

Shree Raghunath Sanskrit Research Institute Library,
Jammu

No. ५०२ - घ

Title काव्यप्रकाशव्याख्याकाव्यप्रदीपः

Author गोविन्द ठकुरः

Extent १६७ Age

Subject जलंकारशास्त्रम् सम्पूर्णम्

नं० ५०२-घ

काव्यप्रकाशव्याख्या

काव्यप्रदीपः

पत्राणि १६१

नं० ५०२-घ

काव्यप्रकाशव्याख्या

काव्यप्रदीपः

पत्राणि १६१

॥ १०५०२ ॥

काष्मिकाशाखा

काष्मिकाशाखा

काष्मिकाशाखा

काष्मिकाशाखा

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः नमः सरस्वते सौन्दर्यदेव्याः प्रथमतः नमः केशवस्वात्मजस्य श्रीगोविंदो रुचि
 करकवेः त्रिहृपात्रेकनीयान् श्रीमन्नारायणचरणयोः सम्पगाथाय चित्ते नत्वा स्वारसजमपि मदः कायता
 त्वेव नक्ति वचनसंदर्भविशेषद्वयस्य प्रथमस्य पारमिन्नेन नत्वा नमुचितायाः सेव्यमानायाः श्रवणदेव्याः आश
 दधूतोकविभारंतीतदभिज्ञेन नाथवसितो पारमिन्नेन प्रतिवेधक इति शोतयेत्स्थित्तोति नियति कृत
 नियमरहितो ह्लादैकमयी मनस्य परतंत्रां नवरसरुचिरं निमित्तमाददती भारती कवेर्जयति १ नियमं
 ते सौभ्रादयो धर्मा अनेनेति नियतिरसाधारणः पद्यत्वादिरूपो धर्मो दृष्टेवा ह्लादैकमयी मिति ह्लादैकमयी
 मेकसभावां ह्लादमात्रसभावा मिति यावत् अनन्यपरतंत्रा मितिकवेस्तस्यति भुया चान्यो यथात्मनः
 परस्तदायतनरहिताम् परतंत्रा ह्यपवायतवचन इति कश्चित् नवरसरुचिरमिति कमेथारवप्रसन्नोऽसुप्रमा
 नवहृद्यैव तैरिति यतिरेकस्य दर्शनात् नचैव हृद्यैव तैरिति हेतुपदर्शने वैयर्थ्यं तैस्तुक्तादिसाधारणोः
 षड्रसैरुपलक्षिता यतो नच हृद्यैव तिन दर्शनात् अनुवाहनीयान्तरुसपवनचैवेन नवरसैति रूपप्रसंगः त्रि
 गुणसचिवश्चादिवदुपपत्तेः नच हतिविरोधः नवरसरुचिररूपविशिष्टधर्मव्यतिरेकमुचिनचतर्मुत्वाको
 विभारमाव्यतिरेकालंकारोद्योगः तथादिनियतेः शास्त्रानियतदूपासुखदः विमोहात्मक सत्वरजस्तमो
 लक्षणा गुणत्रयात्मकतादिष्वस्य सुखदः विमोदसभावापरमाण्वदियत्समवायिकारणान्तरीयश्रयः स

५७ श्रीहिगामः

अकारांतो नरवद
दिगोः ह्यतीत्यात्

अथ यवोगुणा इति
 वल्लवावयवकोरम
 इति मध्यमपदतोपी
 सभासः

दिगुर्वयदकः

दस्तत्प्रभृति सहकारिपरन्तं श्रमधरादिषु सावनचमनोरसैवैतैर्निर्मितत्वादिसौष्टव्यवती च वस्तुना नि
मित्तिरिति सुप्रसिद्धमेव पुनर्दिलक्षणानियतिरुक्तनियमरहितत्वादियमेव तन्नेत्रकविभारतीनिमित्तिनि
दिष्टेति व्यक्तावतिरेकः यदेतादृशधर्मशालिनीधुतपवजयत्तु कर्षणवर्तन इत्यर्थः न तवर्तनामिदं न तथा
समुत्कर्षस्यासिद्धतेन मस्कारादौ कर्तव्यपपत्तेः तन्नेतादृशकर्मणि गुरुः कर्मणि प्रेक्षावतामिष्टदेवताप्रण
तिरवश्यं दृश्यते शुक्तिमती च दत्तेन स्तुतिमात्रमाचरता यत्तु कृताते दवलेपादज्ञानाद्वा उभयथाप्यनवा
येव च न ताप्रसक्ता अथ कृतैव तर्कि स्तुतिवन्तोपनिवद्धा विशेषाभावात् सैव किं नोपनिवद्धेति चेत् उच्यते
नवल्लनतिमात्रोपनिवन्ने स्तुतिनिवद्धा भवति स्तुतिनिवद्धा निवन्ने नर्था नतिरपि सिद्धेव यतो जयत्यर्थे नव
क्तर्विषयस्य च वैशिष्ट्यान्मस्कारात्प्रतिपाद्यते तेन ताप्रतिश्रुतिप्रणत इति लभ्यते यथैतमकाव्यतसिद्धयोर्व्य
प्रदर्शयति जयत्यर्थे न वेत्तादीति ह्यवतारणम् तदुक्तम् प्राणमश्नप्यव्यस्यानतिशयतनेन धुनिताप्रयो
जकतात्तददृशेवातिशयिनो व्यतिरेकालंकारस्यैवोपन्यासो विनादित्यप्युदाभिधेयं ग्रंथरूपमिति नः का
व्यफलो न सफलमिति प्रेक्षावत्प्रहमर्थे प्रतिपादयतु माद २ काव्यं यशस्यं कृतं व्यवहारविदेशिवे
तरत्तये सत्यः परनिवृत्तये कांतास्मिन्नतयोपदेशयजे इह कृतं वित्तयुजशब्दाभावे किं भर्ताः काव्ये लो
कात्तरवर्णानां निष्ठासु रूपकवेरसाधारणतादृशवर्णनात्तर्ककर्मतत्त्वस्तावत्कालिदासादीनामिव य

का.
प्र.प्र.

२

२

शाः श्रीदुर्गादीरणादातादावकादीनामिवधने राजादिगताविताचारपरिज्ञाने मधुरशर्मादीनामिवा-
निहवायनं करोति सफदयस्य तकाविप्रवणानंतरमेव सकलप्रयोजनेष्वनरस्यापि भावात्सादनसमुद्भूतेव
द्योतरसेपकृष्टन्येससादनरूपमानेदेराजादिगतेष्टिवीपालानादिसमुचित्ताचारपरिज्ञानेसामादिवेदने
नमिहसायनेनतु रावणादित्यपदेशोचनिमिमोतेकाव्योसादनकालेकवेरपिसदुदेयातः पातिनाइससा
दः नन्दपदेशायेतीतिशास्त्रायेसमेति किंतत्रकाव्येनीतितउक्तं कोतासस्मिततेयतिशहस्तावतत्रिविधः
प्रभुसस्मितः सुरुत्समितः कोतासस्मितश्चतत्रायः शास्त्रप्रधानोवेदादिः शासनप्राधान्येनविधितिविषयल
क्षणः सद्भिप्रभुरिवतमेवक्तवितिसमाज्ञापयतिततश्चनिप्रक्तसंथावेदनादौनिष्कलेपिप्रवर्ततेहितीयस्त
र्थतात्पर्यवानसिद्धार्यरूपः पुराणेतिहासादिः सप्तसुरुदिवपवक्ततश्चभवति एवक्ततश्चनिहभवतीत्ये
तावन्मात्रेवोपयतिनताज्ञापयतितृतीयस्ताभ्योविलक्षणोसप्रधानः कथलक्षणमुत्रद्विरसोगभूतोयोवा
पारोविभावादिसयोजनात्मावेज्जनरूपोवातनिष्ठाघरसादिव्यक्तिनिष्ठादकतयाशहाययोपुणानाइस
सैवप्राधान्येसचकोतासस्मिततेनोपदेशो करोतीति तेनेतउक्तं भवति येसुक्तमारमतयोपि सुखसभावा
राजकुमारादयो नीरसेनीतिशास्त्रेप्रवर्तयितुमशक्तास्तकाव्येकोतेवसरसतापादनेनाभिमुखीकृत्योपदे
शोप्रादपति गुरुजिह्वकयाशिष्टनिवोवधम् यदाइः स्वाडकाव्यरसोमिश्रंशास्त्रमप्युपभुंजते प्रथमा।

३

लीलमधुवपोवेतिकटुबीजमिति यत्र प्रतवदिष्टमायने काव्यसतमुद्देतरूपायेयः नत्वेवमभिधेये किमाया
तमीकिंचदेतमज्ञातानुपादानेकथंस्यादिसायाकायाकाव्यज्ञशिक्षाह्यतयाकाव्योगमेप्रथमप्रतिपाद
यनेवक्तारणातरमाद १ शक्तिर्निपुणतालोकदास्यकाव्यादिवेत्तानात काव्यज्ञशिक्षायाभ्यास इतिहेतु
स्तदुद्भवे शक्तिः कवित्वबीजभूतोदेवताप्रसादाद्यजन्मासेस्कारविशेषः प्रतिभायपेदश्यः तस्याः करण
तायोकिं सानमितिचेतनिपुणतादिकारणांतरसद्भावेणनयद्वसनीवकाव्यप्रसरणविशेषणस्यानुपद्वस
नीयतस्यवायतिरेकान्सर्वत्रैवाविशिष्टः नचैवेवारणांतरैकिंचिदायतनतशक्तिरितिवाच्यप्रसिद्धातिरो
किरेणवतदेतौशक्तियपेदशात लोकस्यावरंजंमामात्मकलोकहृते योगादुपचारादायमिमात्रपराम
व्यस्यद्युन्यनाथायकत्वात् शास्त्रेकंदः शास्त्रायेदिकाव्येमहाकविप्रणीतेरबुवेशादि आदिग्रहणादिति
असादिस्लेषोविमर्शनाद्यन्यतिनाथायकत्वात् शास्त्रेकंदः शास्त्रादिकाव्येमहाकविप्रणीतेरबुवेशादि
आदिग्रहणादितिदासादिस्लेषोविमर्शनाद्यन्यतिनिपुणताकाव्यज्ञशिक्षाकाव्यकर्तृरसानुगुणतयाप्र
बंधादौद्यटयित्वेयेजानेतिउपदेशः तथाकरणेयोजनेचपीनः प्रणनप्रवृत्तिरभ्यासः इतिशब्दोमिलितो
पस्थानाय अन्यथातद्वैयर्थ्योपपात्त तथाचकाव्यस्योद्भवत्कस्येतिहेतुतयाकायेणामिलितानामुपादा
नम् दंडवक्त्रादीनामिवचदेनतमिलितनेनकारणनेवेतिभ्रमःकर्तव्यः १ एवकारणमुक्ताकाव्यस्यलः

का.
प्र.
३
३

क्षणाभाद ३ नदोषोशहार्थो मगणावनलेक्षती ३ नः कापि निर्दोषत्वादिविशेषणविशिष्टोशहार्थो
नत्कायमिति व्यवहार्यम् गुणस्य सनिहतेनैव न कपरेण पदेन न लेख्येति याभिः स्याल्लेकारतवि
शेषणानुपादानादिति न वाच्यम् यतः कापीत्यनेन तत्कृतं यत्सर्वत्र स्याल्लेख्येण शहार्थो कायकचित्तस्य
दालेकारविरहेऽपि न कायतद्दानिः न न्योत्पार्थनादत्यन्तस्यास्फुटतयवविश्रामान् नीरसेयस्फुटालेकार
कस्य तमिष्टमेवेति रजः पंथावयेत प्रशामः नीरसेयस्फुटालेकारविरहेऽपि न कायतयतो रसादिरलेका
रश्च हयेव मत्कारे हेतुः तथा च यत्र रसादीनामवस्थानेन तत्र स्फुटालेकारोपेक्षा प्रतीति कारेणोक्तं रसाय
नुगुणार्थविशेषनिवेद्यनमेलंकारविरहेऽपि क्वापि शये प्रसूति मुनिर्जयति यो गीदो महात्मा ऊममंभ
वः येनैकचुलके दृष्टो दिव्यौतौ मत्स्यकक्षणे अत्र हि प्रदुतरसातु गुणमेकचुलके मत्स्यकक्षपदर्श
ने क्वापि शये प्रसूतीति नीरसेतयदि स्फुटालेकारेण न स्यात्तद्विक्रमेन मत्कारः स्यात् च मत्कारमा
रेकायमिति व्यवहार्यस्फुटालेकारोपेक्षा अनलक्ष्मी ३ नः कापीत्यनेनास्फुटालेकारे क्वचिदेव कायते
यत्र रसादिः स्यात् तनुसर्वत्र सते देवप्रतिपाद्यते तस्मात्सालेकारमात्रतविशेषणोक्तिं स्फुटार रसात्तनु
तरत्तम् न चेवमपि सवत्तनुलेकारे कायतप्रसंगो दोषा येष्वापते यथोदाहरे मुनिर्जयरीत्या होयदितुम्
ज्ञातयेन तत्रापि न कायतत्तमातदालेकारवत्ते सतीत्यपि परणीयमिति स्फुटालेकारविरहेकायतय

४
या यः कौमारहरस्सपवद्विष्टरस्ताएवैत्रक्षणास्तेचोत्मीलितमालतीमुरभयंमोक्षाः कदम्बानि।
गीः साचैवास्मितशानिचौर्यसुरतव्यापारलीलाविधौरेवाशेषसिवेतसीमंतलेचेतस्समुत्क्रावते अत्र
दूयकादीनामसम्भवएव अस्मीत्यस्यविभक्तिविपरिणामादस्तदीयकमितिचेन्नअस्मीर्यस्याहमंथका
व्ययत्नात् अत्रास्मिकरोमिसख्यइतिवन्नक्रियापदेतेपिनदीयकनेतदन्वितानायाकविणिकविषयता
त् सादृश्याप्रतीतेश्चनतत्पयोगितासम्पन्नैवापवत्स्यमाणालक्षणांनसुम्भवत्येव अत्रादृशाश्चनचा
रुत्तदेतः विशेषोक्तिविभावनैविद्यमाणोअपिनिष्कृते कथमितिचोदर्थं विशेषोक्तिस्तवत्कारण
सत्तेपिकार्याभाववचनम् अत्रयानुक्तंएहाकारणवरोपकरणयोरुपभुक्तरातत्तत्तेयद्यनक्तएहा
भावः तत्कारणरूपोतिर्दिष्टएवतथापिनानुक्तएहाभावतनेकिंतुक्तएहातेनैवतस्मादस्फुटतमस्याः
यदितुचेतानौक्तगिरतेनेनभिधीयतेतदास्फुटतेभवेत् एवंकारणाभावेपिकार्यात्प्रातवचनेविभाव
ना अत्रचोक्तंएहाकारणवरोपकरणयोरुत्तत्तादर्थ्यवच्चोक्तएवयद्यप्यतथापिनानुक्तएहाभावेतने
वतस्मादस्फुटतमस्याः यदितुचेतानौक्तगिरतेनेनभिधीयतेतदास्फुटतेभवेत् एवंकारणाभावेपिका
र्यात्पनिवचनेविभावनाअत्रचोक्तंएहाकारणवरोपकरणयोरुत्तत्तादर्थ्यवच्चोक्तएवयद्यप्यतथापि
नातन्नाविरहतेनकिंतुतथाप्यतनेवअभावाभावसतत्तात् अतोऽप्यपिस्फुटतममवचनसपवत्येवका

का
प्र
४

4

रेणाननाभावप्रतीतेरतनाभावनेनप्रतीतौ कथमस्फुटत्वमिति वाच्यमविशेषणसंगतेनेवकारेण
विशेष्यविशेषणयोग्यवक्तृदोहप्रत्यायनेनतविशेषणभावाभावपवादतत्पर्यवसाने तत्रयस्फुट
तमेवपवेविशेषसंगतेनपेवकारेणविशेषभिन्नेविशेषणभावोनादत्यप्रत्यायनेकिंतविशेषणयोग्य
भावइतिदृष्टव्यंअतएवशेखः पाण्डुरेवेतिपार्थपवथनुर्वरइत्यादौनापोदुरः नान्योथनुर्वरइत्यादौनापो
डुरनान्योथनुर्वरइत्यादिः कदात्स्फुट ताथेप्रपुन्यतदायपादतन्मुखतन्मुखेनैवतत्पनान्येनके
नैविदिति अन्यथापुनरुक्तिस्तत्रसादितिनयोरस्फुटनेसेदेहूपसेकरोपस्फुटएवेतिविभावनीयमा
सादृश्यप्रतीत्यभावानतत्पयोग्यता संगारूपरसस्पर्शताद्रमवदलेकारः स्फुटएवेतिचेनरससात्रा
धान्यात् अमाधानपवतस्यालेकारनेनोपगमात् अवाचीनास्तयथोक्तस्यकायलक्षणैकायला
क्षणोनिविषये दोषाणोड्वीरत्वात् तदाकोरसात्मकेकायमिति लक्षणम् तथाचडहेपिरसान्वये
कायतमस्तोवपरेतपकर्ममात्रेयुडके कीटानुविह्वत्वादिसाधारणनकायता डहेषमिमन्त्रयत्र
रमायनुगमः स्फुटइतिपवेचअलेकारादिसनेउक्तर्ममात्रम् तीरसेतेचित्रादोकायवदारागोणार
त्याहुः स्पमेदासलक्षणानिवाद् ३ इदमुत्तममतिशयितिव्यंगेवाशपादनिर्वयैर्कथितः १ इदंको
व्येवाशपादतिशयित्यवकथमन्तरकारिणिग्यंगउत्तमम् इत्यन्त्यः यदिदमुत्तमेकायसचधानिः क

५

थितः पटादिभिः। पदेः स्फोटद्वये शब्दस्य व्यञ्जने तस्मादभिप्रायः कदाचिदर्थपर्ययः तादृशस्य स्फोटव्यञ्जक
स्य पटादिप्रवृत्त्या ध्वनिरिति संज्ञातिवैयाकरणानां सिद्धांतमराणां अतः प्रयाणीभूतव्यंग्यं व्यञ्जकत्वेन
यस्याङ्गुलीभूतवाच्यं यद्यप्यतद्व्यंग्यं व्यञ्जनक्षमं सा शब्दाद्युपगलस्योन्नमकाव्यस्य बुधेः पंडितैर्ध्वनिरिति
संज्ञा कृतो यथानिःशेषच्युतवेदनं स्तनतदंतिर्हृद्गुणगोथरानेत्रहरमनोजने प्रलकितातन्वीतथेयंतुः
मिथ्यावादिनिहते व्यंजनजनसाक्षात्तपीडागमावापीस्नातमितोगतासिन पुनस्तस्याधमस्यातिक्रम
अत्र तदंतिकमेवरेते गरासीत्यधमपदेन प्राधानेन व्यञ्जने नन्वत्रमुखाद्यवाथादिपरीतलक्षणाया
तदंतिकमेवगतासेतिलक्ष्यमेवपुञ्जनेन व्यंग्यम् अथवा माहेतोर्थादिवत्तमातलक्षणास्तनव्यंज
नोदाहरणेपि विपरीतलक्षणात् विशेषाभावात् इति अत्र केचित् सत्यमत्रविपरीतलक्षणावृत्तिः
द्योस्तनतदंतिकमेवगतासीत्यत्रलक्ष्यते इति कल्पनया योजनीयः व्यञ्जानतिरेतमित्यनेनैवात्मी
यतश्चाङ्गः परमाद्यंतस्त नखलमुखात्नयायोगेन स्वरूपसलक्षणावीजे किं तज्ज्ञानेतथाचयत्र
सुखोदेः प्रसायकाशुकादिसम्भोगः प्रसाणांतरेण श्रोतः प्रतीतिपशुपगतस्तत्रमुखाद्यवाथाद
स्तलक्षणातदभिप्रायेणैवमाहेतोस्तद्विस्तृतं यथैकतेवक्रमे इत्याशुदाहृतम्यत्रतुप्रसाणांतरेनत

का.
प्र.
५

5

अथ क म व रितितदा क्य ज नित प्रत्यय म हि स्त्रे व त त त्प्र ति य स्त्रा क थं ल क्ष णा वा था भा वा त उ त्प्रे षि वा
क्यार्थ बोधे भव त्प्र ति वा किं चि त्क र प व त द भि प्रा ये ण वा पी स्त्रा त मि त्प्र दा ह्य ते अ त प वो क म थ म प दे त व य
त इति अ त प व व स ख्या देः ता दृ शा तं न प्र मा णा त रे णा भ व त त त्र न सा हिं ती त्या दो वि प्री त ल क्ष णा व्यं ग्यार्थ
प्र तो वा वां पी स्त्रा त मि त्या दो तु वा था न व तो र पि अ द म प द थ य ट लो व न या य था क्क व्यं ग्ये प्र ती य ते ए व से वं
प्रा था न्य म थ म प द सा त स्मा त्मा हिं ती त्या दो श त्प व्यं ज ना त दा ल क्ष णा स्त्र ले व वां पी स्त्रा त मि त्या दो तु न निय मः
१ पु ता दृ शि गु णी भू त व्यं ग्ये व्यं ग्ये तु म थ म १ अ ता दृ शि वा च्चा द न ति शा यि नि अ ति प्रा य व म क्का रा ना
प्रा य के व्यं ग्ये म थ म क्का व्यं त दृ णी भू त व्यं ग्ये क थि तं श्च व स त्प ते अ त्र व्यं ग्ये भू ते स्फु ट व्यं ग्ये इ त्थ यः ते न ना थ
म क्का व्य ता ति व्या मि रि ति के व्यो चि त्त त म थ क म अ त द म प र स्पां ग मि त्या दि ना गु णी भू त व्यं ग्ये प्र भे द ते न प्र
ति पा द यि ष्य मा णा स्फु ट व्यं ग्ये स्या से प्र द्वा प तेः किं तु स्फु ट त रा वि रि क्त मा त्र व्यं ग्ये प्र थ म क्का व्ये त स्फु ट त र म
त दि र द प व वे ति न का चि द नु प प तिः उ दा ह र णं ग्राम त रु णं त रु णा न व वे ज्जु ल मे ज री स ना थ क र म् प
प्र पं त्या भ व ति पु ङ्गु नि त रं म लि नां भु व क्का या अ त्र वं ज्जु ल न ता ग दे द त सं के ता त रु णी न ग ते ति व्यं ग्य म्
त अ गु णी भू ते त द पे स या वा च्ये व च म क्का रि ता त य तः प्र पं त्या नि त रं पु ङ्गुः ख क्का य म लि नी भ व ती
ति अ ने ने द र्श न काल प व त का ये म थ ले न्यं त स्पा ति श यः सां त ति मा न ता वा च्ये व म क्का रि अ नु भा वि ते न वि

५

प्रलम्भयोः कं प्रतीयते इति २ शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यंग्यं तद्वत् स्तम्भ अत्र चित्रमिच्छादायम् तेना
व्यंग्यं काव्यसुवरमथ मम तस्मिन्मिन्निकं चित्तमित्यर्थः अत्र व्यंग्यमस्फुटतरातिरिक्तव्यंग्यं हि त्रैम तादृशो
वास्फुटतरव्यंग्यमज्ञावेमात्राभवे वाचित्रम गुणालंकारयोगि शब्दचित्रे यथा सक्कंदो कलदककक ऊ
दरकाततरावकटासकं नोदमहयदहविहितस्त्रानाद्रिकाद्रायवः भिद्याडयज्जवारड्डे रदरीदीवीदीर
इडुमदोदोदकमयोमिमेडुमदामेदाकिनीमंदतो ह्यनुप्रासोत्पन्नशालंकारः ननु कथं मीतदव्यंग्यमथ
ते मेदाकिनीविषयायाः प्रीतेः रभिद्यक्तेः किं वनास्त्ववसकावाथोयस्यनयेन कते अंततो विभावतेना
पीति चेत् सत्यं किंतु तद्व्यंग्यमस्फुटतरम् यदा तत्र न कयेत्तात्पर्यमनुप्रासमात्रपवतस्य सभाततात्पर्यवि
षयीभूतव्यंग्यविरहवत्तमेव वा व्यंग्यपदेन विवक्षितं यडकथनिकृता रसभावादिविषयविवक्षाविरहे स
ति अलंकार निवेधोयस्य चित्रविषयो मत इति दिविषयविवक्षाविरहे सति अलंकार निवेधोयस्य चित्र
विषयो मत इति अत्र पक्षे मध्यमकाव्यलक्षणे व्यंग्यपदे विवक्षितव्यंग्यपरं दृष्टव्यम् अर्थचित्रे यथा विनि
र्गते मानदमात्ममेदिराज्ञवत्पुष्पकयटकयापियम् समम्भमेडुतपातिता र्गलानिमीलिता दीवभिषा
मरा इति प्रोचतदाहरेति वती अत्रोत्प्रेक्षायां लंकारः परंतु सादौ कथं तात्पर्यविरहिस्फुटतरते वा तत्र ता
यते हयग्रीवस्य वर्णीनीयतया तत्प्रभावस्य स्फुटप्रतीतेः मदीयेतपयनुदाहरणीयम् मध्ये व्योम्नः स्फुरा

का.
प्र.
६
६

तिसमनोयन्त्रिनः शान्तचक्रमेदाकिन्याविश्रुतलिनाभ्यागतोराजदेसः अद्भुतः केदेनरितचरण।
सामसाकाशलक्षणाः संसर्पेणाः प्रवणयनितेपुणरीकंमगोकः अत्ररूपकमबालकारः तन्मात्रेताम
येनतमसादौ २ इतिमहामेदापायागोविंदद्वक्तरुक्तेकाव्यप्रदीपेकाव्यलक्षणाणिणयः प्रथमह्ला।
सः १ अथकाव्यलक्षणापदार्थेषुसवरूपलक्षणादिभिविवेकयेषुशार्थयोः प्राधान्यात् प्रथमेतयोः स्व
रूपेनिरूपयिष्येतिभागमद २ स्यादावकोलादीनाकः शब्दोत्रयंजकस्तथा १ शास्त्रेयंजकः शाब्दान
प्रसिद्धइत्यतउक्तमत्रेति अत्रेति काव्यशब्दसवरूपमप्रतिपाद्यवलात्तवाद्येविभजते २ वाचादयस्तद
र्थास्तः १ वाचादयोवाच्यलक्षणाः क्रमेणतेषांवाचकादीनामर्थास्तः २ तान्यर्थाप्येकेषुचित्
१ केषुचिन्त्यायादिनेषु तन्मीमांसकादिमतेषुपिलात्तवात्तदानोपदार्थसोत्रेशक्तिः नतन्वयोपेपि
गौरवादस्यलभतोमनदेप्रोहितात्यर्थः वाचाद्येविलक्षणाशरीरआकंलायोगतासनिधिवशा
दपदार्थापिप्रतीयतेनचापदार्थप्रतीतावतिप्रसंगः स्वरूपसतः शक्यान्वयतस्य नियामकतादित्य
भिहितान्वयवादिनामतम् आद्युक्तिप्रस्ता किंचान्वययोग स्याशक्यतेतुभवविषयतेतस्यात हि
षयतेशक्यतस्यप्रयोजकतात् अशक्यस्याप्यनुभवप्रवेशेतिप्रसंगान्तिताभिधानवादिनामतम् यो
जकतेनकेवलेशहस्यकिंतुतदर्थस्यापितत्राप्यनैकतरस्याकिंतुसर्वस्यापीत्यभिधावेयमसिद्धयप्रति

पादयति २ सर्वेषां प्रायशो र्थानां व्यञ्जकत्वं मपीष्यते । तत्र वाच्यस्य यथा सा एव चरो व अराणो अञ्ज
इत्यर्थि सादिशे तमयी तामाणिकं करणी जे एमे अनवाससो ग ३ अत्र वाच्येनैकार्थेन वक्तव्यं शिष्टात्सरे
विहारा र्थितं गद्योपकरणादिना वाच्यविधेयतादिकं च व्यञ्ज्यते लक्ष्यस्य यथा मादंती स हि सदं अ
त्वणोत्वणो ह मिश्रामिसजकपसभावाणेदक निजसति असदाववोरियं तमप अत्रापकारिणा वाधाकारा
न्वत्याथः श्रोत्राप्रतीतेन शक्यते इति सद्भावस्तेदक करणीय सदृशं मत्पियमणेन शत्रुता वराणां त्वयि
रवितमिति सत्यविपरीते लक्ष्यते तेन च कामुकविषये सापराधनप्रकाशने व्यंग्यं व्यंग्यस्य यथा इति
निश्चलनिष्पदाभिर्सिनोस्मिरेह पवलाकाणि मलमरागप्रभाग्रणपरिदि आसत्सतिद अत्र निष्पद
तेनाशुस्ततम् तेन निर्जनतम् अतः संकेतस्थानमेतिदितिकयाचित् संकेतस्थानाभिलाषिणं प्रा
तिव्यञ्जनतया प्रतिपाद्यते अथवा निःस्पंदतेनाशुस्ततम् तेन जनागमनाभावो तेन तमत्रागत इति मि
थ्यावदसि इति कयाचिदने संकेतातेनागतादेनागत इति वारिने प्रतिव्यञ्ज्यते एवमर्थे विभज्य वाचका
दीनां स्वरूपं क्रमेणाह २ साक्षात्ते केति तेशक्तो मभिधते स वाचकः १ अभिधते प्रतिपादयतीत्यर्थः आ
तो न विशेषणान्तरवैयकम् संकेतिन गृहीत संकेतम् इदं चेष्टया साक्षादर्थे प्रतिपादकायामतिव्याप्ति

का.
प्र.

7

वारणायमाधुर्यादिव्यंजकस्पर्शादिवर्णेति व्याप्तिवारणायवा नचसाक्षादित्यधिकं यन्मासायत्रचेत्या
दिविषयोपि सतादृशइत्यादिव्यवहितसंकेतसंज्ञापि चेत्याद्येयानि विषये प्रतिपाद्येयेयादिपदेति व्या
प्तिवारकत्वात् तत्रशक्तिशेकेतव्यवहितसंकेतत्वात् नचतत्रशक्तिरेवेति सम्प्रकृतयो गिर्नैतत्प्रयो
प्रस्यलक्षणैवोपपत्तेः नचसाक्षात्संकेतिवान्वाचकश्चेतावन्तेवस्त्वस्येत्यभिधत्तइत्यस्यैवयत्नम् संयोगा
दिनाभिधायांनियमितायांवाचाश्चैव्यंजकताहृषायामतिव्याप्तेर्वारणायत्वात् नचतथापि तत्रातिव्या
प्तिरिति वाच्यम् यस्याशब्दस्याव्यवहितसंकेतोयत्रवदावयदर्थग्रहउपपुज्यतेतत्रतदासतर्थवाचकइति हि
लक्षणार्थः अथसंकेतग्रहस्याशब्दसदकारितायां किं मातमिति चेत् अगृहीतसंकेतशब्दादर्थप्रत्य
याभावः इदंचयत्रयस्याव्यवधानेन संकेतो गृह्यतइत्यादि व्यतिरिक्तात् संकेतविशेषणतया साक्षात्पदे
व्याख्यते वस्तुतस्तु संयोगादिनाभिधायांनियमितायां यत्रशेक्योत्तधननंतत्रवाचकत्वेमाप्रसोदीदित्या
भिधानक्रियाविशेषणो साक्षादिति तत्रवाक्योर्थप्रतीतित्ववधानेन तत्प्रतीतिरित्यप्रसंगः नचसंके
तितपदेवैयर्थ्ये लक्ष्यप्रतीतावाच्यप्रतीतित्ववधानाभावात् स्पर्शादिवर्णानां साक्षादेवमाधुर्यव्यंजकता
अभास्करस्तुल्यस्याप्यन्विताभिधाननये संकेतितत्वात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय साक्षादिति विशेषणं त

दनभ्युपगमेतसात्तादभिधत्ते संकेतितमभिधत्त इति लक्षणायम् नचाद्यस्य चेष्टायामतिव्याप्तिः श
क्यस्य प्रकरणादेवलाभादित्याह तत्तसात्तात्संकेतोऽदत्त इति हतो सात्तात्संकेतविशेषणतया
व्याख्यानेन विरोधादुपेक्षणीयम् किंच प्रथमे माधुर्यादिव्यंजकस्य शीदिव्योऽतिव्याप्तिः शक्यस्य प्रक
रणादेवलाभादित्याह तत्तसात्तात्संकेतोऽदत्त इति हतो सात्तात्संकेतविशेषणतया व्याख्या
नेन विरोधादुपेक्षणीयम् किंच प्रथमे माधुर्यादिव्यंजकस्य शीदिव्योऽतिव्याप्तिः तेषां सात्तादेव
गारादिव्यंजकत्वात् द्वितीये तु वाच्यपवर्गोपतादशायामतिव्याप्ते न च तत्रेष्टाः पतिः संकेतवान्ता
च करित्यस्य वतदासम्यक्तेन शेषवैयर्थ्यत्वं २ संकेतितं अतर्भेदो ज्ञात्वादिर्ज्ञात्वा रेव वा १ नन्वपेपि भा
गेन्युपपन्नः ज्ञात्वादेरसंकेतितत्वात् अद्य संकेतग्रहस्य व्यवहारादीनत्वा प्रवृत्तिरिति हतियोऽप्यायो
त्तावेव तदोचित्यादिति मेवम् किं द्विव्यक्तिषु सर्वास्तु संकेतग्रहो व्यवहारादुत्तयस्योक्तस्योचितं ना
द्यः पुनर्यात् नोत्पद्यमिचारप्रसंगात् युतोऽदत्तसंकेतगोपिण्डस्य वदददेरपि गोपदात्तत्वेति
प्रसक्ताः अदत्तसंकेतेन स्य उवत्तात् किंच न यत्र संकेतग्रहस्तस्यापि प्रतीतिरिति व्यभिचारमव्या
क्तोऽशंकेतः अपि च व्यक्तिसंकेतपक्षेणोः शुक्लश्लोडिश्च श्यादिशब्दानामर्थभेदोऽप्रामोति किं स
वमनिसमिति चेत्तत्सुहृदप्रयोगानुपपत्तिः तस्मादुपाधावेव संकेतः सूचद्विविधः स्वभावतो वस्तुनिर्दि

दत्तादिः वक्तव्यं दृक्कयासन्निवेचितो नामरूपः तत्राद्यो द्विविधः सिद्धः साध्यश्चेति सिद्धोपि द्वेधा
 पदार्थस्य प्रमाणदो विशेषाधानहेतुश्च प्रमाणप्रदत्तं च यावत्स्थितिः सन्नेयितं तथापि तस्य सन्नेयः कदाचि
 दप्येवमपि न तत्र गोतादिरिति विशेषतः प्रमाणप्रदो जातिः उक्तं हि वाक्यपदीयेन हि गोसूत्रेण नाप्यगोता
 भिसंघातगोरिति प्रमाणं गोः सूत्रेण न गो व्यवहारस्य नाप्यगो व्यवहारस्य विषयः गोताभिसंघातगो
 व्यवहारस्य विषयः गोताभिसंघातगो व्यवहारस्य विषय इति तथा च प्रमाणप्रदत्तस्य सिद्धमिति विशेष
 धानहेतुस्तथा गोतादिना लक्ष्यता कं द्विवक्तव्यतादिना विशेषात्ते साध्यस्तु पूर्वापरी भूते कदेश
 तेन विवक्षितः क्रिया रूपके दनादिय इत्थं यावत्सिद्धमसिद्धं साध्यतेन विवक्षिते अश्रितक्रमरूपता
 त्सा क्रियेत्यभिधीयते इति वक्तव्यं दृक्कयासन्निवेशितस्तथा रूपः इत्यादिशब्दानां प्रथमवर्णप्रतीत्या
 किंचित्प्रकाशितमेतवर्णबुद्ध्या विशेषितो ग्राह्यता नावर्णिकपदादिपदवर्णक्रमशून्यस्योदात्ता
 शब्दसूत्रपंडित्यादिष्वर्थेषु पाथितेन वक्तव्यं दृक्कया कल्पित इति सत्ता रूपपदकात्मक इत्यादिशब्दः
 चाग्रीदासस्तु अंतं सलक्षणं बुद्ध्या निषेदीनां सतः प्रालेयस्य तज्जातिप्रतीत्यनेतरेव किंप्रतीतिरिति क्र
 मशून्यं च इति गादीनां शब्दानां सूत्रपंडित्यादिष्वर्थेषु पाथितेन पदार्थोपस्थित्यनुकूलतया संकेत्यते उपा
 यंतरेतेषां नास्ति किंतु धर्मिमात्रतः प्रतीयत इति हतार्थमाह उभयभावाविरुद्धे तत्र शब्दस्यैवोपायितेन
 त्वनवस्था नाना पंडित्यादिशब्द

ज्ञात इति दिनामायमिति प्रतीतेः एवेदिगोशुक्लवीलोदिर्धृश्यादौ चतसृषो शब्दानोपपत्तिरिति।
भाष्यकारः तन्नेवंपरमाण्वादिशब्दानां जातिशब्दतस्यानगुणशब्दतपरमाण्वादीनां प्राणप्रदत्तेन जा-
तितादिति चेत् सत्तज्जातिशब्दापवैतैवैषेपिकण्ठानुसारेण तत्र गुणशब्दव्यवहारः ननु वदादिनिष्ठा-
नां शुक्लादिगुणानां गुडतेडलादिनिष्ठानां पाकादिक्रियाणां च भेदस्य प्रत्यक्षतः सिद्धो व्यक्तिसंकेतः
तज्जुदोषः समानश्चित्तेन गुणादीनां स्वरूपतत्पक्षपाणमाश्रयभेदाद्भेदश्चलत्पतेवथैकस्यैव मुखस्य
एवमुक्तं राद्यालवनभेदात् अपरेतद्धिमपयः शब्दादिषु शुक्लादिगुणः परमार्थतोभिन्नपवपाकाकु-
कूपेन नृश्यामसुत्पन्नमिति प्रतीतेः नचैयं भ्रांतिर्वीथकाभावात् नचोत्पादविनाशौ च समवायस्य प्र-
तीयेत इति प्रकृतदनुल्लेखात् तथाचागुगतप्रत्ययावरोधेन तत्रापि शुक्लतज्जातिः लाववाश्च तत्रैव
संकेतश्चोपेयम् एवेगुधतण्डुलादिष्वपि पाकतादिकम् तथातारतादिविरुद्धधर्माद्यामाहा लहदा
शुदीति तदिर्थादिशब्दे विवक्ष्यगद्यर्थेष्वपि लाघवस्यापरिणतनानापरिणामरूपविरुद्धधर्माद्या-
साद्भिन्नेषु दिर्थादिकं जातिः सैव च दिर्थादिपदशब्दापकतादिसंगीकर्तव्यपतेन बालहृदशुक्लाशुदी-
तिष्वदिगदिशब्देषु च प्रतिक्षणं भिद्यमाने भिर्याद्यर्थे वा भिर्यादितमस्तीति व्याख्यातम् इवाथेन
वाशब्देन च शब्दस्य स्थानविनिमयात् यदा सर्वेष्वेव वाच्येषामान्यमस्तीत्यत्र तदा कतात्तये प्रथवाभा

का.
प्र.
५
९

षकारमतेरिर्थादिशब्दोपाधिरिति तन्मतेपि शब्दस्य स्थानविनिमयात् यदा सर्वेष्वेव वाच्ये प्रसामा-
न्यमस्तीत्यत्र तदा क्यतात्पर्यं अथवा भाष्यकारमतेरिर्थादिशब्दोपाधिरिति तन्मतेपि शब्दस्य नात्यन्त-
निष्ठाजातिरेव शब्दाङ्गीकारेति तत्तात्पर्यम् तस्मात्सर्वशब्दानां जातिरेव संकेतितविषय इत्याहुः येषां
मते सज्ञाशब्दानोपाधिरिति किंतु ततो धर्मिमात्रप्रतीतिस्तेषां मते अस्मिन्मते च आकाशादिशब्दा-
नां कथं जातौ संकेत इति चिंत्यं नेयायकादयस्तु न व्यक्तिसात्रेन वा जातिमात्रेण क्यम् आद्ये आनेत्यादौ-
भिचारश्च अन्ये व्यक्तिप्रतीत्यभावप्रसंगात् न चाक्षेपाद्युक्तिप्रतीतिः तस्मादिशेषे व संकेतिः न चानेत्या-
दशब्दताद्याभिचारो वा गोतादिसामान्यलक्षणाया सर्वव्यक्तीनामुपस्थितौ सर्वत्र संकेतः प्रदणसौक-
धादिनातिष्ठते सागतास्तु व्यक्तावानेत्यादिदोषाद्भावस्य च देशकालाद्यनुगमाभावात् ननु गतायामत-
द्याह्नौ संकेतः इत्यादिसन्तानुप्रकृतानुपयोगात् सत्त्वकतादर्शितानि ननु वाच्यलक्षणापदार्थ-
निविभागो नुपपन्नः सख्यतेन प्रसिद्धस्य तृतीयस्याप्यभावादित्याह सप्तम्योर्ध्वसत्त्वमुखा व्यापारो-
स्याभिधोच्यते सत्त्वमुखा व्यापारो स्याभिधोच्यते साक्षात्संकेतितपदार्थो मुख्यातेन प्रसिद्ध इत्यर्थः-
कथमसौ तथेत्यत आह तत्र मुखो व्यापारो स्याभिधोच्यते अस्य शब्दस्य तत्रार्थो भिधा रूपो व्यापारः स-
मुख्यो यत उच्यत इत्यर्थः यदा अभिधा व्यवहारस्य नाभिधा समयाभावादित्यादौ दर्शितानां लक्षयति ता-

त्रमुखा इत्यादि तत्रयो व्यापारस्योभियेत्युच्यते इत्यर्थः मुख्यात्कर्तृत्वेनैव वक्ष्यमाणलक्षणयास्तदाथ
प्रस्मरतोपपत्तये यत्तमुखाद्यर्थवाधेतयोग इत्यादिकारिकोपपुक्ततवावाच्यस्य सत्त्वात्तरेकरोति समुख्य
इत्याह तत्सत्त्वावतरणोत्तदपुक्तं वाचाद्यर्थवाधेतयोगे इत्यादिकारिकोपपुक्ततवावाच्यस्य सत्त्वात्तरेकरोति
समुख्य इत्यादीति सत्त्वावतरणोत्तदपुक्तं वाचाद्यर्थवाधेतयोगे इत्येवमेव तत्रोपपन्नोत्तदर्थसत्त्वात्तरेकरोति
गौरवेनानो विद्यात् वाचकं निरूप्यलादिणी कलक्षयितुं लक्षणलक्षयति मुख्याद्यर्थवाधेतयोगी इदितो
यप्रयोजनात् अन्यार्थालक्ष्यते यत्सालक्षणोपपिता क्रिया इति प्रसिद्धिः प्रयोजने व्याप्यप्रतिपाद
न रूपं क्रिया व्यापारः अत्रान्यार्थालक्ष्यते सत्त्वालक्षणेति लक्षणलक्ष्यते प्रतिपाद्यतरेत्यर्थेनात्माश्र
यः मुख्याद्यर्थवाधः शक्यसंवेधो इति प्रयोजनान्यतरश्चेति हेतुत्रयवचने व्यञ्जनायां शक्तिस्मरतो वाति व्या
प्तिवारणाय तयोग इति लक्षणोपि प्रवेशनीययोगस्य च हेतुत्वं विवक्षितमतो न मुख्याद्यर्थसंवेधिव्यञ्जना
यामप्यतिव्याप्तिः मुख्याद्याप्यभिधायपुत्रमुख्याद्यर्थसंवेधेन प्रतिपादनं सम्भवतीति तद्वारणायान्युक्तं अ
न्यो मुख्याः यदि तिगुणी भूतलक्षणक्रियामात्रपरामर्शेन शक्यसंवेधेनाशक्यप्रतिपत्तिर्लक्षणो निप्रा
चीनमतेनैतलक्षणोत्तद्वेतः शक्यसत्त्वथालक्षणोति तु परमार्थः प्रतिपत्तिहेतुर्हि हानिः न तु प्रतिपत्तिरेव
यत्तयदित्यस्य यत्त इत्यर्थकतया समर्थपरतयेव सत्त्वप्रतिपत्तिरेव यत्तयदित्यस्य यत्त इत्यर्थकतया स

का.
प्र.
१.

10

स्वयंपरतैवेवस्त्रव्याख्यानंतदप्रकृतम् नाभिधासमयाभावाद्देतभावात्तलक्षणान्यत्रमुख्यार्थवाधादि
त्रयंदेतुः रितिव्याख्यानविरोधात्तद्विस्मयस्वरूपतेलक्षणयाः संस्थोदेतुर्देतु ननुप्रतिपादनंवेत्त
लक्षणान्तर्दिशह्यर्थः गंगादिशब्दानांतीरात्मिकमुपस्थाप्यविरामेतीरायर्थेनैवस्त्रसंस्थेनतीरायर्थप्र
तिपादनादिन्यत्राह आरोपिताक्रियेति शक्यव्यवहितलक्षणविषयताकहे आरोपितः सखापारः वा
स्तुतोर्थनिष्ठपेवत्यर्थः तदेतदुक्तंसांतार्यनिष्ठइतिरहितोयथाकर्मणिऊशलशब्दादौ अत्रदर्भग्रहणायो
ग्यत्वात्सुखार्थवायः विवेचकत्ववसुचन्यः एवमन्यत्राप्यहं तथाचनैलगादिजनपदशब्दानेनैक श
ब्दस्त्वगिदियेपप्रयोजनायथागंगायांचोषशब्दादौ अत्रदिगंगातीरेचोषइतिमुख्यशब्दानादृशपावनंते
प्रतीयतेयादृशगंगायांचोषइतिलक्षणिकात् लक्षणानावर्हिविधाशुद्धागौणीचतसाद्यादिविधाउपा
धानलक्षणालक्षणलक्षणवतेअपिप्रत्येकसौरपाथवसानाचेतिद्विविधइतिशुद्धभेदाश्चन्यारःगौणीत
द्विविधासारोपासाधवसानाचेतिषट्त्रिविधंतेलक्षणयाः कारिकात्रयेणप्रतिपादयति स्वसिद्धयेपरा
क्षेपः परार्थस्वसमर्पणम् उपाधानेलक्षणचेत्पुक्ताशुद्धैवसाहचर्या स्वसिद्धयेस्वार्थस्यान्वयप्रवेश
सिद्धयेपराक्षेपः परलक्षणं स्वार्थपरित्यागेनपरार्थलक्षणमुपादानमितिर्ष्यः अतः काकेभ्यादयिरिति
तामित्यमनन्ततीयभेदेनैवपरार्थस्वसमर्पणं परस्यान्वयप्रवेशसिद्धयेस्वसमर्पणं स्वार्थपरित्यागः।

स्वार्थपरित्यागेन उपसर्गलक्षणलक्षणमित्यर्थः एताभ्यामुपाधिभ्यां श्रद्धैव विधत्ता ननु गोएवपीत्यर्थः
पते एवान्यत्राजराप्रजदत्तार्थे इत्युच्यते ननु श्रद्धैवेत्युपपन्नं गोएवात्रापि तस्या तसम्भवात् तथादिगो
वादीकस्यादौ लक्षणलक्षणानावत्सुद्धैव उपाधानलक्षणा गोवादीको भयविषये गावपते समानीय
तामित्यादाविति चेन्नैव अत्राप्यचारवीजसम्बन्धः सादृश्यस्य शक्यं हति तथा कथं शक्यस्याप्यलक्षणा
येनोपादानलक्षणा स्यात् अत्रेकं यं गोणी सादृश्यसम्बन्धप्रयुक्ताया लक्षणाया एव गोणीत्वात् तत्रोपा
दानलक्षणा यथा ऊंताः प्रविशंतीति यष्टीः प्रवेशयेत्तादौ अत्र ऊंतादयः स्वतो सम्भवन्त्येव शास्त्रात्
द्वेयस्य योगिपुरुषा लक्ष्येति यथा वका के भोदयिरक्षिता मित्यादि संप्रदत्तयोक्तं अत्रेव न जानी
पदार्थवादिन उपाधानलक्षणमन्तामुदाहरेति यथा गौरनुबन्ध इति क्रमाप्रतिपादितमनुबन्धनगो
पदार्थस्य जातेर्ममकथं स्यादिति ज्ञात्वा वक्ते दकतया कथं चित्तान्वयसिद्धये व्यक्तिं लक्ष्यते ननु य
क्तिरभिधेयैव न तल्लक्षणं चेत् न वक्तो हि केवलाया सेवाभिधा जानि विशिष्टाया वा आद्ये आने तव्यभि
चारौ अन्ते नादहीत विशेषणान्यायेन जातो ववाभिधा व्यक्तिप्रतीतेरालोपादेव सम्भवात् तदुक्तं विशेष्ये
नाभिधागकेन्ती एषाक्तिविशेषण इति तदेतदेषालप्रयोजनसदृशत्वात् तृतीयस्य लक्षणादेतो रभावा
त् जात्रिव्यक्तिपदार्थोदासीनो न हिलाकप्रसिद्धिमाश्रित्य शब्दिविवारः कथं तदिह भट्टमते व्यक्तिप्रतीतिः

का.
प्र.
११

ज्ञात्वा यत्केयदेवात् वाक्किं विना तस्या अविनाभावात् यथा क्रियतामि तत्र क्रियायाः कर्तुः कृवि
त्पत्रकर्मणः अपरेतपीनो देवदत्तो दिवानभुंथे इति सुखाद्यमादायैव तल्लक्षणसुपाधानलक्षणय
मिमाद्भः तद्यसम्पक शब्दाद्याद्वारनये श्रुतार्थापत्तेः अर्थान्धाद्वारनये दृष्टांथापत्तेरेव रात्रिभोजने प्र
त्यये लक्षणानेगीकारात् लक्षणलक्षणयोर्तु गंगाया चोष इत्यादौ अत्र तदा देवो रोषादिकरणतमि
द्वये गंगादिशब्दाः स्वार्थसमर्पयेति स्वार्थपरित्यज्यतत्रैव वृत्ते उभयत्र पाचेयमुदाहृता शुद्धा न तत्र गो
णी उपाचारमिश्रादिगोणीत्सु च ते उपचारसमादृश्यसमर्थे प्रवृत्तिः सादृश्यातिशयमहिम्नाभिन्नयो
र्भेदप्रतीतिः स्थगनेवा न चोक्तयोस्तत्संबन्धः केचित्सुतराचक्षते उपचारमिश्रत्वेन शुद्धायामिश्रानो
र्भेदकं उपाधानलक्षणलक्षणयोरेवः लक्षणलक्षणयोर्द्विस्वार्थपरित्यागद्वयनदृश्यत्वेनोपाधानलो
क्षणयोस्वार्थपरित्यागात् तदेकितुतदस्यत्वेन तत्र लक्षणकस्य सुखार्थस्य लक्षणस्य च भेदप्रतीतिः त
थादिगोवादी को गो रयमिमादौ भेदापिशक्यलक्षणयोर्भेदः प्रतीयते न तत्र गंगाया चोष इत्यादौ तत्र
भेदमात्रप्रतीतिरिति अन्ये तत्र गंगाया चोषः यहीः प्रवेशयेत्यनयोः पवपरस्परभेदे तत्तदस्यत्वे गंगा
यामि तत्र तत्सत्तात् यहीदित्यत्र तदभावादिति मन्यते त उभयमप्यसत् अस्ति हि गंगादिपदैस्तीरा
द्यर्थप्रतिपादने गंगादिपदैस्तीराद्यर्थप्रतिपादने गंगादिनिष्पावनत्वादिदृश्यप्रतिपिपादविधितप्र

योजनप्रत्ययः नत्रगंगात्वादिप्रतीतिरेववीजे नत्तनीरत्वादिप्रतीतिरेवतीरेचोस इत्यत्रापितत्प्रतीतिप्रसे-
गात् अथगंगाशब्देनतदप्रतिपादनेगंगासम्बन्धस्तत्रप्रतीयते तदेवतदीजमितिचेन्नपदेदिगंगातदेचोस
इतिमुत्पत्त्यशब्दप्रयोगेपितत्प्रतीतिः स्यात्तत्पावनत्वादिप्रतीतिः नत्सेवेधप्रतीतोविशेषाभावात् अथवायेजा
गर्थकेकथंगंगाशब्दादिभिर्गंगात्वादिकेतीरेवोध्यतेइतिचेत् उच्येतशब्देनलक्ष्येप्रतिपादितेतत्रप्र-
त्ययेभेदोव्यञ्जनयाप्रतिपादिते तदेतदुक्तम् तदादीनांगंगादिशब्देः प्रतिपादनेतत्प्रतिपत्तौप्रतिपिपा-
दयिषितप्रयोजनसंप्रत्ययइति अत्रप्रतिपादनइतिसन्तिसमस्याप्रत्ययस्यानेतर्यवोध्यते नचव्यञ्जनेवाधः
प्रतिवेधकइतिकाव्यविदोपेक्ष्याः वक्ष्यतिहिसौरोपासाध्यवसानयोगोपाभेदेषाभेदावगमः सर्वथैवाभे-
दप्रतीतिश्चफलमिति किंवद्भूनावादितत्पावनत्वादिविशेषस्तदादौप्रतीयेत यत्तत्रयिष्यति योगः
फलेननोइति नत्सेवेकथंगोणाः मेवाभेदप्रयोजनेवक्ष्यति अहमेदयोस्तत्प्रयोजनोत्तरमितिचेन्नगो-
णात्तन्मात्रस्यप्रयोजनत्वात् अहमेदयोस्तत्प्रयोजनोत्तरस्यापिभावात् नत्तुशुद्धायासभेदा-
प्रत्ययस्याभावात् नत्तुशुद्धायासभेद इतिसेदोः गोणीभेदोलक्ष्यनेवविभजते सौरोपान्यातृया-
त्रोक्तौविषयीविषयस्तथा अन्याअर्थोक्तौआरोपायवसानाभ्यापवभियते नत्स्यादानलक्षणाभा-
वितितुशब्दार्थः विषयीआरोपमात्रोक्तौदिः विषयेआरोपस्वादीकादिप्रत्ययत्रतथाअनपद्

का.
प्र.
१२

१२

हमेदोसामायाधिकरणेनोक्तोशाहप्रतिपाद्योसालक्षणासारोपाविषयविषयिनोर्भेदेनोपन्या
सस्योतारोपपदार्थत्वात् विषयेनः कृतोत्पत्तिस्मात्साध्यावसानिका विषयिनारोपमानेनात्यस्मि
नारोपविषयेनः कृतेनिगीर्णभेदेनाजपस्यापितश्रुतियावत्विषयमात्रेयत्रनिर्दिश्यते नतविषयोपि सा
साध्यावसानाविषयिनाविषयेतिरोभावसात्राध्यावसानपदार्थत्वात् एतौभेदोश्रद्धाभेदेपिभवतइतिप्र
तिपादयन्नवश्रद्धायागोणाश्रलक्षणासाह भेदोविमोचसादृश्यात्सम्बन्धोत्तरतस्तथा गोणोश्रद्धोचवि
ज्ञेयोऽमावारोपाध्यावसानरूपोभेदोत्तयविसादृश्यसम्बन्धात्तदागोणोअश्रसम्बन्धोत्तरात्तदाश्रद्धोत्तरा
सादृशाद्यथागोवीहीकइतिसारोपः गौरयमिति साध्यावसानः यद्यपिवाहीकस्यवाहीकत्वेनेदंतया
बोधस्थितौसारोपत्वेमेवोचितंतथापीदेतसारोपाविशेषणतया तदुदाहरेणद्रष्टव्यंअतएववक्ष्यते
अनिश्चयरूपसंकाशवसरोनयनानेदरायीन्दोर्विवमेतत्प्रसीदति इत्येतदित्यविवविशेषणतयाकि
मियमतिशयोक्तिः किंवाएतदितिब्रूनिर्दिश्यविवमित्यारोपाद्रूपकमिति अत्रकेचित् गोश
हस्यमुख्यतो गानेप्रवृत्तिनिमित्तं लक्षणायात्तगोशहार्थगतंजाग्रमोद्यादितथाभवतीतिगोशहो
नजग्युत्तेनरूपेणवाहीकइत्येते नदपुक्तंअशक्यसाशक्यहतेष्वधर्मस्याप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् शाक्यत
शाक्यवृत्तितेसमिन्नशक्यानधिकरणस्यतत्वात् अथेतन्नगवादिशह्वेनवाहीकादिःप्रतिपाद्येतर्कित

१२

गवादिगतस्य जायादिगुणस्याभिन्नतया वादीकादिगता जायादयो गुणपवलक्ष्ये तस्याहुः तदप्यस
म्यकगोवादीक इत्यादिसामानाधिकरणानुपपत्तेः इदं पुनरत्र तत्र साधारणं जायमान्यादिलक्ष
तावकैककनामाभिन्नवादीकादिलक्ष्ये तत्र तेन जडो वादीक इति वाक्याशो भवति तदुक्तमन्यत्र अ
भिधेयाविनाश्रुतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते लक्षमाणगुणो यो ग्राह्यते रिष्यात्तगोणतेति लक्षमाणगुणो रिष्यति
लक्षमाणायै गुणजायादयस्ते योगः शक्यसम्बन्धस्तदागोणीतिरिति अतिनाभावसम्बन्धमात्रं अभि
मतेन व्याप्तिः संचाः क्रोशतीत्यादौ तदभावात् तदशाविशेषविशिष्टस्य तत्रापि साक्ष्येति चेत् तर्हि क्षेपण
देवव्यापकप्रतीतिरस्तु किं लक्षणयेत्तु कंगोरनुवर्धयत्यत्र सम्बन्धोत्तरात्साक्ष्येण यथाप्राप्तमिति सा
ध्यवसानो यथा आपुरेवेदमिति यवमादौ सादृश्यादेर्नायः कार्यकारणभावादिसम्बन्धस्तत्पूर्वकं यथा
रोषाध्यवसाने अत्र गोणभेदे सारोपे भेदोपि तादृशप्रतीतिः साध्यवसाने सर्वथैवाभेदावगमः प्रयोजने
शुद्धभेदे सारोपे न वै लक्षणो न कार्यकारित्वादेः साध्यवसाने त्वयाभिचारेण कार्यकारित्वादेः प्रतीतिः
फलतदुभयवाभेदप्रतीतिपूर्वकमित्युक्तं क्वचित्प्रयोज्यते नोपचारः यथा श्रेयार्थास्पृणा श्रेयः का
चित्सस्वामिभावात् यथा राजकीयः पुरुषो राजा क्वचिदवयवावयविभावादीयकर्मशालिना यथा
कर्मधारये प्रहस्त इत्यत्रावयवेः प्रमात्रे हस्तोपचारः क्वचित्दीयकर्मशालिना यथा अतदातदा ला

का.
प्र.
१३

१३

लक्षणानेन सद्विधा उपादानलक्षणरूपभेदाभांसह दृष्टिप्रयोजनाभ्यांभेदे सम्भवत्पि न ते विभा-
जकत्वेनोक्तः किं तु हेतुतेनेति न ते लक्षणभेदो गणितः अतएव च पञ्चाद्येन रदित्यादिना तत्कृतो
भेददर्शयितुं अन्यथा पुनरुक्तिप्रसंगात् एवंच यथा कृत्वा व्याख्यानेन सद्विधेति निर्णये यत् सद्विधेति न
दृष्टिप्रयोजनोपादानलक्षणारोपाधवसा ननु येऽसद्विरुपाधिभिः कल्पिता विधाः प्रकाराय स्यामिति स
द्विधेति चेत्तीक्ष्णसंख्याख्यानेन तत्तद्वैवसाद्विधासारो मान्याति नित्यवत्तु शब्दयोरनालोचनविज्ञप्तिता-
त्वादनादेयम् एवमारोपाधिकृतं प्रकारशकं प्रतिपाद्यं योजनकृतं प्रकारश्चमाद व्येन रदित्याद
द्वौ सद्विधा तु प्रयोजने लक्षणानुवर्तते ननु प्रयोजनस्थले कथं व्यपसादित्यनियमश्चेति चेत् प्रयोज
नस्थानुवर्तमानमात्रगम्यतात् तदिदमुक्तं प्रयोजने दिव्यं जनमात्रगम्यतात् व्यापारगम्यमेवेति यत्तु न त
लक्षणप्रयोजनयोर्द्वयोरपि लक्षणयैव प्रतीतौ किं मात्रं योजनयेत्यत आह प्रयोजने द्वौति तर्क किं क
वतारोतदज्ञानविज्ञप्तिं अत्र योजनस्थानस्याप्रसूततात् तत्प्रकरणेन च योजनानां एव कि
येति सूत्रेणैव प्रतिपादनात् तच्च गृह्य मगृह्ये वा तदिति व्येन लक्षणभेदप्रयोजक आरोपादित य
थाभिद्येयं तथा तत्प्रयोजकं व्येयं मपीति च शास्त्रार्थः वा शास्त्रः समुच्चये काव्यभावनायां पक्व
द्विमेव दयः तन्मात्रं व्येयं गृह्यम् तदितरेव यमगृह्यं तत्र गृह्यं यथासुखं विकसितं स्मितं वा शीतं वक्र
मप्रसन्नं समुकलितं विभ्रमागतिरपास्तसंस्थामिति उपायकलितस्तनजवनससंस्थो हरेव तेन उः

१३

दत्तातनोतरुणिमोद्गमोद्गते अत्रविकासः प्रथमः स्मिते अनुपपन्नरतिप्रसृतते लक्ष्यता विकासि
तयदेनलोकोतरमणीयतातिशयोक्त्यते सचरुदः एवं वशितसमुक्तलितापास्तसंस्थासुधूलिते
द्वरमोदनेशहैः आशुतोतलसिततानोकविषयसंचरितोद्भिन्नतयाधनानियेत्रिततानिलक्ष्यद्विष्ट
क्तातुरागिनसकलवशीकारितातुरागतिशयालिंगनयोधनरमणीयतस्पर्शणीयतानिगदजानिय
ज्यते यथावाममवकोरीपोडितुंसलिनयतिदृग्भगिमदिमाहिमाशोरैदंतकवलयतिवक्तृस्तदशः
तमोवेरायानिष्प्रायतिवचः किंचवचनंकद्वकालीकश्चनिमधुरिमाणंतिरयति अत्रक्रियापदानामा
त्यंतिकविक्रायनादीनिष्प्रायानि अत्ररुदयथा श्रीपरिचयाजराअपिभवेत्तमिहाविदग्धचरितानाम
तयदिशतिपदेनानायासेनशितादानमभिव्यज्यते तत्रसहृदयासहृदययोरपि अभिधेयवत्प्रकाशते
(तत्रसहृदयासहृदययोरपि) तदेवाकथितात्रिधा तस्मात्रिधाव्यंग्यारुदयंग्याचेति एवंलक्षणंनिर्
णतयालादिगिकेलक्षयति तद्वर्तीदिगीकः स्यादावकश्चित्स्त्र स्यः शहरश्चतुष्वज्यते तद्वस्त
स्यालक्षणाया आश्रयः अथव्यंजकं शहरलक्षणाव्यंजनानिर्णयणीयासवदेयाशहरनिर्णयनिर्णय
तत्रोत्प्राशहरलक्षणोत्प्रेक्षेनप्रेविवेचनोत्प्राद्यादिविधाअभिधास्तलालक्षणास्तलाच अत्रयद्यपि
भिधायाः प्राथम्यादुपजीव्यताश्चतस्तलामयमनिर्णयितुमचितानतथाव्यसुप्रसिद्धतालक्षणायाप्र

कृतत्वाश्रयतन्मन्त्राणामेवप्रथमं निरूपयति तत्र व्यंजनात्मकः तत्र लाक्षणिकशब्देवापारो व्यंग्यप्र
 काशानुक्रमः तत्र लक्षणादितैरेव तत्प्रतीतो किं तयेत्यत आह यस्य प्रतीतिमाया तल्लक्षणासमुपा
 स्यते फलेशब्देकगम्यत्र व्यंजनापराक्रिया यस्य पावनत्वादेः फलस्य प्रतीतये लक्षणाप्रयशस्वप्रयो
 गः तत्फलतस्मादवगम्यते न तत्र प्रमाणात्तरात् व्याप्तिः सत्त्वादेरनपेक्षणात् न च तत्प्रशस्वव्यंजना
 विनाशेनोपपत्तिः तथा हि नाभिधासमयाभावात् पावनत्वादा फलमेकैकतत्प्रदाभावाद्भिधादिमेकै
 तत्प्रदसत्तायेवोपपत्त्यनेन सत्प्रमतीतिवक्ष्यते हेतुभावात्तल्लक्षणा मुख्यार्थवाधस्तद्योगोद्दिश्य प्र
 योजनान्यतन्मन्त्रादिति त्रयैलक्षणाहेतुः तदभावमेवोपपादयति लक्ष्येन मुख्यार्थनापत्रवाधयोगफ
 लेन नोनप्रयोजनमेत्यस्मिन्नवशाद्देखलक्षतिः यथा गंगाशस्ववीरमुख्यार्थः तत्र वायः तीरेव सन्व
 यः तीरस्य चलत्वाद्योपस्थापने मुख्यशब्देन प्रतिपादयितुं सशक्यस्य पावनत्वादेः प्रतीतिप्रयोजन
 नाभिनिगंगाशब्देन तीरं लक्ष्यते तद्वद्यदितदपि मुख्यस्यान्तर्वायः स्यात् प्रयोजनस्य च गंगादिगत
 पावनत्वादिविशेषस्य तदेन सन्वयः स्यात् लक्षणाया प्रयोजनप्रतिपादनस्य प्रयोजनान्तरसम्भवात् त
 दागंगाशब्दः प्रयोजनं न लक्ष्येत न चैतदेकमप्यत्रेत्यर्थः न चैकेवलमुख्यार्थवाधादीनामभावमा
 त्रे किं तत्तेषामपेक्षापिनत्याह न शब्दः खल्लक्षतिरिति मुख्यार्थवाधादित्रयमपेक्षार्थत्वं खल्लक्ष

तेष्वनापि गोपायस्तदमिव प्रयोजनप्रयोजने प्रयोजने प्रतिपादयितुमसमर्था इत्यादि ह्येतौ वाधादि
कसुनपेक्षति शेषो दृष्टव्यः समर्था इति पाठे तु वाधादिप्रयमपेक्षेति दोषः नन्वस्ति प्रयोजने लक्ष्ये प्रयोगः
जनानामिति वैयात्याद्यदि ब्रूयात्तत्राह एवमप्यनवस्थायात्मास्तल्लितिकारिणी मूलप्रकृतार्थ
प्रतीतिः ननु यावनतादिविशिष्टमेव लक्ष्यतामिति किं योजनयानचैव प्रयोजनस्यापिलक्षकप्रवेशा
लक्षणाप्रयोजननास्तीति वाच्यं गंगतद्व्योम इत्यतोपि कार्थस्यावतनतादिविशिष्टस्य प्रतीतीरेव प्र
योजनतादित्यत आह प्रयोजनेन सदिते लक्षणीयेन पुज्यते ऊत इत्याकादायामाह ज्ञानस्य वि
विषयोः सत्यः फलमन्यदुदाहृतम् ननु विषयफलयोर्भेदः स्तथाप्युक्तः फलतदिजन्मत्वे जन्मप्रती
तिविषयत्वे वा प्रायेणावतनतादौ तदाभावः तज्ज्ञाने च विषयोद्भूतव्यवस्थे प्रत्यक्षादेर्नोलादिविषयफ
ले तु प्रकटतासंविनिर्वेति हतिविशेषः प्रकटताज्ञानस्य प्रत्यक्षजन्यताभावात् न च जन्यसाध्यासाध
रणमेकसाध्यत्वमस्तीति अत्र ब्रूमः ज्ञानस्य जनको भूतो विषयो यथा ज्ञानादन्यस्तथा फलमपि तस्य
सुते भिन्नत्वे कारणस्यैव कार्यस्यापि भिन्नकालतनियमात् प्रोक्तदौतकचित्फलमौपचारिके दृष्टेते
तथावलक्ष्यमाणमेव यदि शैत्यज्ञाने तदा प्रयोजनेन न स्यादित्यर्थः नतलक्ष्यप्रतीतेन चैव प्रतीतिफलं
किंतु शक्यमन्वयं यत्फलक्षणायाः तथान किंचिद्व्यवस्थामिति तत्राहः अन्वयानुपपत्त्या लक्षणाप्रसरेती

का.
प्र.
१५

15

यावदन्वयोपपादकं तावदेव विषयीकरोति न तन्वयानुपपत्त्या लक्षणप्रसरेतीयावदन्वयोपपादकं ताव
देव विषयीकरोति विषयीकुर्यात् नन्वयानुपपत्त्या कल्पमातापि सा नुदृश्यमपि शोभ्य विषयीकरोति य
था तापो यशसा योपादो यमाने शौत्यमपि जनयतीति चेन्न चर्मस्य हि संनिधिमात्रेणैव शौत्यजनकत्वेन
लक्षणायास्तनुपपत्तिप्रसादिततयेति वैषम्यात् यथैकं यथा श्रुतेऽपि चण्डोदासेन ज्ञानस्य विषयान्तिरि
क्तं फलमात्रेणैव विवक्षितं ज्ञेयगतत्वाच्चाये प्रकृतं पालिगोस्वामिप्रतीतिः अन्ते प्रयोजनज्ञानपदव्या
भिचारः तेन दिगोस्वामि संतोषमात्रं ज्ञेयत्वेन तत्तद्भूतं किंचिदिति तस्मादहेतुफलयोस्तदप्रतीतिः
फलप्रतीत्योर्भिन्नकालत्वेनाभिन्नव्यापारविषयत्वं समीचीनमेवेति व्यञ्जनासिद्धिरित्यत्र तात्पर्यमि
ति तदवोधविज्जम्भिते नदि तेन स्तत्रेण यथा श्रुतेनापि ज्ञानतस्य विषयान्न फलकत्वाप्यन्तप्र
तिपाद्यते किंतु ज्ञानफलतस्य विषयान्न तस्याप्यन्तं तथा च शौर्यादेर्लक्षणजन्यप्रतीतिविषयत्वेन
त्ययोजनत्वेन स्यादित्यर्थो दोषाः नवकाशवयंतुभूमः विशिष्टलक्ष्यतदा भवेद्यदिविशिष्टलक्ष्यता
वच्छेदेकपूर्वप्रतीतसम्भवत् नन्वेव पावनतादिविशेषवैशिष्ट्यस्य तदेव माणातया गोचरतात् तत्र
स्याभावात् यदुक्तवान्योगः फलतनोति अथ पावनतादिः सामान्यवैशिष्ट्यमेवलक्ष्यतावच्छेदका
मस्तु तस्य प्रतीततादिति च तदिपावनतादिविशेषानप्रतीयेत किं वदुनागोर्वादीक इत्यत्र गोवाभिन्न

१५

जडस्य लक्षणे सावेर्वा न्ययानुपपत्तिः उपसंहरति विशिष्टे लक्षणा नैवम् एवमुक्तप्रकृत्या कथेतर्हि न
त्यतीतिरित्यत आह विशेषास्मत्तलक्षिते तदा दालक्षिते तस्य तिपावनमादयो विशेषाः प्रतीतिवि
षयाः स्युः तेव प्रसिद्धातिरिक्त व्यापारगम्या एव स च व्यापारव्यंजनधननादिशब्दाच्चावचमेव सितव्यः
कथमन्यथा विशेषप्रतिपत्तिरिति एवं लक्षणास्तलव्यंजनकतमुक्तं अभिधास्तलनाद अनेकार्थस्य
शब्दस्य वाचकत्वेनियंत्रिते संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृत्या एतिरंजन अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे संयो
गादिनानियंत्रिते सति अवाच्यार्थधीहीनार्थापारोजने व्यंजनमित्यर्थः अनेकार्थानेकार्थाभिधान
शक्तः अर्थभेदेन शब्दभेद इति नयेत अर्थीतराभिधानशक्त शब्दसदृशः तदभेदप्रमविषयो वा वाचक
त्वमभिधा अवाच्यार्थस्तदभिधा व्यापाराविषयः नियंत्रणं निवमनं एकतरमात्रस्मरणानुक्तलक्षनम्
यदाहुः शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतुवति एतेन नियमनमेवाप्येतस्मिन्नेवाप्येवक्तव्यं
धर्मितितान्यर्थ इत्युक्तप्रलापः संयोगाद्यैरित्यादिषदशासंविप्रयोगादि यदुक्तमभिपुक्तैः संयोगावि
प्रयोगश्च सादृश्यविरोधिता अर्थः प्रकरणं लिंगं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः सामर्थ्यमोचितीदेशः का
लोवर्किसुरादयः शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतुवः तत्र संयोगः प्रसिद्धार्थगुणविशेषः स
संयुक्तः तेनाभिधानियमनेन यथासंशखचक्रादिरित्यत्र शब्दादि संयोगेनानेकार्थसदृशशब्दाच्चते
भिधानियमने अन्यद्विषदस्य तत्संयोगाभावात् विप्रयोगस्तदृशसंयुक्ततमः तेन यथा अशखचक्र

का.
प्र.
१६

16

हरित्येते धेसस्यप्रतियोगि सर्वकृतात्सादचर्येसहचरतातेनयथा रामलक्ष्मणाविति रामलक्ष्मणावि
तिरामलक्ष्मणासादचर्येणादाशरथोविरोधः सदा नवस्थानेनवथाद्यातकभावस्यतेनयथाकायाउपावि
तिकोतिरित्याचौशक्ततेपि कायापदस्यातयाभावेविरोधिनोः कयोश्चिदपमायो रामार्जेनगतिस्तयोः
रित्यत्ररामार्जेनपदयोर्भावनकोतिवोर्ययोः अर्थः प्रयोजनेनेनयथास्याएभजभवकिरुत्तत्रभवक्केर
नप्रयोजनवशात्स्याणशहस्यदरेः प्रकरणेवक्तुश्चात्बुद्धिस्थतातेनयथासर्वजानातिदेवइत्यत्रदेव
शहस्यराजियतयुष्मदर्थ्याख्यातस्याप्रिप्रकृतेराजादावित्यतेः किंवा सोस्वाथराजादावित्यर्थः संबो
ध्यस्येवयुष्मदर्थ्यतात् संयोगातिरिक्तसंबंधेनपरपक्षव्याहृतोयर्थः तेनयथाकृपितामकरधजइत्यत्रमक
रधजसमुद्राभ्याहृतेनसमवायसम्बन्धवताकोयेनमकरधजशहः कामेयतुर्लिंगविद्ममिति तनको
यस्यकामविद्मताभावात् असाधारणयर्थस्यविद्मतात् संप्रवचकइत्यत्रातिव्यामिः प्रसंगाच्च शह
स्यात्यस्यसन्निधिः नियमार्थकशहोतेरसामानाधिकरण्येअतोभवकिरुत्तादावप्रसंगः नचंप्रव
चकोहरिरित्यत्रातिप्रसंगः प्रवचकशहसामानाधिकरण्यभावात् यदाहरोशंप्रवचकेइतिसंयो
गोदाहरोतात्पर्यम् तेनयथादेवस्यविप्ररातेरित्यत्रविप्ररातिशहसामानाधिकरण्यत् देवश
हस्यशम्भुरूपेअपरेअन्यदेवशहार्थसराजः विप्ररातिताभावात् प्रामोशक्तिनियमनेइतितत्रयु
क्तेदेवतातेरेदेवशक्तिभेदाभावाज्जदाहराणासामंजस्यावपनेः सोमर्थोकारणत्वे तेनयथामधुना

हरित्युच्यते धर्मस्य प्रतिपत्तिर्गोविर्भवत्तत् सादृश्यं सदचरता तेन यथा राम लक्ष्मणाविति राम लक्ष्मणा
सादृश्यं एतादाशरण्यो विरोधः सदा न वस्थानेन वध्यात्तत्कभावश्चेतेन यथा कथाया तपायति कातिरिप्या
चौशक्तते पिक्वाया पदस्यातपाभावेति रोधिनीः कयोश्चिद्व्यसायं रामार्जेन गतिस्तयो रित्यत्र रामार्जेन य
दयोभावकार्तिवोर्ययो अर्थः प्रयोजने तेन यथा स्थाणं भजभवत्किं दत्तत्रभवत्के दनप्रयोजनवशात्
स्थाणं शहस्पदः प्रकरणं वक्तुं श्यात्तु द्विस्थिता तेन यथा सर्वजानाति देव इत्यत्र देवशहस्पराजियत्तु
अदर्थे व्याख्यातस्याप्रतिप्रकृते राजादावित्यर्थः सेवोपस्यैव शुभदर्थेनात् सेवो गतिरिक्तं सेवे धेन परप
त्तव्याहृतो धर्मः तेन यथा कृपितो मकरध्वज इत्यत्र मकरध्वजसमुदाभावात्तत्तेन समवायसम्बन्धवत्ता
कायेन मकरध्वजशहः कामेयत्तु लिङ्गो विद्म मिति तत्र कोपस्य कामविद्मताभावात् असाधारणधर्मस्य
चिद्मतात् सशखचक्र इत्यत्रातिव्याप्तिप्रसंगात् शहस्पान्त्यसन्निधिः नियमार्थकशहोत्तसामानाधि
करणे अतो भवत्किं दत्तादावप्रसंगः शखचक्रशहसामानाधिकरण्याभावात् यदा हरे शखचक्रे
ति सेवो गोदाहरणोत्तार्थम् तेन यथा देवस्य त्रिपुराराते रित्यत्र त्रिपुरारातिशहसामानाधिकरण्यात्तदे
वशहस्पशमभूये अपरे अन्यदेवशहार्थस्य राज्ञः त्रिपुरारातिवभावात् यत्ते देवतांतरस्यातथाभावात् श
म्भोशक्तिनियमने इति तत्र शुक्तं देवतांतरे देवशक्तिभेदाभावात् उदाहरणं सामंजस्यानुपपत्तेः सामर्थ्ये

का.
प्र.
९

१७

कारणतन्नेन यथा मधुना मतको किल इत्यत्र मधुशब्दस्य वसेने अन्त्यस्य मधुशब्दार्थस्य को किल साद-
नासामर्थ्यात् औशिती अदरा तथा यथा पातवेदयिता मुखमिन्द्रोक्तं हितस्य मनोरथसाधनो-
चितेन मुखशब्दस्य साम्प्रत्येन नृपायादौ यद्यप्यत्रापि सामर्थ्यसम्भवत्वेव तथापि मधुनेन तत्र तत्त्व-
येव तो द्याभावेणोचितेमात्रज्ञानादेव शक्तिनियमनमसंकीर्णमिति देशेन यथा भावत्रप-
मे स्रश्चितीत्यत्र अत्रेति राज्यानीदृषादेशात्परमे स्रश्चितीत्यत्राजनि कालेन यथा चित्रभातु विभा-
तीत्यत्र चित्रभातुपदस्य दिवादिवाक्ये राजन्यामाशुशुल्लोवाक्ति लिंगे पुंस्त्वादितया यथा मित्र-
भातीति अत्र न प्रसक्तत्वात् लिङ्गामित्रपदस्य सदृदि मित्रोभातीत्यत्र मित्रशब्दस्य श्लिङ्गात्स्ये स्रश्चि-
दात्मादिः वेदे वाङ्मन्येनार्थप्रतीतिरुद्दिश्यते यथा ईशशब्दो वर्धस्वेति अत्र ईशशब्दो रित्यस्यो तो दातत्वे ई-
दृशशान्तियेति तिष्ठतीत्युरुषयका विदुः शान्तन कर्मत्वे लभ्यते इव पदा तो दातत्वे ईदृशशान्तियिताय-
स्येति वङ्गव्रीहिलाभादिदृशशान्तन कर्त्तृत्वे लभ्यते काये तन्नेव वाङ्मन्यम् उक्ता बुदानादिदृशस्येति
द्विकाये यो विशेषावगतौ सौम्ये मंगमसंगात् अतदावसेम्यप्रस्तावमसंगे वदति कायमार्गे नृसरो-
गापतश्चादि ननु दृष्टे मसीदेत्यादौ स्वरेण समो धने प्रकाशयते न चार्थविशेषे भिधानियमनेनैव
साक्षात्स्वरेणैव काङ्क्ष्यलतनाना नार्थाभिधानियमनं किं तपदाथैव व्यजनम् यदा स्वरेणैव

दातादित्रयेविवक्षितेअतः कावेस्वरस्याभिधानियामकत्वेनास्येवेतिव्यर्थेवाह्वयेनेतिविशेषणमिति
मैवेसुधाकरसुदृढकंदहिःपंकजवैरिणीत्यादाविंदुशत्रुरितिन्यायेनाभिधानियमनस्यकावेपिउर्वारता
तस्वादयस्यादिप्रदणायनाभिधानियाट्टदेशोऽट्टसंज्ञेअन्येवाक्ताःतर्भूताःअभिनयस्यसाक्षाद्वार्था
कारादिप्रदशिकाहस्तादिक्रियातयायथापट्टमेतर्थाभिधान्यादिमेनेदिमाफियेनेदिपट्टमेताव
थापट्टमेनेदिदिप्रदेदिअत्रविकसितमुक्तलितनाभिनयविशेषविशेषितसाहित्येनस्तनस्पर्शतमुक्त
लितनायर्थविशेषेभिधानियम्यतेपवंशेषणादत्रापिअपदेशोअभिमतनिर्देशःतेनयथाइतः
सदेत्यप्राप्तश्रीनातएवादेतितयमितिअत्रापदेशेनइदंशब्दस्याभिधावेत्तरितियम्यतेइयंसेयो
गादिनांशान्तस्यभिधावकत्वेनिवारितेपिपदनेकार्थशब्देनकचिदर्थान्तरस्यप्रतिपादनेतत्रनादिनाश
हस्यापारःनियमनाजस्याःनापिलक्षणासुखार्थवाधादिविरहात्किंतुजनैर्व्यजनयापारःयथा
भद्रात्मनोऽरपिरोहतनोविशालवंशोनेतेःकृतशिलीमुखसंप्रदस्ययस्याउपसवगतेःपरवारणस्या
दानाबुमेकसुभगःसततंकरेभूतअत्रप्रकरणेनभद्रात्मनश्चादिपदानोराशितदनुष्ययोग्यस्यकार्य
स्यव्यंजनवैवर्धनीतिःनन्तपमानोपमेयभावकल्पनाविरहात्कृतस्त्वतोभेदेपियोसक्तत्वरगोत्राणा
मित्याद्यर्थस्त्वतोभेदेपयोसक्तत्वरगोत्राणामित्याद्यर्थस्त्वतकृतोस्यभेदःअर्थःस्त्वत्प्रउभयत्रशक्ति

का.
प्र.
१८

18

येन व्यञ्जनेति चेति उच्यते यत्रोभयोरर्थयोस्तावत्संश्लेषः यत्रनेकस्मिन्नेव तत्र सामग्रीमहिम्ना तद्विती
यार्थप्रतीतिस्मा व्यञ्जनेति एव व्यञ्जना निरूप्यतया शब्दलक्षयति तद्युक्तो व्यञ्जकः शब्दः व्यञ्जनमिति पल
तेष्वर्थगत्या तच्च हेन व्यञ्जने परास्तेष्वप्येते तेन व्यञ्जेन युक्तव्यञ्जकः संपद्यते अथ व्यञ्जनयुक्तो व्यञ्जकः स्यात्त
देत उक्तं व्यञ्जनव्यक्तो व्यञ्जनयुक्तः नन्तु कस्य लेख्यस्या व्यञ्जकत्वे कथं शब्दार्थयुगलरूपस्य काव्यस्य धनि
तस्यात् इत्यत आह यत्साध्या तत्र युक्त्या अर्थोपिव्यञ्जकस्तत्र सदकारितया मतः स इति शब्दः तथा व्यञ्ज
क इति श्रीगोविंददत्तकृततेकाव्यप्रदीपे काव्यशरीरभूतशब्दार्थविभागाद्वितीयोऽह्लासः २ एव शब्दे
निरूपिते तपोह्यतेन शब्दव्यञ्जनाया निरूपिताया प्रसंगेनार्थव्यञ्जनीनरूपणीया तत्रे तदाशङ्क्ये तशब्दे
निरूप्यते वसरोयमर्थ निरूपणस्य किंचार्थमिति निरूपिते तद्रूपो व्यञ्जनापि स निरूपणमवतिष्ठत्तु
स्तमना दृष्ट्या ह्यव्यञ्जनानिरूपणमिति तदेवाशङ्कामप्यतिरेकं कृतं समाश्रयति अर्थाः प्रोक्ताः परास्तेषां
अर्थावाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः अर्थस्य सन्निकृष्टतत्वेति तेषामिति नेन याग्यत यावाचकादयः शब्दाः परास्तेष्वप
तेशिष्यावधानाय प्रतिजानीते अर्थव्यञ्जके तद्यतेन उक्तं सर्वेषामित्यादिना सर्वमर्थानां व्यञ्जकता प्रोक्तवत
दन्त्या कीदृशी सेत्याकांक्षायामाह वक्तुं बोद्धव्यं कान्तां वाक्यवाच्यार्थसन्निधेः प्रस्तावदेशकालादे
वैशिष्यात्प्रतिभाज्यं योर्थस्यान्यमर्थो हेतुव्यापारो व्यक्तिरेव सा बोधयः प्रतिपादनीयो जेतः अतर्भा

१८

चित्तार्थत्वात् अतो न वाचानाभेदः काकः शोकभीत्यादिभिर्धनिर्विकारः वाच्यवाक्याभ्यां सदितो
न्यसन्निधिः वाक्यवाच्यन्यसन्निधिः अतो न हृदयकवद्भावेन पुंसकतप्रसंगः प्रस्तावः प्रकरणवैशिष्ट्येन
दाणे तत्र वक्रादोषप्रत्येकसत्तिसत्त्वधत्ते अन्वयो वाच्यलक्षणातिरिक्तः व्यक्तिभुजनाकरणाद्युत्पत्तेरर्थ
स्य त्रिविधस्यातु नपि कस्यचिदेव प्रतिभाज्यसामित्येन नवनवनोत्पत्तेषु शालिनीप्रज्ञाप्रतिभायावासेन
तु चोत्तेतस्यां समाभेदवत्तु वैशिष्ट्यादिसत्तेषु पितृणां प्रतीतिरिति प्रतिपादिते अतएव वैयाकरणात् नानत
थारसप्रतीतिः तथा चोक्तं सवासनानां तादादोरसस्यानुभवो भवेत् निर्वासनास्तत्संज्ञातवेषमकृयाश्च
सन्निभाः यथाक्रममुदाहरणानि अत्र पिङ्गलं जलकम् अत्र शृङ्गासमागदसि सदितु रियं सममे असत्ति
ललिता सा सती सदा वीरसमा मित्राणाम् अत्र वक्रा कामिने तस्या उशील तत्र यवैशिष्ट्ये विज्ञानतो चौर्यरत
गोपणं व्यक्तीभवति औषिह्योर्ध्वले चिंता अलसतणं सती ससियं सदमेदभायणीयेकं सदितु रद्वय अद
द्यदिदवै अत्र हती प्रतिपाद्या तस्या अन्यदा पिङ्गलं चैष यवैशिष्ट्येन काशुको यभोगव्यज्यते अत्रानदीय
मुनिश्चादिमथ्यत्र वायतमिति तत्सदृशमुनिद्वयादिलक्ष्यत केचित् तदवोधात्साव्यस्तदीयो निरुत्तान्त्वा
यस्या वाक्यार्थत्वात् तथा भूतादृष्टान्दपसदसिपां चालतनयो वने व्याधे सार्थं सुचिरमुचितं वल्कलधरैः
विराटस्यावासे स्थितमनुचिन्तां रंभनिभूतं गुरुः एवेदो विमयिभजति नाचापि गुरुः पुत्रविदो मात्सर्यो

का.
प्र.
१५

१७

अत्रवेदेसयिभजतिनाद्यापिकुरुष्वितिकाऊवैशिष्ट्यात् मयिनयोगे ऊरुषुप्रनुर्योगेमात्सर्यमितिवा-
ज्यते नन्वेकैवकाकमयेनवाच्यमितिःशोभनतन्निष्पत्तिःक्रियतेनथाचापसंगतयाव्यगुणीभूता-
मतोनधन्यंगकाऊरितिवेतनमयम्यकाधप्रकर्षपर्यवसानतयावाच्येवतदेतत्तत् नवेवाच्य-
सिद्धेगमत्रकाऊरितिगुणीभूतयोगेनप्रकामिति तस्यापिकाऊरितिमयोगेपश्यगुणीभूतयोगेप्रभेदनाक-
थमाननेयेतिवेत् अत्रनेतिप्रमत्ताकापिवाक्याप्रतीतिपर्यवसानात् योकाऊविनावाक्यार्थवोयपवनो-
पपद्यते तथैवादिमस्यगुणीभावाप्यग्रामग्रामिकोरवशतसमरेनकोपादितादौभीमसेनादोतादृशेवऊ-
रि तदेतत्तत्प्रममात्रेणकाकविश्रान्तेरिति अन्येतत्कुरुष्वनभजतीति नत्रकाऊः किमर्थःनतः प्रमत्तपाः॥
किमर्थपवादिमश्रितितेवगुणीभावोन्माद्यः नन्तुऊक्रमेणापिकाऊयोगेगुणीभवतः अतएवगुणी-
भूतविभागेकाऊरितिमितिहृद्यगर्भादिमपदप्रयोगइतितात्पर्यमाहुः तत्रग्रामद्वगणस्यलनिशिस-
येदिहिणोसिअनन्तो एद्विसअअदेतेअकडालाणसाहिदी वाक्यमनेकपदे तेनात्रतवेदानीयदात्म-
वाक्यवैशिष्ट्यात् सत्सर्वीकपोलप्रतिविम्बितोपश्यतस्तदृष्टिःरन्यादृशीचलितायाततस्यासेन्यादृशी-
त्यहोप्रकृतकासुकतन्वेतिव्यज्यते तदेष्टोयसुरसकचलेप्रणीशोभातिशयो ऊंजोत्तयोऊरितरमणे-
विप्रमोर्नर्मदायः किंवेतस्मिन्नुरतसहृदस्तन्वितेवातिवात्तयसामग्र्यसुरेति एवधूमिणिकवायसमपदे-
निरूप्यतशमावरेतयादीषाभावादीनिलक्षणास्यानानिविशेषणानिविवचनीयानितेषुवदीषाभावेःप्र-

१५

कलिताकाण्डकोपोमनोभूः अत्र नर्मदोदेवदूयस्यतदिशेषणीभूतवातकं जादिदृष्यस्ववाप्यस्ययथोक्त
विशेषणवैशिष्ट्यात्तरताथैप्रविशेतिव्यज्यते लोहे इमण्डलमण्णअहोआतासंगरस्मिसअलास्मिन्नयण
मेतंजइमअयैत्यइणवाद्वाइवीसामो अन्यसन्निधिः सन्निहितोऽन्यः जेतात्रप्रवेशिनीप्रतिप्रवर्तितेवाक्यप्र
तिच्छन्नप्ररुषइणस्यान्यस्यसन्निधेः वैशिष्ट्यात् सन्निहितोऽत्रतसेध्यासेकेतसमयव्यज्यते सुगंरममागमि
दितजपिवोअजपहरमनेण पअमेअकिनिविदिसितासदिसजेसुकरणिजं अत्रप्रकरणस्यप्रस्ताव
स्यअभिसारसमेयितरूपवैशिष्ट्यादययतिप्रतिभिसत्तेनयोगमिति व्यज्यते अन्यत्रयूयेऊसुमावचाय
ऊरुधमत्रास्मिकरेमिसाधः नादेदिदरेअमित्तंससर्षाप्रसीदतायेरविनोजलिवः अत्रदेशास्याति
विविक्तायइयवैशिष्ट्यादिसहितात्सख्याप्रकनकासुकोयुष्माभिः अदेयइतिप्रियसखीः प्रतिव्यज्य
ते पुरुअनपरवमपियकिंभणामितुहमेदभायणी अहदेअजपवासेवअसवअमित्तअसअमेयसुण
सकरणिजं अत्राद्यपदप्रतियाद्यमथुसमयवैशिष्ट्यादत्करवस्याविशेषमहितादिदांनीयदित्रजसि
तदाअदेनजीवामि तवतुनजानामिगतिंइत्यप्रियेप्रत्यनुभूयाव्यज्यतेआदिप्रदणाच्चेशलीलादौ तत्र
वेष्टायथाहारीणानिरेतरेमयितयासौदयसायिप्रियाप्रोहास्यारुयुगपरस्परसमासुक्तसमासादितम
आलोनेपरतः प्रियेअकमथः तिस्रवेललोचनेवाचंस्तच्चनिवारितप्रसराणसंकोचितेदानेते अत्रादयुगा

का. प्र.
प.
३१
२०

समासेगादिबेदावैशिष्ट्यात्प्रकृतकामकविषय आकृतविशेषो धृत्यते तत्र प्रथमायेन स्पष्टकमालिङ्गने च
रौशुकं युगात्मानोत्तमित्यनेन न ह्युमागच्छेति अथः क्षिप्ते च लेलोचने वाचस्तत्र निवारितं संकोचिते दोषे ते
त्यनेन पारितोषिकमालिङ्गने करोमीति व्यज्यते यदि यो कत्रथा हरणे भेदो न राणपि संतीति तदेवोदाहरणं
नरे सम्भवति तथापि निःसंदेहमुत्पत्त्येषा मावमरतया पुनः पुनरुदाह्रियेते वक्तव्यो ह्यव्यादीनां प्रत्येकमेव
न व्यंजकते यथा अथापुत्राणि संजय पथं अहंदिह अं पलोपदिमापदि अग्ररति अं य अमत्र अमद्राणि सज्ज
सि नन्वर्थमात्र व्यंजकते शब्दार्थ युगकाव्यस्य व्यंजकते न सिद्धमित्यत आह शब्दप्रमाणवेद्योर्थो व्यनक्त्यथा
त्तरं यतः अर्थस्य व्यंजकते न क ह्यस्य सहकारिता इति श्रीमहामहोपाध्याय गोविंद उक्तं रक्तने काव्यप्रदी
पे अर्थ व्यंजकता निर्णायक नीय इत्यासः ३ यद्यप्यकाव्यलक्षणविभागं च विधाया लक्षणपदार्थेषु विवेचनीये
षु विशेष्यपदार्थः शब्दार्थो विचारितो इदानीं दोषगुणालंकाराणां निरूपणमुचितं न तत्र काव्यभेदस्य धन्यादे
भेदनात् न तथापि धन्यादेर्भेदेषु ज्ञातेषु दोषादीनां हेयोपाधीयतयो रवगमो भवति तयो विशेषनिष्पत्ता
त् यथा फ्रुति क ह तं दपो ध निविशेषे ष्टं गारादि धनो हेयो रौद्रादिरसधनो चित्रभेदे वौहेयपवं माधुर्या
दिगुणः ष्टं गारादा वनुगुणत्रयोपाये यपव रौद्रसधनोत्तनुपाये यपव रौद्रसधनोत्तनुपाये यपव अलंका
रोपियमकादी रसादि धनो वनुपाये यः चित्रभेदे रूपादे यपव तथापि दोषादि निरूपणोपयोगिषु काव्यवि

शेषमेवेदेषु निरूप्यमाणेषु प्रमेगादनुपयोगिनोपि निरूपणीया इत्युलासत्रयेण काव्यमेव त्रयमेवेदो निरूप्य
 णीयस्तत्र प्रथमे धनिभेदस्तत्र तावद्वहनिर्देया अविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यप्रथमं निरूपयितुमुचितः तथापि लक्षणास्तुल्ये जनाया
 याप्राधान्याः तन्मूलको विवक्षितान्यपरवाच्यपवप्रथमं निरूपयितुमुचितः तथापि लक्षणास्तुल्ये जनाया
 प्राग्निरूपणात्पूतनकीन्यत्रेव प्राहृत्तिके कमुमुपादायस्तु चोक्तदाहृत्यायेन वा प्रथममाद्यमुद्दिश्य वि
 भजते ॐ अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेदन्तो अर्थो तरे सैकमितमन्यते वातिरस्तुत वाच्यः वाच्यजात्या
 दिधर्माणो धर्मा अथ विवक्षितो वाच्यो न ह्येणान्वयो रणविषयतया न पेक्षितो यत्र सः तत्र यद्यप्यविवक्षितवा
 च्यमात्रस्य नायं विभागः किंतु तद्विशेषधनेः न तत्र शास्त्रान्तरावगमः तथापि यतदोरे कार्यं तथा तत्र धनान्विति
 तत्कदापि धन्यमेवेदं शास्त्राण्यपि धनिरेव लभ्यते अथैव धनिभेदलक्षणास्तुल्ये तद्वद्वयं प्राधान्ये स
 तिसम्भवति अविवक्षिते च वाच्यस्यान्यानुपपत्तेः सा च वाच्यस्यानुपपत्तेन उपयोगिनिरूप्यो तरेतात्पर्या
 दास्तत्रैव वास्तव्यायोपनादा अनुपपत्तमपि पुनरुक्तत्वात् विशेषानायायकतमात्रादा तत्रोभयत्रा
 पि वाच्यमर्थान्तरं उपयोगिनिर्लक्षतावकं देके सैकमितमाश्रयते न परिणामितं वाच्योपार्थो रूपो तरेण ल
 क्ष्यतरत्पर्यः द्वितीयेन वाच्यमन्तेततिरस्तुत न केनापि रूपेणान्वयमविहम् तत्पार्थान्तरं सैकमितपुन
 रुक्तेः यथा त्वलाजा अतिशृणुजा लाते मदिशुणदिशेप्येति रोश्किरणारगादिश्राहे होतं कमलाईक

का.प्र.
प.दो.
२१

मलाः अत्र द्वितीयकमलशब्दः सोरभादिगुणयुक्ततेलद्वये संक्रमितवाच्यः विशेषानाधायकतमात्राया-
या नामस्मिन्निमित्तविडोसमहायोत्रतिष्ठति आत्मीयोमतिमादायस्थितिमत्रविधेद्विहितं अत्रवशमीत्य-
नुपयुक्ताये अनुपादानेपिवचनक्रियाप्रतीतिः अतउपदेशतेलद्वयेतत्रवाच्यार्थः संक्रमितः एवेतामस्मी-
निपदेयानुपयुक्तायेस्म्वोधातेयेवयुष्मदर्थस्यवचनकर्मताशक्तेः वशमीत्युपपुरुषेणैवास्मदर्थतत्त्वा-
त्तत्त्वप्रत्ययात् अतस्ताभ्यो ह्येनोदेषणसत्त्वयोस्तद्वाच्यो संक्रमितोतथा आत्मीयायापवमते सर्वेषां दाना-
दनुपयुक्ततेनात्मीयशब्देनप्रमाणेपरिहृतेतेलद्वयमाणेनहाच्यं संक्रमिते अस्मत्त्वतमश्चार्थग्रहाणा-
दिस्मयोरोपिवशमीत्यतमपुरुषः अतएवतिरस्कृतेयथा तपकृतेवङ्गयत्रकिमुच्यतेसुजताप्रथिताभवतापरे-
विददधीदृशमेवसदासखितमास्वेततः शरदाशतम् अत्रापकारिणत्वायोगैरुपकृतादिपदैः स्वा-
र्थविपरीतेलुप्यते नचतत्रवाच्यस्यकथंचित्प्रयोगः तथैवमयकारेपिक्रियामाणोपिमयाप्रियमेवोच्यते-
इतिमाधुतव्यंग्यं तदेवोपकारायकारविवेकोनास्तीतिवाअयचप्रभेदो नविशेयिलक्षणायाः किंतुन्या-
त्रापियथा ममेआधुनसम्भेदकरोत्पलायास्मितावगदप्रतिकूलवाचः प्रियोविद्वायाथरमायतात्प्राः प-
योचिरायप्रतिषेधमेव अत्रयुपावित्यनेनसोक्तानिरेक्षणेव्यंग्यं तच्चान्यपरंवाच्यंयत्रापरस्तुतः धुनिरि-
तिप्रकरणायाभ्यतेः अत्यपरव्यंग्यपसर्जनीभूतम् अयमेवोभियास्तुल्यव्यंग्यप्राथान्येनसतिदृष्टव्यः पसत

कोपिलस्यक्रमयोग्यलक्षणयोग्यक्रमः परः सूचीवदादत्यायमाश्रित्यालक्षणक्रमयोग्यसर्वमुद्देशस्तस्यै
क्यात् द्वितीयस्यपेचाशब्देदात्तात्विभावादयपवनरसः किंनरसलोनिष्ठयतइत्यस्तिविभावादिरसप्रती
त्याः क्रमसत्तनलक्षणतिक्रमस्यालक्षणकृतेभेदद्वयमित्यर्थः रसभावतदाभासप्रोत्पादिरक्रमः भिन्नो
रसाद्यलकाराः दलेकार्यायास्थितः अक्रमः अलेक्रमः तच्छब्देनरसभावयः परामर्शः आदिप्रदणाला
वादयभावेसेयिभावशवलत्तानि नन्वाभासवद्भ्रमस्याप्रोत्पादयः किंनउक्ताः निरंतरवयवस्यापरिच्छिन्न
स्यनिरतिशयस्यवेदोत्तरसम्पर्कशून्यस्यतदभावात् आभासतेत्तत्तिर्यगाद्यधिकरणतयाविरुद्धम् भिन्नइति
यत्रप्रधाने रसादिस्तत्रधनिः यत्रप्रधानेतत्रालकारइतिभावात् कारणान्यथाकार्याणिसहकारी
णियान्यपि रस्यादेस्याविनो लोकेतानिचेनाद्यकावयोः विभावाअनभावास्तत्कथ्यतेयभिचारि
णाः व्यक्तः सतैविभावोद्यस्यायीभावोरसस्ततः अशेतिस्मृश्ये कारणानिप्रमदारुदयादीनिकार
कोद्दीपकवृत्त्याणिकार्याणि स्नेहस्तम्भोद्यरोमोचः स्वरभंगोद्येवपशुः वैवापिमस्तुप्रलयाइत्येवमा
निकमत्ताः वेमनोबुद्धिशरीरारम्भरूपाणिकदात्तभुजदोपाचीनिसहकारीणितेषुजनितेषुत्कण्ठा
दीनिविभावाअलम्भादीपनवृत्ताः चेद्यदेत्यर्थः यद्यप्युद्दीपकसस्यायुनिनकारणत्वेकिंलक्षणमीते
स्मिन्नीषडक्कषाथायकरूपमुद्दीपकत्वे तथाप्युद्दीपितोपजातप्रायपवेति उद्दीपकेपिकारणतोप

का.
प्र.प
२२

२२

वारणेत तत्रापि विभावयद्वाः विभावादिमं तावविभावनादिव्यपारयोगात् तद्यथा वामनाभ्युपतया
स्थितान्मादीनस्यापिनोविभावयन्ति रसास्वादाङ्गप्रयोगस्थिता नयन्ति ते विभावाः अनुभावयन्ति वा
हानि सन्नुभावाः पोषकत्वाविशेषेणाभिमतः कार्यस्थिते रयन्ति विशेषेणाभिमुख्येन चरन्तीति वा
भिवारिणाः यत्कृतिवत्कृत्स्नवणेति पर्यायः साचविशेषणेतथा च व्यक्तिविशिष्टपदस्यायीरमः पदेवरसस्या
कान्तित्ववचने विभावाः दिभिकान्योपस्थापितः स्थापिनो जनान् विशावादि कार्ये तेष्वप्रकृतत्वादिभिः
सत्त्वस्य कार्यत्वात् न वदकत्वाद्वा नीलवदत्त्ववत् तस्मात् स्थायी नरसः किन्तु विभावादिहेतुकं भवेदेव वा
ग्रन्थान्नकार्य इत्यादिप्रकृतविशेषादिना प्रलपितमात्रमनादेयमेतैरिति यस्य स्थानिकारणादीनि समीक्ष्य
रीयेति पर्यः स्थायी विरुद्धैरविरुद्धैर्वाभावैरुतिरस्कृतप्रवाहोभावः यदुक्ते विरुद्धाग्रविरुद्धावायेति रोयात्
महत्माः आनन्दाङ्गरुनन्दासौभावस्थापि पदास्पदम् न च ये स्पकपोलकल्पनामृत्रकारस्य उक्तं हि
भुगेन विभावानुभावय्यभिचारिभावाद्रसनिष्पत्तिरिति एतद्विधिपदमेव ह्यालोलप्रभृतयः स्थापिते वै
भावेनोत्पाद्योत्पादकतृपादनुभावेन गम्यगमकभावस्वरूपाद्यभिचारिणा पोष्यपोषकभावरूपात्सयोगो
त्ससुन्दाद्रसम्यनिष्पत्तिरुत्पत्तिरभिवाक्तिः रसिष्ठेति पर्यः रथादिललनादिभिर्गलम्बनविभावैः स्थाया
रित्यादिकजनिनः पदानादिभिरुद्दीपनविभावैः रुद्दीपितग्रन्थभावैः कटाक्षबुजाक्षेपनादिभिः प्रतीतः

तत्त्वार्थः नचभोगपक्षेपिदोषावकाशः भोगस्यालौकिकत्वात् तथापिनिष्ठस्थायी अत्यनिष्ठैरपिविभा
वादिभिः कथमनेनभोक्तव्योतिप्रसङ्गः इतिवे उच्यते शास्त्रात्मनः काव्यसत्रयोव्यापारः शुभित्याभावकत्वेभो
जकत्वेतत्राभितानिरन्तरसात्तर्ग्यनिष्ठत्वेनद्विधाभावकत्वेसाधारणीकरणम् तेनद्विधापारेणाभित्या
दयः स्थायीचसाधुधुणीक्रियत्वेसाधारणकरणवत्तदेवयत्नेसत्तादिविशेषाणोक्तमिनीत्वाभिदिसामान्येनो
पस्थितिः स्थाप्यनुभावादीनांचसम्बन्धिर्विशेषाभिवक्ष्यन्तमेवग्रन्थेव्यापारद्वयंनान्येपिपंचकाव्ये।
नात्येवद्वितीयव्यापारेणसाधारणीकृतैयिभावादिभिस्तृतीयव्यापारसाहित्येनतथाकृतएवस्थायीभु
ज्यतेभोगश्चसत्त्वगुणोद्वेकान्प्रकाशतेयग्रानन्दसत्त्वरूपानन्त्यायमुनालासविर्नत्त्वरूपलौकिकेस्त्वं
नुभवविलक्षणसत्त्वज्ञसमसाउद्वेकक्रमात्स्वरुडः खेमादात्मकाश्रयनेउद्वेकश्चस्वितरामवेभूयावस्थान
मितिसासुसिद्धान्तानसौराणविस्तारते तदपिनसम्पक पतादृशव्यापारद्वयकल्पनेप्रमोणाभावात् भु
क्तेरानातिरिक्तस्यानाभववाधितेननिष्पीडमानस्यचामित्यावृत्तिपक्षपवर्धवसानात् आचार्यामिन
वगुप्तपादास्तु स्थायिनोविभावादिभिः समव्यवृत्त्यन्तकभावरूपात्सत्त्व्याद्विभावादीनामेववापरस्पर
संयोगात् मिलनाद्रसम्यनिष्पत्तिरभिव्यक्ति तथाहि लोकेप्रसदादिभिः करणादिभिः स्थापिनोरन्यादी।

का.
प्र. प.
२३
२३

देरनुमाने अभ्यासेन पादवञ्जुषारिति प्रवृत्तिरुक्तं सामानिकानां सूक्ष्मतया न स्थितो रत्नादिस्थायीकावो-
नाद्येव गुणलज्जारयोगात् वृत्तिविधाभिनयेन च यथोक्तविभावनादिव्यापारवत्त्वादिलोकि कविभावादि-
शब्दव्यपदेशयोग्यदशाविशिष्टैः तत्रैवेकारणादिभिरुत्पत्ते नन्वेवेष्टेष्टादिः नैत्यत्र तेष्टातडासना-
न्निर्दिष्टेण किं रसाभिव्यक्तिर्नास्तेवकः सन्देहः अतएव शृङ्गारिकाणां भवशृङ्गारस्य निर्विण्णस्वभावानामे-
व शान्तस्याभिव्यक्तिरित्याद्यनुभूयते किंच अथ रास्वाभाविकी वासना सदकारिणी यावनां शृङ्गारिणाम-
पि सीमोसकवैवाकरणानां न रसाभिव्यक्तिः तदुक्तं वा मनोवेन हेतुः स्यात्स स्यात्सीमां सकादिष्विति ननु त-
थाप्यन्यनिष्ठै विभावादिभिः कथमन्यनिष्ठस्य स्थायिनाऽभिव्यक्तिः उच्यते समैवेते शोभो रवते तदस्यैव
तदिति सम्बन्धविशेषस्वीकारनियमस्य चाज्ञानार्तेषां साधारणेन प्रतीतेः साधारणेन प्रतीतिश्च न सर्वसम्ब-
न्धितया प्रतीतिः किन्तु सम्बन्धविशेषविषयत्वेनाप्रतीतौ प्रतीतिः यद्वा सकस्यैवेत्यवधारणं विना मुक्त-
स्यैवेत्येव प्रतीतेः अतएवोक्तं समैवेतदिति नयमानं यवसावादिति तथा च स्वीयथात्वा संसर्गाग्राहान् स्वीय-
त्वसंसर्गाग्रहप्रयोजनं संपद्यते एवेव वाक्यार्थबोधे सम्बन्धविषयत्वा नुभावोपिन विरुध्यते संसर्गबोधे सम्ब-
न्धीनविषयः किन्तु पदार्थस्मरणं एवेत्यनुभवविशेषाद्विचारासदृशानुपादेये नन्वेवं विभावादीनां साधा-

योगः कृतः व्यभिचारिभिरुक्त एतादिभिः परिपोषतोरोसादावनुकातेरसः नदेनतत्प्रपत्तानुसन्धानवशा
दोपेयमानः सामाजिकानां च मत्कारहेतुरिति तदेतदेषालं सामाजिकेषु तदभावेन च मत्कारविरोधा।
न नवतज्ञानमेव तत्कारहेतुः प्राज्ञज्ञानेपितदायेतः लौकिकस्य ह्यरादिदर्शनेनापि च मत्कारप्रसङ्ग
न नवानुमावादिज्ञानवलायातग्राह्यस्तथानतसाक्षात्कारमात्रमिति वाच्यं कन्दनसुखादौ वैपरी
सदृशानां अन्यथेवोपपत्त्यादृशकल्पनाभावाच्च श्रीशङ्करकस्तस्यापि नो विभावादिभिरनुदयानु
मायकाभावद्वयसम्बन्धाद्दसम्पत्तिरिति तर्कः न च्यादिविप्रयनियमविषयाधीसम्पत्तिरिति यथा
रामपत्न्यायमयमेव राम इत्ययोगान्ययोगव्यवहारेण यो अन्तरवतीर्णवाधात्तमिच्छाधीः यथोक्त
रकालिवेत्तरासोयमिति वायेरामोयमिति विरुद्धाभयकोटिकात्तस्यैव यथा रासयेन वेति सदृशोभ
यविषयाधीः सादृश्यधीः यथा राससदृशोयमितिताम्ये लोकप्रसिद्धाभ्योर्विलक्षणतया चित्रेतरगोया
मितवद्गोमोयमिति बुद्ध्याप्रथमपक्षभूतो न दोषविषयैः क्रियते तत्तत्सर्वविद्यमानमोपिविभावादित्रयं लि
ङ्गं मवगम्यते कृतः सर्वमेव रोसाच्चायाधिर्भावेण रुशिकाशासाद्यकृतात्पश्याभ्यासेन नदेन सेयं समाह
बुसधारसञ्चदासम्हरदकर्षरशिलाकिकादृशोः मनोरथः श्रीर्मनसः शरीरिणी प्राणी सरीलोचन।

का.
प्र. प.
२३
२५

गोचरंगते तिदैवाददमथतयाचयलापितनेत्रयाविश्रुतश्च अतिरलविलोलजलदकालस्मशुपगतश्चाप
म ३त्पादौकाथानुमन्यानबलादालम्बनोदीपनयज्ञोतदनुगुणसरोमाश्चादीदर्शनीयस्याविभावे।
नयजनीयस्यात्कण्ठदेसत्कात्प्रकाटेनचप्रकाशनम् अथेतेः कृत्रिमत्वेनातलिहैः रपिकृत्रिमते
नात्तानात्स्यायीरन्पारिरत्नमीयतेसैवानुमितिः सचमत्काररूपाचर्वणा अतस्तवाविषयीक्रियमाणस्या
यीरमउच्यते चर्वणाचसामाजिकानामितितेद्येवरमश्नित्यवहारः ननुसादात्कारयवचमत्कारेनत्वा
नुमित्यादिरपि अस्यास्तत्वादावनुनीयमाणोपिरसुस्मात्रस्यात् वस्तुसौन्दर्यवलादुमनीयत्वेनस्या।
यिनामन्यानुमेयवैलक्षण्यात् तथापि स्थायिनोनहसत्तादायावतारेनुमितिरेवकथंस्यात् इतिचेन्नधुभाव
निश्चयाभाववृत्ताहेनित्वयासम्भावमानत्वात् यत्तदण्यद्दयग्राह्यतः प्रसूद्धमेवज्ञानसचमत्कारप्रमा।
णञ्चानुमित्यादिर्षेलाकप्रसिद्धमवस्थायापथाकल्पनेमानाभावः स्तत्रस्यानर्थवयोजनसम्भवात् भट्टाना
यकस्तु नत्वावन्नदगततेननवारासगतत्वेनानुमीयतेनवद्येतेनमामाजिकगततेनव्यज्येते अथपक्षेयरु
ऊदोषात् अन्यगतेनासनेषाचमत्काराभावाश्चअन्तेसिद्धमेवव्यगुताश्चरसम्पत्तिसिद्धत्वात् सर्वेषामेवा
भिव्यक्तिप्रसङ्गश्चतस्मादिभावादिभिमयोगात् भोज्यभोजकत्वावसम्बन्धाद्रसस्यनिश्चयः " क्लिगिति

रणं विना तत्त्वव्याघातदस्तु साधारण्यस्यायिनोस्ततस्तथं स्यात्तत्त्वतस्तदात्मनिष्ठत्वात् यद्यपि साधारण्येऽपि।
तत्त्वतस्तत्त्वप्रतीतिविशेषस्तथापि तदंशे सद्दयमेवादेन स्यात् सपवलो किकतादृशस्वीकारकारणमिति
उच्यते उपायानां विभावादीनां शुक्लरूपसाधारण्यवत्त्वात् सानुभवकाले स्थायिनो हि शेषनिस्तत्त्वलक्षण
याः परिमितप्रमात्पतायायदिगलन ज्ञानं तदंशे नोन्मिषितो वेद्यान्तरसम्पर्कशून्यो परिमितो भावो यस्य ते
न प्रमात्रासकलसद्दयसंवाद्कारिणा प्रमात्त्वविशेषसम्बन्धाग्रहदूषेण साधारण्येन स्थायी चर्चते ननु
वर्चणा विशिष्टः स्थायी रस इत्युच्यते वर्चणायाश्च स्थायी विषयीक्रियतां ननु स्वत्वात्मकशान्तिरसस्य
रूपरिति चेन्न स्वप्रकाशात्रये स्वाकारवदभिन्नस्यात्मनो विषयीकरणत्वात् अभिव्यक्तिविशिष्टरत्यादि स्थायी।
चर्चमाणतैकाग्रान्तया चर्चणनाशे विनष्टो रस इति प्रतीतिविशेषोऽपि विभावदिजीवितावश्येनानित्यवर्च
णः पुरश्चपरिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन् सर्वाङ्गी नमिवालिङ्गन् अत्यन्तमिव तिरो दीयतां ब्रह्मास्माद।
मिवानुभावयनतपवातिलीकिकवमत्कारकारी शृङ्गारमिर्कोरस इत्युच्यते नन्वेवं स्थायिविभावादिसम्ब
द्धान्तरात्मिकारसप्रतीतिरिति पर्यवसन्नम् उच्यते ननु प्रमात्रा विभावादीनां पार्थक्येन प्रतीतिप्रसङ्गान्न
वदपदाविति सम्बद्धान्तरात्मिकवर्मिति चेन्न पानकरसश्रोत्रेण वर्चणात् यथापानके कर्षराद्यंशोनापार्थक्ये

का.
प्र. पं.
२५

२५

नानुभूयते तथापि विभावात्पक्षः ननु विभावादीनामपरा सर्वान्वयव्यतिरेकात्कार्यः पक्षः किं नोच्यते
ति चेत् न विभावादिपरा मर्शान्वयव्यतिरेकात्कार्यः पक्षः किं नोच्यते ति चेत् न विभावादिपरा मर्शस्य
कारणतयादिस्पर्शनिमित्तकारणमेव नवतयोऽप्यकार्यनोपकत्वाद्दृष्ट्वा द्वित्वादीनां तथात्वानभ्युपग
मात् चन्दनादिस्पर्शजन्यसुखादिन्यायो भविष्यतीति चेत् न हितस्पर्शभावेन सुखं विनाशयते केततद
भावे कारणभावात्कार्यनत्पाद्यते उत्पन्नस्य सुखस्य तर्हि कथं विनाश इति चेत् विरोधिगुणान्तरात् अत्रा
पितथास्त्विति चेत् रसस्य वेद्यात्तरसस्य कश्चिन्मृतयाज्ञानान्तरादेस्तत्कालेभावात् नन्वोषदोषोऽप्यज्ञाव
पिसमान इति चेत् समानः व्यक्तेर्लोकोत्तरतया दोषासंस्पर्शात् किंच वदन्तां विशिष्टः स्थायीरसनचकाद्याद्युपा
स्थाप्यो विभावादिविशिष्टहेतुः तस्मिन् ज्ञाप्य इति चेत् न विभावादिपरा मर्शविनाशसिद्धेरभावात् नैवेकैव सा
मर्शनिष्ठादिका ज्ञापिका च संभवति किंच स भिन्नतज्जन्यज्ञानविषये हि ज्ञाप्येति चेत् अतएव सप्रकाशन
येपचात्तयादिज्ञानेन चत्तरादिज्ञाप्येव क्रियते न चात्र तथा स भिन्नतज्जन्यज्ञानविषयतयेव तत्तज्ज्ञाप्येति चेत्
षेयः किंतु विभावादिभिर्योजितप्रवर्णीयः कारकज्ञापकाभ्यामन्यो हेतुर्लोकेन प्रसिद्ध इति चेत् अलौकिक
सिद्धेः प्रवर्णमन्त्रेन तद्वद्वरणे कथं तर्हि विभावादिभिरुपगमो रसो ज्ञेयो रस इत्यादिव्यवहारश्चेत् अद्यत्तावद्व

लोमत्वात्तत्रोत्पत्त्यपकारात् द्वितीयोपिगुणलङ्कारायसंभिन्नरसादिविषयालौकिकीप्रमितिः यश्चापरिपक्व
योगिनांयुक्तानपदवाचनो जगद्देवविषयकतशालिविज्ञानम् यश्चापरिपक्वयोगिनोयुक्तपदवाच्यानांवाच्य
र्थसंस्पर्शरहितंसात्ममात्रविषयसंवेदनतेभ्योगुणलङ्कारयुक्तरसादिमात्रविषयतयाविलक्षणयत्संवेदनं
तज्ज्ञावरयेतिमन्तव्यम् नकेवलसमत्वादज्ञाप्यारसः किन्तितोपियतस्तद्वादकेननिर्विकल्पकम् विभावा
दिपरांशोनिर्विकल्पजनानायोगत्वात् नापिसाभिन्नसर्विकल्पकं चर्चमाणस्यालौकिकानन्दमयस्यत
स्यसंवेदनमात्रसिद्धत्वात् चर्चणादशायंज्ञानान्तराभावात् साभिन्नसर्विकल्पकव्यवयवेनसाप्यत्वसि
द्धमेव ननुनिर्विकल्पकसंभिन्नसर्विकल्पकयोरस्यतरविषयताभावोपरविषयतपर्यवसन्नः तथावैकवि
षयत्वाभावे अथविषयतप्रसक्त्यरित्युभयविषयताभावतेभयभविषयतेप्रसङ्गातेतिवेत्त नपुंवह्यभय
रूपत्वमापद्यमानेसाभिन्नसर्विकल्पकविषयतद्रूपतृतीयकोटिशालितयालोकोत्तरवमत्कारसंबगमयते
नपुनविरोधमिति अथविभावादयोमिर्गिताः किमितिअज्ञकत्वेनिर्दिष्टाः एकैकस्यअज्ञकत्वेव्यभिचारा
त् अथैकस्तावदस्यद्रव्याक्षेपात् तत्राप्यस्यैववरसव्यक्तिरित्यभिचारश्चित्तेनयाच्चादवोदिविभावाभयो
नकस्यैवगौडानुतवीराणां अस्व पातादयोनुभावाः शृङ्गारस्यैवकरुणभयानकयोः चिन्नादयोव्यभिचारिणः

चारेण हि त्रयोपादानग्रन्थसाधारणमेव कथ्येत हि स्यात् यी विशेषो योग्य भविभावा येषोक्तं कृतमिदं चेद्व्य-
ते एकैकं व्यभिचारान्दिलितानां व्यञ्जकत्वे स्थितेः साधारण्येनापीतरह्यसाक्षिण्ये किं वरसंस्थवि-
भावादि समूहावलम्बनरूपतात् एकैकसादसाधारण्यदपि व्यक्तिभावात्मिलितानामेव व्यञ्जकत्वे स-
ने साधारण्येनापीतरह्यसाक्षिण्ये स्ततो मिलितस्तदभिव्यक्तिरितिकेचिदाहरेक एव शृङ्गाररसः
केचिश्च द्वादशेत्यादितन्निरासायरसभेदाच्चाह शृङ्गारहास्यकरुणवीररोद्रभयानुकाः वीभत्साहु-
तसंज्ञो चेत्तमौ नाहिरसास्मृताः शान्तस्य रोमाच्चाविरहेण न भिनयतां तां यमात्रगावरत्नमित्यभि-
यानात् अस्यावित्युक्तं यद्वा नाहोतावदधोरमाः अतस्त्वाद्येपि तावन्तरत्यर्थः ननु रसः स्वत्वात्मकः
इति प्रतिपादितं तत्तथेदः एवमयं करुणादिरितिवेत्रलोके तथापि काव्यादौ पार्यन्तिका लौकि-
कस्वत्वादप्यात् अन्यथाप्रेक्षो वताम प्रकृत्यापेतेः शृङ्गारादीनां लक्षणं चरत्यादिप्रकृतिकत्तत्र मनो-
न क्लेशेषैषु स्वस्वसंवेदनं रतिः तत्प्रकृतिको रसः शृङ्गारः स च हेया सम्भोगो विप्रलम्भश्च तत्र अत्र-
कूलो निषेवेते यत्रान्येन्यविलासिनौ दर्शनस्पर्शनादीनि स सम्भोगो मुदान्वितः स च परस्परालोक-
नालिङ्गनदिभेदादपरिगण्य रत्येक एव गण्यते भविद्यदार्तिनामप्रकर्षमधिगच्छति नाधिगच्छति

का.
प्र. का.

27

अभीष्टे विप्रलम्बस्त उच्यते सवसद्गमसर्वस्तदगमनशान्तेऽपि लाघदेतक उच्यते अभिलाषपदेन त।
हेतुगेनायिसद्भावस्य लक्षणान् आयस्त क्वचिदोषया प्रणयेन वामानश्यः संरन्धादेतक उच्यते।
र्यापदेन मानदेतो रूपलक्षणान् क्वचित् कार्यवशादेष्टान्तरस्थितेः सप्रवासदेतः कोभिधीयते उत्त
यमानोपत्समानावपि प्रवासौ स्वज्ञानज्ञाविप्रलम्भप्रयोजकाविति नाव्याप्तिः प्रवासस्तानशब्देन त
नलक्षणान्वाक्यविस्मयान् सवशपदेतक इति यवाद्भयते क्वचिदुक्तचितयातिरिक्ताद्गुरुलजा।
वितः कारणान् सपवविरहदेतक उच्यते करणशृङ्गः रस्याप्रेवान्तर्भावः तत्र समेगो नायिकार
व्योनायिकारव्यश्चक्रमेण हादरणानिश्चयवासगृहे विलोक्य शयनादृक्ताय किञ्चित् तत्रैर्निद्राया
जमुपागतस्य सचिरेनिर्वर्णयत्तुमुत्तमं विसर्धेयधिप्रस्यजातपुलकामालोकगण्डस्थलीन
ज्ञानमुत्तुर्वाप्रियेण हृमतावालाचिरं मुस्मिता विलोकेयतिलजासमानकर्मकत्वं मुग्धादिविनेव
कचुलिकयाथैममनोद्वारिणीलक्ष्मीमित्याभयायिनिप्रियत्वे उद्गीटिकासंस्पर्शप्रायोपात्तनिवि
ष्टसम्मिलनसखीनेत्रोत्सवानन्त्रितोनिर्यातश्चनकेरलीकवदनोपन्यासमालोजनः वीटिकावसनप्र
क्रिः विप्रलम्भेष्टमिलाषोदतर्पथा प्रेमान्द्राः प्रणयत्स्पर्शः परिचर्या उद्गात्रागोदयास्तास्तामुग्धह

शोनि सर्गस्त उरावेष्टा भवेयुर्मयियासेते करणस्य रास्य करणव्यापारो रोधी लण्णादाशं सापरिकल्पि
तास्तपि भवन्मानन्दसाल्लयः प्रमास्नेहः सपवप्रकृष्टः प्रणयः सपवपरिव्यातिशयेन रजनलसोरा
गः रर्षाहेतुकोयथा सापत्न्यः प्रथमेपराधसमये सख्यापदेशाविना नोजानाति सुविभ्रमाद् बलनाव
क्रांति संवृत्तम् सख्यैरस्य कपोलमूलगजितैः पर्यस्तनेत्रोत्पलावालाकेवलमवरोदिति सुदलो
लालकैरस्कभिः सख्येनापदेशः सख्यापदेशः भविष्यत्प्रवासहेतुकोयथा प्रसस्थानेवलये
क्तं प्रियसखैरसैरजसेगतं धत्तानलणमासितं व्यवसितं विमै नगन्ते पुनः याते निश्चलचेतसि
प्रियतमे सर्वं समं प्रस्थिता गतये सति जीवितप्रिय सुहृत्साथः किमुत्सृज्यते भूतप्रवासहेतुयर्थ
कियदम्बु भवेदुस्वन्तरायो कतिवापलवसेचया भवेयुः कियतीव समुद्रिभुजानोपरितापोपहे
यतेये कृशाः सख्याः प्रवासेन नायकं प्रतीयमुक्तिः भवतु हेतुकोयथा समैवार्कं मूढे परिदित्येमे
कतिपयेरेव प्रिये वासरे रायामौ वयमेदिदेहपरितः प्रास्थानिके सहलम् एवं वादिनिवल्लभे। दयित
यानि सस्यपाणे कृतो माद् ल्यकलशाविलोवनपयोधाराभिरागूरितः शापहेतुकोयथा तामा
लिख्यप्रणयकृपितां यातरागैः शिलायामात्मानं ते चरणपतितं यावदिह्यामिकतमं असैस्तावन्मु

का.

प्र.क.

२८

२८

इरुपचितैरेष्टिरालुप्यतेमाक्रूरस्मिनयिनसहनेसहमनौकृतान्तः आनिख्येतिपेष्ठाविषयपवावि
हहोतकोयथा अत्यत्रव्रजतीतिकाखलुकथानाप्यस्यतादृक्कृत्योमानेष्ठातिनागतश्रुदहहोकोयो
वियेः प्रक्रमः इत्यल्पतरकल्पनाकवलितास्वान्तानिषान्तान्तरेवालाहंतविवर्तनाद्यतिकरावेना
प्रोतिनिद्रानिषि यथाविरोहत्कणितेन्यभिलासहेतुकादेभिद्यते व्यञ्जनीजदिभिश्चेतोविकासोहा
सुउच्यते सङ्गवैकृतेनेनदासप्रकृतिकोहास्यः यथा अरुच्यपाणिमश्रुतिंसमन्वयिवेषामन्नाम्बसा
प्रतियदंनुसतेः पवित्रे तारसरेप्रहितश्रुतसदात्तहारहादाहतादमितिरोदिति विस्मयार्मा अत्रता
अमानोविस्मयार्मातत्कन्दनेवाविभादोरसाश्रयस्यपतदाक्यमनुभावः चापलादिअभिवागीते
रक्षणापादिभिश्चेतोवक्त्रव्यंशोकशाहाभाक आदिग्रहाणादितिहास्तेशोकः प्रकृतिकः करुण
यथा दामातस्तरितासिक्तवकमिदंहादेवताः कश्चिषायिकणाण्यतितोषनिर्हृतवदस्तेहः सदग्ये
दृष्टो इयंचवचरमथरुद्रकरुणपोराहानानोगिरिशिखरस्यानपिरोदयन्ति प्रातेधाऊर्वन्तिभिर्तीरपि
अत्रविपन्नाकाविदीप्सरीसम्भाषातदहः दाहश्रुविभावौप्रतिक्लेशुतेर्दण्डस्यप्रवायकोपउच्यते तत्त
कृतिकोरोदयथा कृतमनुमतंदष्टेवायेरिदंगुरुपातकेमनुजयशुभिर्निर्मयादेभर्वद्भिर्मरुथापुयैः न

रुक्मिण्युणा सार्वतेषां स भी सकिरीटिनामयमहमस्वमियोमांसेकरोमिदिशां वलिम कार्या रम्भेषु संरम्भ
श्रेयाज्ञेत्साह उच्यते तत्प्रकृतिको वीरः स वत्रिधा यदवीरो दानवीरो दयावीरश्च तत्राद्यो यथा लक्ष्म
त्रा संमते विजदत हरयोभिज्जशके भक्तभाषु महे देषु लते दयति परममी सायका निष्पत्तः सामिरे
निष्पत्तयेत मयि न हि रुषो न न्वदं मे न नादः किं विद्म भगली लानियमिति जलधिं राम मन्वेषया मि
प्रयग ब्रूदनीयो रोद्रशक्त्या तजनि तं वितं वै क्वय दे भयम तत्प्रकृतिको भयानकः यथा ग्रीवा भक्तभि
रा संसुद्ध रज्जु पतति स्पन्देन वहुदृष्टिः पञ्चाहुं न प्रविष्टश्चरपतन भयाद्भयसाधुर्वकायम् दभैः रभा वली
दैः श्रमवितत मुख भ्रेषिभिः कीर्णवत्मा पशेण दग्ध सुतिता हियति रद्ग्लरंते कमुक्ता प्रयापे जगुणावे
स्मया र्यानां दोषमाहात्म्य दर्शनात् तत्प्रकृतिको वीभक्तः यथा उत्कृष्टोत्कृष्टकृतप्रथममथ प्रष्टुं
दभ्यर्थासिमासायं सस्ति नृपि एता यवयवमुल्लभान्मुग्रसूतीनि जग्द्या मुर्तः पर्यस्तेनैव प्रकटित देशना
प्रेत रक्तकर दं दं स्यादे स्थि संस्थं स्पुद गत मापि क्वयमवग्रमति विस्मयश्चित्तविस्तारे वस्तुमाहात्म्य
दर्शनेति तत्प्रकृतिको वीरः यथा विज्रमदाने घतवावज्ञारः ककान्तिरेषाभि नैववभादि लोकोत्तरे धैर्यम
हो प्रभावः काष्ठाकान्तिरिति मप्यसंगः येषां भेदो वचनमात्रानसिद्धीतीति येषां विविज्ञानुक्त रूपां स्यायिभा

का.
प्र. का.
२९

वात्राह रतिर्ह्यसंशयः कश्चकोपोत्साहोभयंतथा जगुष्माविस्मयश्चेमेस्थायिभावाः प्रकीर्तिताः तत्रा-
विरुद्धाविविरुद्धावायंतिरोधात्तमूलाः आनन्दादुरसन्दाहोभावस्थायियत्वात्तदम् सामान्यलक्षणा-
त्तत्रवस्थितिश्चेषांस्तु कस्तन्मन्यायेन केन बहुयमोयेन त्वयमिवावधारणमित्यनयोर्भेदः विशेषलक्षणा-
न्वक्तानि अष्टौ नास्तेति चेत्स्थायिनो नूनो नापि कश्चिदुक्तः निरस्त इति यद्यपि विभावानुभावप्रतिपाद्यव्यञ्जक-
कत्तपुरस्कारणव्यभिचारिभेदोपदेशेनैतकश्चिन्मायस्तथापि व्यञ्जकसद्भावविवेचनाय निर्वेदस्य स्थाया-
त्वव्यवस्थापनाय व्यभिचारिभेदानाद् निर्वेदत्वादिशङ्कात्वास्तथास्तथा मद्ग्रमाः शालसंवेवेदे-
न्येचचित्रामोदस्मृतिरितिः ब्रीडावपलतादर्थप्रवेगोत्तरतातथा गवोविष्टादङ्गोत्सुक्यनिद्रापस्मार-
यवत्तममिष्टवोयोमर्षश्चाप्यवदिरमथोग्रतासतिर्व्यादिसुथोन्दादस्तथा मरणमेव च शमश्चैव वि-
तर्कश्चैव तेयाव्यभिचारिणः त्रयस्त्रिंशदमीभावाः समाख्यातास्तनामतः नामतएव समाख्याता-
नन्तलक्षणात्तस्तलक्षणात्तामसैरेव सप्रपंचदविनतात् तयथा तत्तत्तानायादीर्घादेनिःवेदः स्वाप-
सानने तत्रचित्राकृतिश्चासवेदार्थोऽप्यसदीनता चित्तस्यैवेदो निवेदस्तत्तत्तानादयादिभिरिति-
केचित् रसायासकलाभ्यासा निनिःप्राणतेवया २ तस्यां वैवर्णिकस्माच्चत्मादकार्षपादयोमा

ताः अनर्थप्रतिभाषाद्वपरकौर्यात्सुदर्नयात् वैवर्णकस्यैव सुखपाशालोकास्य शोषकत्वं परोक्तं
क्षमास्तयागवैरोजससमन्तः दोषोदेषा सुविभेदावत्ताकोथिद्रितादयः सम्मोहानन्दसम्भोदस्त्व
लदहववागतिः मधुपानादिजनेयामथेविविधभावकत्वं उतमसत्त्वप्रदसतिगायितितदश्रमथ
सप्रकृतिः पुरुषवचनाभिधायीयेतिरोदितिवमसतः अमःखेदोद्वेगः सादेषा सतिद्राभरादिकत्वं
अमरत्वाभ्योविभेदेतत्त्वकेकारणकार्यता अमस्यातिवयावस्थामथवागतानिभूतेरवलस्यापचये
ग्लानिराधियाधिप्रकर्षभूरित्येके आलस्यं अमगर्भादेजैह्यस्यम्भाक्रियादिकत्वं दिगीत्यादेरनोजस्य
वैनेकाशास्त्वजादिमत आनेचित्तादितानामैः अम्यताश्वासतापकत्वं प्रयत्नपूर्विकान्तेष्वस्मृतिभि
नेतिकेचन मोहोविचितताभीतिः दुःखरोगानुवित्तनैः ह्यर्णनाज्ञानपतनवद्वाणादर्शनादिमत स
दृशाज्ञानचित्ताख्याः संस्काराज्ञायते स्मृतिः असमुल्लासकरजवादेनादिस्मृद्वैवः अभाषाशेषा
संश्रामोस्मृदापर्यामताभूतिः सौहित्यरतोलाससाहमप्रत्यभादिकत्वं चेतोनिमीलनेव्रीजस्यद्वारागय
वादिमिरितिकेचित् मात्मर्यदेषरागादेश्वापलत्वनवीस्थितिः आत्मप्रकाशानुकरावेष्टाचपलतो
च्यतरितिकेचित् तत्रभत्मनपारुष्यसङ्घन्यावदणादयः मनःप्रसादोलाभादेदृषास्त्वमेवदगद्गदाः।

का.
प्र.
३

30

अवेगो राजविद्यावरत्पादेः सम्भुसोमतः तत्रविस्मरणं स्तम्भः सेदकम्पस्वलङ्घतिः अश्रुतिपति
जंरतास्यादिष्टानिष्टदर्शाकृतिभिः अनिमिषनयनतिरीक्षनरूपी भावात्तदयस्तत्र क्रियास्यपादवं
जातं प्रोक्त एताभ्यादिभिरित्येके गोविभजनलावण्यथैतद्वर्णादिभिर्मदः सविलासाद्गवीला
विनयावर्गैदिकृतमः प्रावहकार्यसिद्ध्यादेविषादसत्सहयाः निष्क्रामोष्मासमन्तायसहायान्व
षणादयः कालात्तमत्तमोत्सर्गोरस्येष्टारतिमम्भुमेः तोत्रं च्छासत्तगश्चासह्यतापसेदविभ्रमाः नि
आव्यापस्वैमुख्यामिन्द्रियाणोऽग्रमादिभिः तत्रजम्बाह्मसदौदौसीलनोष्मासनादयः अथश्चात्पत्तुः
त्वादेः चपस्मारस्तथाविधः मनःक्षेपस्तपस्मोरोग्रदयावेशसम्भवः विरोधिभावात्सर्वस्यापस्तुतिर्वि
स्तृतिर्भवेत्तथा न जातिप्रमादादिपरितापादिकृतमा स्तत्रोनिद्रासुषुप्तस्यविषयात्रुमवस्तयः कोपावे
गभवस्त्यानिस्त्रवडः खादिकारकः निद्रापगमहेतुभ्यः प्रवोयश्चेतनागमः जम्माह्मभङ्गनयनमील
नाजायलाककृत अथिलेपायमानादेरमोर्षिभिनिविष्टता तत्रेदोशरक्तम्पनेत्ररागाह्विक्रियाः ला
ज्ञायेविक्रियापोदोवदिष्टात्मसर्विक्रिया व्यापारान्तरसङ्गितवदनानमतादयः भ्रान्तिश्चेदोपदेशाभ्या
शास्त्राधीस्ततर्थीमतिः स्मरताभ्रतिसन्तोषोवद्दमानस्तथात्मनि व्याथयसन्निपाताभ्यांस्तेषामन्यत्रै

स्तरः प्रस्तेदवदकस्यतायाद्याग्रनुभावतोयदित् उत्कण्ठादृष्टेणोकादेरुत्पादश्रितविभ्रमः तस्मिन्स्था
नरुदितगीतदासस्मितादयः जीवस्योद्गमनारंभोसरणं परिकीर्तितम् सस्मादोन्दियविग्लानिगात्रवि
क्षेपणादिकृत अत्रचमरणस्थानेकेचित्करुणं पठन्ति सावपरः खप्रहो नस्मात्पुण्याश्रितवेत्तव्य
मयाज्ञोकात्रातिरिच्यते इति उद्गणनमग्रावितमित्येके अनेन दयावीरस्थायित्तं तस्या इत्यत्र उद्गण
नानोचितमित्युक्तः नचात्र सचाविताद्गणनं फलवदिति वाच्यं स्यात्तत्रासाधारणतातेषु क्वचन स
चारिणः उडक्तं सुहृद्वीरयोद्गमोसावीरेक्रोथस्तथा मत्तः शान्तेन गुप्ता कथिता व्यभिचारितया पुनः
इत्यादियन्तस्ममुनेयं सयं भावितव्यमिति गजितोदमनः दोभस्त्रोसात्रोक्तमित्यादयः यद्दोवित
कंसन्देहादृशिरागुलनर्तकः निर्वेदस्यामङ्गलप्रयस्यपश्चानिर्देशपत्तेषु प्रादिदेशो मुख्यतत्प्रका
शमेन स्थायित्प्रतिपादनाय निर्वेदस्यायभावाव्यश्चान्तोपिनवमारसः तत्प्रकृतिकतायथा अ
होवाहोरेवाकसमशार्थनेवाटथदिवा मण्णवालोमेवावलवतिरियोवास्तुह्यदिवा तणेवासैणेवासमा
समदृशोयान्तरिवसाकृदापुणेरणेशिवशिवाशिवेति प्रलयतः सैणः सीणं समूहः वाशहाभांदा
योह्योस्त्वल्परूपतायोमते अत्रवदन्ति शान्तो नामरसस्तवदन्तुभवसिद्धता उपरं दूवः नवेन स्य

का.
प्र. का.
३१

31

यीनिर्वेदप्रत्ययेन तस्य विषयेष्वले प्रत्ययस्य तात् आत्मानवमानरूपतात् वाशान्तेऽनित्विलविषयपरिहार
एनित्वात्मात्रप्रादुर्भावमयत्तानुभावात् ननु क्लेशश्च कामसखं लोकेश्च दिव्यं महत्त्वायम् तस्मात्ता
यस्यैव सैतेनार्दतः प्रोदशीं कलामिति श्रुतं पक्षसर्ववित्तवृत्तिविरामोऽस्य स्थायीति निरस्तम् अभावो
स्य स्थायित्वायोगात् तस्माच्छ्रुतस्य स्थायीनिर्वेदादयस्तव्यभिचारिणः सवशावो निरीहा वस्थाया मा
नन्मः स्वात्मविश्रमादिति रसवद्भावोऽप्यलक्ष्यक्रमेषु पलितः सकिंरूपं रत्नादीनां सद्रूपतात् व्यभिचारि
णो रसद्रुतानियमेन प्राप्यात्माभावात् सात्त्विकान्तमव्यङ्ग्यत्वादित्यत आह रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी
तथा जितः भावः प्रोक्तः रतिरिति स्थायिभो वपलक्षणे देवादिविषयेऽपि प्राप्तरसावस्थतोऽपलक्ष
णम् तेन देवादिविषयारतिर्न कान्तादिविषयाप्युद्धारतिहासादयश्च प्राप्तरसावस्थाः प्राप्येन व्यंजि
तो व्यभिचारी च भाव इति निर्णयं यदुक्तं रत्यादिश्रेत्रिभूत्वा देवादिविषयो यथा अन्यद्भावभाग्यास्य
व्रतदास्यायशब्दभागिति तदेतदादहति कारः कान्तादिविषयात् व्यक्तः शृङ्गारः तत्र देवविषयारतिर्या
था कण्टकोणविनिविष्टमीशते कालकूटमपि मेमदा मृतम् अस्मृतात्तममृतं भवत्तु पुर्भेदवृत्तिर्यादि
रोचते न मे मुनिर्विषयारतिर्यादाहरत्येवं सम्प्रतदेव रय्यतश्च भस्मरुवावरितैः सुभेदुत्तम प्रागीरभाजां

भवदीयदर्शनं न च नक्तिकालत्रितयोपयोग्यताम् एवमप्राप्तपरिपोषासुत्रादिविषयारतिस्थायत्वरं चापुष्ट
मुदाहार्यम् व्यभिचारीप्राधान्येन वर्णितो यथा ज्ञाने कोपपरासुखी प्रियतमासुभेद्यदृष्टामायामासो मे स्त
प्राणाणि नेति रुदतोगन्तु प्रहृताततः नोपावत्परिरतिवाटुकप्राते राप्तासयामिप्रियाभ्रान्तस्नावददंशदेन
विदिनानि द्वादरिदीकृतः अत्रविधिप्रत्येस्तथाप्राधान्येन प्रतीयते तदाभासाग्रनौचित्यप्रवर्तिताः तदा
भासारसाभासाभावाभासाश्चेत्यर्थः अनौचित्येन प्रकर्षविरोधिनादुपेते न श्रेयसाप्रयत्नेतिर्यगा
दिविषयतायावद्द्विविषयत्वे व्यचारिणा साभासाभावाभासाश्चेत्यर्थः अनौचित्येन प्रकर्ष इत्यायावाटुष्ट
ये एकविषयातिरेयत्वेनेति प्रलापः वन्दीकृत्यत्वे पडिषामित्यादौ उदाहरिष्यमाणान्तरसाभासो य
थास्तमः केवासादिदाणमपि विनायेन रमसे विलेभेकः प्राणान्तरास्त्रिषु विषयेभ्युगयसे सलगे
कजातः प्राणिमुविषयमालिङ्गमिव लार्जपः श्रीकृष्णसासननगरिण्यायसित्तयम् अत्रवद्दुष्टापापरो
पपादनेवद्द्विविषयारतिर्व्यस्यते न न्यत्र व्यापारस्पवद्द्विविद्वत्तमसिद्धम् एकत्रापि तादृशव्यापारसम्भवा
त् यत्र अनेककर्मापादनमेनकविषयतं क्रियाणां प्रकटयति एकविषयताभिप्रायेत्तकसेवकर्मपद
मुपाददेतेति उत्तरम् स्तमोविलेभे इत्यादीनां भिन्नवाक्यस्थानां मेकविभक्त्यन्तपदोपस्थापितत्वेयेत

का.
प्र.
३३
३२

दन्ययिनोभिन्नस्याधिककइत्यादिपदैरुपस्थापनेभिन्नकर्मपदैरवोपस्थापनाद्वाणात् अत्रब्रूमः तश
हेनव्यवहारेण नव्यापारस्यानेकाविषयत्वेन लभ्यते एवमेकत्रभेदाभिप्रायेण गतेत्यत्रापितथैवावगम्य
ते ब्रह्मपदमनेकपरं वा भावाभावायागकास्यथाकरमुवाचरलायतास्तीसास्मेरयोवनतर्गद्विभ्रमा
ज्ञा तत्किंकरोमिविदयेकथमत्र मैत्रीतत्त्वाकृतियतिकरेकइवाभ्युपायः अत्रेतद्व्यभिचारिभूतावि
त्ताग्रनौचित्यप्रवर्तितानायायिकायाग्रनन्तरक्तयारतेरनुकस्यतेनतद्व्यभिचारिणोपितथाज्ञात एवमा
त्रेषुदाहाराः भावशान्त्यादिरक्रम इत्यत्रभावशान्त्यादिपदप्रतिपाद्यमाह भावस्पशान्तिरुदयस्मान्ति
श्रवणतातथा सन्तिरेककालमेवतत्त्वक्यदयोरास्मादः श्रवणतातकालभेदेननिरन्तरयाश्रवणपूर्वा
यमहिनावनवभावश्रवणतायाः शाश्वदयाभ्यामविशेषः शान्तिरुदयस्पवापकेकस्यास्मादेतज्ज्ञदहयो
यागमात् तत्रभावशान्तिर्यथातस्यास्माद्विलोपनस्तनपुगप्रश्नेषसुद्राह्निने किंवदन्त्यश्रवणानति
व्यतिकरव्याजेनगोप्यते इत्युक्तेकतदित्यधीयसदसातत्तत्प्रसाहमयासाभिष्टारभसनेतत्सखवशा
तस्याश्रुतहिस्मृतम् अत्रकोपस्पशान्तावेववमत्कारविश्रामः तदयोयथा एकस्मिंश्रयनेवियत्तरमा
णानामग्रहेमुपययासद्यकोपपराश्रुतेनलपितयाचाहृनिर्ज्वलपि आवेगादवधीरतः प्रियतमस्मि

सुखीपीस्थितस्तत्ताणार्थाभूत्सुप्रवर्ततेमन्दवलितग्रीवेपुनर्वीक्षितः अत्रौत्सुक्यस्योदयः सन्धिः
यथा उत्सिक्तस्यतपःपराक्रमनिवेधेरभ्यागमायेकतस्मत्सद्प्रियताववीरभमोत्फालश्रमोर्कषतवे
देहीपरिरम्भयववसुद्धश्चेतन्यमासीलयत्रान्दीहोरशान्मनोन्मुचशिरस्त्रिग्यरुणधयतः अत्रशुर्वी
वैसम्भ्रमात्मकप्रवेगः उत्तरार्थेदृषः अनयोस्तुल्यकालेमेवासादः प्रावलतायथा क्वाकार्यंशशि
लक्षणा वक्तुलेभूयोपिदृष्टेपतसमादोषाणांप्रशामायनः अतमहोकोपेपिकान्तंस्वत्वम किंव
क्षान्त्यपिकल्मषाः कृतधियः स्वप्रेषिमाडुर्लभावेतः सास्यस्वयेवल्लुपुवाधेन्यापरेपास्यति अतक्वा
कार्यमित्योचितकः भूयोपीत्योत्सुक्येदोषाणामितिमतिः कोपीपीतिस्मृतिः किंवक्ष्यन्तीतिप्रादु
स्वप्रेपीतिदेत्येवेतः सास्यमितिधृतिः कःखल्वितिचिन्तास्फुटंस्वपूर्वोपमर्दनप्रतीयमानाप्रावल
तावमक्कारभूमिः ननुशास्त्रीदिवत्स्थितिरपिप्रकारः सम्भवत्येवक्तथेनाक्तइतिचेन्नभावोक्त्येवतड
क्तैः भावस्थितेर्भावाभिन्नता ननुव्यभिचारिस्थलेनियमतोमुख्यरसस्यावस्थानेतत्तथेभावोदाहा
रणमेतत्तथेवाभावाधनितेरमाहृतेनतेषांगुणभावादित्यतमाह मुख्यरेसाप्यतेद्रिःतेषामुवन्निक
दाचनतेभावप्रान्त्यादयः कमीदाचनयदातयवाङ्मिन्ननव्यवदानेव्यवदनप्रवृत्तराजामुगम्यमान

का.
प्र.क.
३३

भूतवत् एवमसंलक्ष्यक्रमव्यस्यभदेविचार्यमंलक्ष्यक्रमव्यस्यभोदात्राद अनस्वानाभसंलक्ष्य
क्रमव्यस्यस्थितिस्तयः शास्त्राद्योभयप्राक्तुदृष्टितासकथितोभूतिः चाण्डायादन्वमानायाः
सुखशास्त्रावृत्तरेयथाहदीयानपरोचरणानुरूपः शास्त्रः प्रतीतदृष्टमंलक्ष्यक्रममाव्यस्यस्थितिस्तत्र
सः शास्त्राचार्यश्च उभयश्चिन्तितुः तेन शास्त्रप्राप्तिः मूलव्यस्यः अर्थप्राप्तिमूलव्यस्यः तभया
प्राप्तिमूलव्यस्यश्चेति त्रया व्यस्यः शास्त्रः प्राप्तिमूलव्यस्येनैव तदेव यत्तैव शास्त्रेन तदर्थप्रतीतीति
नतपरीयान्तराणापि एतदेव परीत्य चार्थप्राप्तिमूलव्यस्येन तत्र मिथ्याया तत्प्रतीतिरिति यत्तैना मिथ्याया
यत्र न नियमनेन तत्रैव भेदो द्रष्टव्यः तत्रियमेतत्तना मिथ्यामूलव्यस्येन किंतु व्यजनामूलव्यस्येनैव भद्रात्म
न इति वत् भवेदिति यत्केन चिदुक्तं तदनुपादेयम् भद्रात्मनश्चादेरेरेदत्तेनैव सत्तात् अन्वयाया
तस्य सर्वभेदवद्भिर्भावाः यत्ते किं वप्रथमादाहरेण प्राकराणां का प्राकाराणां कयोरिति व्याख्या
नेन द्वितीये भवानित्यनेन तृतीये प्रसीत्यनेन प्रकरणस्याभिधानियामक्रमस्य स्पष्टतात् तेषामु
दाहरणान्तं विरुद्धात् तस्माद्यथा कमेव नाप्यतं तेषु मध्ये अलक्ष्यारोपवस्तुवशादाद्यत्रावभासते
प्रथानतेन सत्तेयः प्राक्तुशास्त्रभवेदित्या प्राप्तिशास्त्रमूलानुरणानुरूपव्यस्योदित्या अलक्ष्यतस्यानल

द्रुतवस्त्रमात्रस्यैव प्राधान्येन प्रकाशादिमर्थः तत्रार्थे यथा उल्लासकालकरवालमहासुवाहं देवेन येन जरा
शर्जितग जिज्ञेन निर्वापितस्मकलपवरेण रिष्माणायाराजलेसिजगतिन्वलितः प्रतापः कालो विरिदनीयः
करवालः सपवसदहसुधाराजलेव हतीति महासुवाहः यज्ञमदउत्सवः सपवासुतदाहः ग
जिज्ञेसिदनादः अत्र करवालमुल्लासेतावन्मात्रे उक्तयेयदेताह प्राशसुप्रयोगस्तस्यासम्बन्धार्थ
कतमाप्रसज्यतामिदमप्राकरणि केरेन्दुवारिवाहादिभिः प्राकरणिकानां राजकरवालादीनामुप
मानोपसेयभावकवेस्तात्येमित्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः सत्प्रशस्तशक्तिमूलः पर्यायात्रेण भूपादिना
तदर्थोपास्थितः तदप्रतीतो यवमग्रेषु स्थम् यवमलङ्कारो गतगणपियथातिरदरुचिरप्रतापो विभ्र
निष्ठाकहिभोमपुर्लीलः सतिमानततहतिप्रतिपदपक्षाग्रणीविण्णुतिभवान् अत्रतिगमरुचिः
अप्रतापः यवकर्मणि केकयदस्य तद्विषदते विरोधाभासः पदभेदेपि विरोधाभासो यथा असितस्म
मितः शम्भैः रुक्मैर्दृष्टप्रभो अहितः सहितः साधुयशोरसतामसि ननु विरोधस्य सर्वत्र व्यङ्ग्यतमे
वनेत्युच्यते तत्क्रियते सीमाप्राप्तिशब्दादेविरोधव्यञ्जकस्य भावे वाच्यततदभावे व्यङ्ग्यतमे वेत्तेत्युच्ये
निरुपादानसम्भारमभिर्तावेव तन्वतेजगत्प्रियेन मस्तस्मै कलाप्राप्त्या यश्चलिने चित्रेनानाकारा

क.
प्र. ही.
३४
३४

मालेख्येकलाचन्द्रशोभाभागः कौशलं च यत्र पादौ नैवर्त्तौ चालेख्यकारिभ्यः कलावज्जः श्रुतिनोय
तिरेको व्यङ्ग्यः तस्य चित्रकलाशास्त्रयोः परिहर्तुं सहेतुन शास्त्रशक्तिमूलतानन्ददाहतेष्वप्यमादीनां प्रा
मान्येन वाग्रथ्ये करस्तेषामलङ्कारं भनानलङ्काराणां द्वितीयोक्ता तस्य काव्यस्य हनिद्वे व्यङ्ग्यस्य प्राधान्या
दिति चेन्न सर्वमयमलङ्कारश्च सीदितेतावतालङ्कारव्यपदेशात् यथा ब्राह्मणस्य वीथौ हसन्नासिनि ब्रा
ह्मणतर्क्यपदेशः नन्वेव व्यपदेशसमर्थने प्यलङ्कारधनितेन समर्थिते मिति चित्र अलङ्कारपदेन।
तद्योग्यताया व्यवहितत्वात् नवैवैरसादिधनावपि अलङ्कारवधनितप्रसङ्गः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य।
वतादृशस्य तथा भिद्येतत्वात् वस्तुतस्तु प्राधान्याप्राधान्यव्यङ्ग्यस्य वा व्यापेक्षयेवनतुरसापेक्षया तद
पीक्षितस्य गुणीभावात् तथा चोपमादीनां रसाङ्गताया लङ्कारतवा व्यापेक्षया प्राधान्येवेति न दोषः वस्तुमा
त्रे पथि ग्रणपत्रूपसंकरसंक्रियणपकरकलेगस्मे उणग्रपप्रोदरेमे अवमसितावस्तुतस्तु अत्रययभेभा
गदमोसितदोसतिव्यज्यते तत्र पशोदरेति शास्त्रशक्तिमूलमिति तस्या शनिरचनिचतमुश्रेनिहन्ति ऊपसि
नेरन्द्रयस्मेतम् यत्र प्रसीदसि पुनः सभास्तुदागेरुदारश्च अत्र प्रथमावेषानि रशनिश्रेतेन नर्यवरुडावपित
हनवर्तनार्थपकं कार्यं कुरु इति वस्तुनृण्येते नन्तविरोधालङ्कारः शनिरशनिरिति सामानाधिकरण्यभा

वात विरोधस्य वतैव विप्रान्तेः द्वितीयाहं तनोदाहरणं तत्र च प्राह स्यात्ते विरोधस्य वाद्यताम्समुच्चयमात्रार्थे
तत्र विरोधस्य वाद्यताम् अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपवत्तु विभाजते अर्थशक्त्युद्भवोपार्थो व्यञ्जकसम्भवे
स्ततः सम्भुविवस्तुपाथो वस्तुव्यञ्जको प्रोक्षोक्तिमात्रसिद्धो वाकवस्तेनोन्मितस्य वा वस्तुवालद्वतिर्वेति य
द्देदोसौ व्यनक्ति यत वस्तुलङ्कारमयवातेनायदादशात्मकः स्ततः सम्भवीनकेवलं भाणति निष्पन्नशरी
रः अपितरहं रणोचितेन सम्भावमानः प्रोक्षोक्तिमात्रसिद्धः कविनिवहः नायकावक्तुप्रोक्षोक्तिम रसि
सिद्धस्य सत्रिवयोपिवस्तुमात्रमलङ्कारेति यद्देदो व्यञ्जकः षण्णः व्यङ्ग्यस्य प्रत्येकं वस्तुर्वालद्वतिर्वेति
हादशोभदाभवान्ति तत्र स्ततः सम्भविष्ये भेदवत्तु ह्येव वस्तुना वस्तुनो व्यङ्ग्येति यथा अलससिरोधुर्ताणां वा
होमोपतिधरासमिद्धिमगो द्रव्यभाणपणपणग्रहीयफललोअणानाया अलसतेनाप्यगन्तुमिच्छुः
ह्यतः त्वेन रतेषुणाधतगुणः यतसमिद्धिसत्तवाकपणमुखीनयतिनिर्द्वायेयतप्रफलनयनत्वं वस्तुत्वे
नान्यासामनाकर्षणीयशक्तिमैवोपभाणति व्यनक्ति वस्तुना लङ्कारस्य यथा यस्यामि वाक्ययसिप्रि
यसङ्गमेपिविस्रशहवाहकशतानिरतान्तेषु नीवीं प्रतिप्रणिद्धितेत्तु करोप्रियेण प्राव्यः प्रासामियदि
किंचिदपि स्मरामि अत्रवाच्येन वस्तुना तस्य यस्याहं तथमेति सस्यतिरेकालङ्कारो व्यनक्ति ननु वा

का.

१.

३५

३५

नकोयन्मासीतित्तादर्थस्यतिरेकालङ्कारपवत्तक्तथं वस्तुव्यञ्जकोदाहरणमिति चेन्न सन्धोय्यतिरे
कस्तावन्न वाच्यः आत्मनिकथनाभावस्याशाह्वानत व्यस्त्यययपिमवन्नेवतथापिभवन्नेवतथापितम।
नेपेक्षैववाच्येनवस्तुमात्रेणयथोक्तयतिरेकयन्तनादिति अलङ्कारेणवस्तुनोयथा दर्पान्तरगन्धगज
कुम्भकपादकूटसङ्क्रान्तिनिवृत्तनशोणिततिग्मरोचिः वीरेर्यलोकिपुथिकोपकषायकान्तिः काली
कदाक्षवयस्यकरेकपाणाः अत्रकालीकदाक्षवक्रपाणोऽप्यलोकीत्यपमानपुनरन्तेदासम्भावनावि
रहान् तथावसकलरिपुः क्षयः क्षणाः करिष्यत इति वस्तुप्रकाशपते अलङ्कारेणालङ्कारेयथा गात्र
कान्तदशनक्षतवयथासङ्कटारुमिवभजनस्यः ओष्ठविद्रमदलात्ममोचयभुदंशस्यथिरुषानिजापरम
अन्यतिजादरदशनवैरिवभजनोष्ठदशनवयथामोचनयोः कारणकार्ययोः पौर्वापर्यभावलक्षणयातिश
योक्त्यलङ्कारेणदशनसमकालमेवशक्रवोद्यापादिताइतिसमुच्चयोसौ सत्त्वत्येयुगपद्यागुणक्रियेत्युक्तला
क्षणः समुच्चयालङ्कारोद्योतते एषएवतल्पकालेयोग्यतेतिव्युत्पत्त्याल्लययोग्यतेति पदेनकैश्चिद्व्यते सम
क्षत्वाप्यत्यस्यदितितिवर्ततासिति बुद्धेरुत्पत्त्याल्लययोग्यतेत्यात्रवयस्य एषव्यञ्जकोर्थः स्वतः सम्भवीकविश्राब्धि
क्तिसिद्धेयञ्जकेर्थेभ्यदवत्तष्टयेर्थेवस्तुनावस्तुनोयत्क्रियेयथा कैलससप्रथमशिखरेवेणसम्भूतना।

भिः कृताकीर्तिविभूतमस्मीगीयमानोयदीयास्त सस्तापाह सरसविमिनीकाण्डसजातशङ्कदि सप्रवण
प्रसिद्धस्तसावर्तयन्ति अत्रययपिधेमिनीकाण्डसजातेशङ्क इति प्रातिमात्स सन्देहोवालङ्कारोव्यञ्जकः
इतिवस्तुमात्रव्यञ्जकतदाहरणमयुक्तम् अत्रकीर्तिप्रवणानर्तनेरेकफेदस्तावर्तनेहस्तिनिसतः स
म्भवि किन्तु कविसंप्रदायाक्तविनोवर्णितमिति श्रौष्ठोक्तिः सिद्धम् यत्रमग्रेपिदृष्टव्यं अत्रैवेवस्तुनालङ्कार
स्ययथा कमेसवलाभेऽपि अत्रेसासमरास्मिन्नयमिरीगदियाइहकन्दरादिरङ्गरातस्मिन्कयएहअमिस
न्दविष्णु अत्रेनतथासमरेकेशेपुजयश्रीगृहीतायथातस्मारयः कन्दराभिः कण्ठेस्थितपिता इतिवस्तु
नायकत्रेवसद्गामेविजयदर्शनातस्मारयः प्रपलाययुद्धासतिष्ठन्तातिकावलिङ्गः नप्रपलायगता
स्तद्वैमिणः किन्तुततः पराभवंसम्भावकन्दरापवताम्रपजनीतिपन्दातिश्रव्यन्यतेयत्तुकेशगुहणावा
लोकनोदीपितसागरवकन्दरास्तद्विधुरात्कण्ठेगृह्णीत्युत्प्रेक्षाव्यन्यते इति तद्देवदेवयदिष्टवैकन्दरा
दीनोनायिकात्तारोपस्मान् अथथाकेशाग्रदण्डमदनोदीपकतायोगात् तवभुषणमेवतवस्तुमात्र
व्यञ्जकतं किन्तुसमासोक्तेरलङ्कारस्य अत्रैवालङ्कारेणवस्तुनोयथा गाछालिङ्गणरहसजाप्रसिद्ध
पलङ्केसमोमरर माणसिणीणामाणोपीलणभीरुश्चादिआदि अत्रपीछनभीतइवेत्युत्प्रेक्षायाप्रमालि

श्री.
प्र.क.
३६
३६

हृत्तादितत्रयभतइतिवस्तुधनते अत्रैवालक्षणेणालक्षरस्ययथा जाहेरेवदसन्तीकइवअणोबुदइविणि
वेसा दावेइभअणमणलमणविअजअइसावाणी अत्रजाहेरेवदसन्तीत्यत्रेक्षयालक्षणेणचमत्कारेक।
कारणतंनवेनवेनगदसुजासनातिमिसीतइतिवाण्यत्रहाणेव्यतिरेक। प्रकाशते यद्युत्पेक्षाविनापिवि।
तिरेकोयं प्रकाशतेनियतीत्यादिवत् तथापिनस्फुटोभवति यज्ञातावन्दास्यव्यजकतेषुत्पेक्षायाव्यजक
तेषुत्पेक्षायाव्यजकतेनदीयते कविनिबद्धवक्त्यप्रोक्तोक्तिमात्रसिद्धं व्यजनकार्यस्यथनेर्भेदवत्तुमयेव।
स्तुनावस्तुनोर्यथातलेकगिरिमेखलाहिलिहासंभेद्यावित्तोररंफारफुलफणायलीकवलनेपत्तादरि
दत्तणम तेइतिहमलयानिलाविश्रिणीनीसासंसंयत्तिणजादाकृतिमिनर्तनोविवहलातारुण्यप्र।
णविआअत्रयथोक्तेनवस्तुनाविष्णुसेनप्रामैश्वर्यामलयानिलाकिं किंनकुर्वन्तीतिअस्यते तारुण्यप्रण
निष्णाहृत्यस्यवक्तावचपयोगात् तत्रैवमस्याप्रयोक्तृत्वे तत्किंविशेषोपरिपोषकत्वात् निष्णाससम्पर्कस्य।
वहलतहेतोरुपदानात् काव्यलिङ्गस्यैवव्यजकतेतिचेन्नतस्यहेतुताविवक्षायासपितथाव्यक्तेः तत्रैवव
स्तुनालक्षरस्ययथासद्विरहहणमाणस्मत्तजाधीरत्तणेणग्रासासंपिअदंसणविहलकाणखनसिम
दसतितेणवोसरियं अत्रप्रियदर्शनविहलत्वदणेधीरत्तेणपस्तमिति वस्तुनाकृतेपिप्रार्थनेसाप्रसन्नेति

विभावान्नेप्रियदर्शनसौभाग्यवलंयेरेणसोछेनशक्यतस्तत्तेवापितयत्ते अत्रैवालक्षणेणवस्त्वणोयथा
तलोलकरअलअलक्षणत्तपहितदलोअणोसुमहादिणो रत्नेसअपसाओकोवेणपणोमेनअक्रमि
आ अत्रकिमितिलोवनेऊपितेवहसीतिप्रमोत्रयत्राउत्तरालेक्षणेणकोवेणपणोमेअलक्रमिआरतिपन्
त्तलक्षारसहितेनरकेवलमान्दत्तानिगोययमिकिन्ततेषांमहप्रसादपात्रेजातेतिव्यज्यते अत्रैवालक्षणे
णालक्षरस्ययथामहिलासहस्रभरियेतद्द्विअपसहस्रसाअणदिनमण्युक्त्याअंगंतएअचित्तए
पर अत्रमहिलासहस्रभरिरत्तातवहृदिस्थानेनलभ्यतेततोहंतन्यपितनीयेततिहेतलक्षारभ्यांतनो
स्तत्करणेपितवहृदयेनवर्ततेइतिविशेषोक्तिः अत्रकविनिबद्धासलीवकी एवमर्थशास्त्रद्वयस्यज्ञा
शभेदाः इष्टार्थोभयभूरेकः यथाअतन्द्रवन्द्याभरणसस्त्रदीपितमन्मथा तारकातरलाश्यामासानन्दे
नकरोतिकम अत्रश्यामारूपकामिनीविशेषरज्जोरुपमावहृसावातन्द्रवन्देत्यादेः परिहृत्यसहजया
समुदीपितेत्यादेस्तत्तत्सहजयोभयस्यापिअजकत्वेनशब्दार्थोभयशक्तिमूला भेदाअष्टादशास्पतता
अस्यधनेः नतशब्दार्थोभयभुवः नतुरसादीनोवहृतादष्टादशातमन्वयपत्रमतआह रसादीनामनन्तता
भेदपकोदिगएते कथंमनन्तत्वेइयंनवरसातत्रशृङ्गरस्योवहृभेदोसंभोगोविप्रलम्भअतत्रसंभोगस्यपर

श्री.
का.प्र.
१०
३७

परस्परालिङ्गनादयो बहवो भेदाः विग्रहस्तस्मात्तन्मात्रादयः उक्तास्तयोः अपि विभावान्भावव्यभिचारिवैचित्र्यं
तत्रापि नायिकयोस्तत्तमस्य मध्यमाथमप्रकृतितम तत्रापि देशकालावस्थापेद इत्येकस्यैव रसस्यानन्त्येकाग
एनासवेष्टां कृतस्तस्यैकतेन गणनेन सलक्ष्यक्रमत इत्यमरं सामान्यमाश्रित्य वाक्येऽशुक्तः शास्त्राद्यौ भया
शक्तिमूलो धनिवाक्येऽप्यनन्तनायेनियमः शिष्यपालवधेन स्मृतोक्तो प्रबन्धेऽपि नादिति चेन्न तोत्रभयशा
क्तिमूलत्वेऽपि धनिताभावात् तत्प्रधान्यात् ब्राह्मणातिशयसत्ता इति वत् अन्यस्याप्येवं सम्भाव्यत इति चेत्तस्य
व्यतान्तत्वात् क्वापि निश्चीयते येन तदादाय विभागः स्यादिति पदेऽप्यनेन अन्ये सप्तदशानि भेदवाक्येऽपि नन्त
पदस्य व्यञ्जकत्वे कमायाते वाक्यरूपस्य काव्यधनित्वे कथं वा पदमात्रस्य व्यञ्जकत्वे वाक्यस्यैव समस्तस्य वा
तेति चेदुच्यते पदप्रकाशत्वेन पदमात्रस्य व्यञ्जकत्वेऽपि यद्वा शृण्वन्ति शास्त्रार्थस्य वाक्यस्यापि श्रुतिश्रुति
र्थव्यञ्जकत्वे तद्वाक्यस्यैव धनित्ववहे मित्युभयगमात् कश्चिदोषः एकत्र स्थितेन चत्वारोऽप्यपदेन समस्तमेव
वाक्यं चारुतामुपगच्छतीति कामिनीचैकावयवस्थितेन भूषणेन तदुक्तं धनिकता एकावयवसंस्थेन भूषा
णेनेव कामिनीचैकावयवस्थितेन भूषणेन तदुक्तं धनिकता एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी पदव्य
ञ्जेन स्वकव्येऽङ्गनिनाभातिभातीति तत्तवाक्यव्यञ्जमुदाहृत्य पदव्यञ्जमुदाह्रियते तत्राप्यविवक्षितव्याख्या

भेदयोः कान्तरसङ्गमितवाच्यं यथायस्यमिश्रमिश्रमिश्राश्रवश्चिश्चस्तथाश्रवकस्योचुकं यश्च सजातस्मा
चजीवति अत्रहितीयोमिश्रशब्दश्चाचस्तेश्चशब्दो नित्यीयते अनुकस्यशब्दः स्तद्व्यापते सङ्गमितवाच्यः नाया
कस्यह्यप्रकृतिकतत्त्वज्ञानननुत्तामस्मिन्पुनर्विदुषामिति वाक्यप्रकाशोर्वमुदाहृतं तस्मादस्य पदप्रकाश
स्यकोभेद इति चेन्न नवेवायात् तद्विप्रमेकपदव्यभिचंसमस्तवाक्यव्यभिचतस्मादत्र सर्वथा सावधानेन नभ
विमित्येवं तत्पेयत्परम् इदं तु केवलमिश्रादिपदव्यभिचमात्रमिश्रायुमिति अन्त्यतिरस्कृतं यथा खलुव
वहारीदीप्तदाश्वारुणितद्विद्वितद्विधारणम् हि यश्च वश्च सवद्भूतसंश्रान्तश्च वस्यविमुज्जान्तिश्च
त्रमोहेनाप्रवृत्तिर्लक्ष्यते न च तत्र वाच्यस्य कथमपि प्रवेशः इष्टकार्यकारित्वेन च व्यभिचययपि व्यवसायमोहाभ
वो नान्ययोयोग्य इति कृतो लक्षणात् तथापि पीरणा मधीरेभ्या वैलक्ष्ण्ये प्रतिपाद्येन च तल्लक्षणा विना सम्भ
वति अथीरव्यवसायोपि मोहाभावात् इति वक्ष्ये लक्षणास्वीकार्याद्ये लक्ष्ये अलक्ष्यक्रमविज्ञेयशालावर्ण
तदसौ कान्तिस्तद्व्यपेक्षवत्क्रमः तदा सथास्यदमभेदधनात्तज्ज्वरो महान् अवयवस्य स्थानसौष्टवदृष्टा
म् अवयविनस्तत्तदेवलावण्ये कान्तिरुज्ज्वलताश्च विप्रलम्भा र्थे वाक्ये अनुभवेकगोचरमर्थप्रकाशया
तो तत्पदानोपपत्त्येवमग्रेपि न केवलं सर्वनामपदानामेव रसादिव्यजकता किन्तु तेषामपि यथा सुगन्धे

का.
प्र.
३८

38

सुगयते येव नीतमविलम्बकालः किमारभ्यते सानं यत्स्वधृतिवधानमृज्जतो हरी ऊरुप्रियमिससखिवं प्रतिवो।
थिताप्रतिवचस्तामाह भीताननानीचैश्रंसहृदि स्थितो दिनवमेषाणेश्वरश्चाप्यति अत्र भीताननिति पदं नी
चैश्रंसनविधानस्य योग्यतां प्रकाशयति प्राधान्येन रागातिशयं व्यञ्जयति भावादीनां वाक्येपिन चारुत्वं पदप्रक
षपतेपि स्वतरामतस्तत्वे भेदानोवाहियन्ते लक्ष्यक्रमव्यञ्जनि प्रभेदेषु शास्त्राक्षिप्तलेङ्कः रस्ययथास्थिति
विसरप्रसादितकरालकरवालभुजः परिहः कदिति भ्रूजदिविलङ्कितललाटपटो विभासिन्दयभीसप्र
भीमेति भीषणीयार्थेन नन्दपसन्नायनविशेषणेन भीमसीतोपमा व्यन्यते अत्रैव वस्तुनोभिव्यक्तिर्यथाभु
क्तमुक्तिरुदेकान्तसमादेशानतत्परः कस्यनानन्दतिष्ठन्त्यं विदधाति सदागमः कचित्सदेतदायितमेवंप्रुत्वा
याहृत्प्राप्तमिति तत्र सदागमपदेन स्तुतिर्यन्यते उभयोश्चैतयः शास्त्रप्राधान्येपरिहृतममरुतात् अर्थशास्त्रज्ञवे
षुस्ततः सम्भवित्यर्थे व्यञ्जके वस्तुनावस्तुनोभिव्यक्तिर्यथा सायेषामलयासितं नलयते नाहं समालेपितं यातो
स्तावलमोलिमम्भुरमणिविस्त्रयमरागतिः आश्रयंतवसैरुमार्यमभितः ज्ञान्तासियेनाधुना नेरुद्वन्धुम
मसीलनव्यातिकरेश क्रोतते नासितम् अत्रवसौ रुमार्यमाश्रयं यात्ताधुमा क्रैताक्रासीति वस्तुधुना पदप्राया
येन विन्यते वस्तुनालङ्कितिर्यथा तदप्राप्तिमहाडः खविलीताशेषपातका तस्मिन्नाविपुलाद्वा दत्ताण्यप्यव

३८

यातथा चित्तयन्तीजगत्स्वतिपरब्रह्मसंस्तुपिणम् निरुच्छासतयासुक्तिंगतात्यगोपकन्यका अत्रतन्मा
सहसैरुपभोग्यानिक्ततउक्ततयोः फलानिवियोगः। खविन्नाद्वादाभ्यामनुभूतानीत्युक्तं एवं सकृतउक्त
तयोः फलानिः। खविन्नाद्वादाभ्यामनुभूतानीत्युक्तं एवं सकृतउक्ततगफलयाशितादात्म्यताया
वसितोभगवद्वियोगः। खविन्नाल्हादौप्रतीयतेइति निर्गीर्यावसानरूपातिशयोक्तिद्वयमेशसच
ययदाभ्यायोत्यते अलङ्कारेणवस्तुनोयथाक्षणादासानक्षणादावतसर्वनेत्यसनमद्यसनम् वतवी।
ततवद्विषतापरासुखेनयिपरासुखेसर्वम् अत्रपरासुखीतयीमर्थान्तरन्यासेनविधिरपितामनुवर्तते
इतिवस्तुसर्वपर्यप्राधान्येनन्यन्यते ननुनायमर्थान्तरन्यासः सर्वनेरक्तकमित्यादेवाप्रस्यार्थस्यानुपपादकत्वा
दितिचेन्न शास्त्रशास्त्राव्यासुखक्षणादाक्षणादाभिन्नेतिविशेषस्यापपादकत्वेनाप्राधान्यात् अलङ्कारेणाल
ङ्कारस्ययथा तद्वलदहस्मगोसस्मिन्नासिअहोरमिलाणकमलदलोअणववद्वासादणक्तिनश्व
अणमहीसमुद्रम अशथरोम्मानकमलययमिति रूपकेणालङ्कारेणतयासंमुद्गमुद्गश्चम्बनं कर्ततेन
तस्यज्ञानत्वमितिकाव्यलिङ्गमिलाणकमलदलयदेनप्राधान्येनयोत्यतेअथकविप्रोक्तोक्तिमात्रेण
निष्पन्नव्यजकार्यवस्तुनावस्तुनोव्यक्तिर्यथा राईसुवन्दयवत्तासललियमफालिर्थाणजोवावंपक।

का.
प्र.
३५

३९

ह्यतविश्रुणुमग्रणरजंविश्रंभजो अत्रवस्तुनायेषाससौस्मरोराजातेषुमथेनकश्चिदपितदादेशपराश्रुत्वत
इतिग्रहिरूपभोगपरैर्निशातिवाह्यतश्चिवस्तुभुवनराजपदेनप्राधान्येनव्यज्यते अत्राज्ञाताविषयोहि
राजेश्वर्येनव्यज्जकोपयोगीप्रत्युततस्मैरागेविषयोगास्यते वस्तुनालङ्कतेर्यथा निशितशरयियाप
तत्पनङ्गेदृशिस्वदृशाः सरलवयस्यगलोदिशानिपततियत्रसावतत्रयतिकरमेतसमुन्मिषमवस्थाः
अत्रव्यतिकरमेतावस्थास्समुन्मिषन्तीतिवस्तुनापरस्परविरुद्धा अपिनिर्वेदोन्मादादयोवस्थाभा
वन्तीतिविशेषालङ्कारोव्यतिकरपदेनप्राधान्येनव्यज्यते अलङ्कारेणवस्तुनायथा वारिजतोविषयो
सन्मार्गिकधुम्वियेणहिअपणथनद्वयव्यासपणविविस्वदजापणवलसंहारो अत्रस्तनभरवयस्या
नेनविश्रुज्जातित्वातद्वारोचलतिद्वैतलङ्कारेणानवरतंकस्मानपवदरोस्तीतिवस्तुनचलतीति
पदेनप्रकाशयते अलङ्कारेणालङ्कारस्ययथासौख्यसामलङ्कारोयस्मिलो कलियुललिअदेहो तापा
खेदादिवलंगदिअसुरोस्वरअसंगरेज्जअत्र अत्रस्वरअसङ्कारेयस्मिलः स्मरतिरूपकेणतथाकेव
पाशस्कन्देपतितोयथारतिनिष्पत्तावनिश्रयिअनिहर्तच्छः कासकोदितविभावनास्तदप्राधान्येनपु
ज्यते अथकविनिनिवदप्रोक्तोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरव्यञ्जकार्यधनिर्भेदेषुपदप्राधान्येनवस्तुनावस्तु

नोवाक्तिर्यथा एवप्रणिमाश्रकस्मसुद्रुशकोजंमिभणसमहसश्रकासोहगासमगापडोसरजणिश्रतहज
रुजश्रत्रयथोक्तैनवस्तुनायस्यासपिप्रथममनुरतस्तुमभूर्नततश्रतिवस्तुएवप्रणिमामिश्रकपडोसरप
णीपदप्राधान्यनयोद्यते अत्रपदेरजनीवेत्तुपमानैरपक्षेणकथंयजकथमित्य तदनुयादानेमिष्टवोथेनैव
यक्तिसम्भवात् अतपवह्नौनवेत्पदिपदयोत्पमित्युक्तमविलङ्कारस्ययथासहिणवणिङ्गवणसमर
स्मिग्रङ्गामालीसहिमणिविडाइ हारोणिवाविजेविश्रतश्चैरेततोदोह्महंरमिश्रं अत्रनिपुर्वनसुमरीश्र
ङ्गापालीसत्येतिरूपकस्य यजनायामप्रयोजकतयावायेनवस्तुमोत्राणहारश्चैदानन्तरंश्रीछाहना
रतादिलक्षणानवोछायास्तेरतमभूतत्कथयदीहगितिचित्तिरेकालङ्कारः कदपदप्रकाशः अलङ्का
रेणवस्तुनोयथापविसनीचरवीरेविलिश्रलोश्रीणपदं एवन्वाचरुणचरुदहाण्योतिरुग्रसिमहि
किति अत्रनष्टइतिरोदिषीतिहेतुलङ्कारेणसहेतनिकेतनगङ्गातंकाशुकंदृष्ट्वायदिगन्तुमिच्छुसि
तदपरं चहंरुदीतागङ्गातिवस्तुकिंतिपदप्राधान्येनप्रकाशते यथावा विहलंखलंतंमंसदिहा
णचरेणतरलतलदिडिम वारपदंसमिभणमप्यागुरुतेतिप्यादि अविभिण्णत्वनदीकुलैलता
ग्रहणेकृतसहेतमप्राप्तंरुदप्रवेशसमयेपश्चादागतेकाशुकंदृष्ट्वापुनर्नदीगमनायब्रह्मवह्मदारा

को.
प्र.
ध.

५०

स्पर्शव्याजेनापक्वताव्यजते अलङ्कारेणालङ्कारस्ययथा जोणार्यश्महरसेणप्रवियलूतारुण्यसम्प्रा-
मणासाबुद्धाविणवोतश्चपरिवहृद्ग्राग्रहहृदरत्नदहिश्रमश्चक्रकावलिङ्गं वृद्धाग्रवधं वास्मानुजि-
ताभिलषसीतितदाचारितेवक्तुं न चक्यते इत्यादौ पालङ्कारः प्राधान्येन परवक्ष्यपदप्रकाशोद्योत्ते शब्दार्थो-
भयशक्तिमूलस्त्यपदप्रकाशेण न भवति तत्र वाक्यस्यैव प्रधानत्वात् एवं पंचविंशद्भेदाः प्रबन्धेषु शक्ति-
भूः अर्थशक्तिः मूलः प्राधान्ये वाक्ये पदे प्रबन्धश्च सङ्गादित नाना वाक्यसमुदायः स च प्रकृष्टः तदा वा-
न्तरप्रकरणरूपश्चेति तत्र पदवाक्ययोरुदाहृतं प्रबन्धे यथा गृह्णो गोवायुसंवादादा अले स्थिताश्मशाने-
स्मि गृह्णो गोमायुसङ्गले कङ्कालबहले चौरसर्वप्राणिभयङ्करे न चेदजीवितकश्चिच्छालधर्ममुपागा-
तः प्रियो वायः द्विवाडेष्वाः प्राणिनां गतिरीदृशी इति दिवा प्रागल्भ्यवतो गृह्णो मनावेक्षकपुरुषविस-
र्जनपरं वाक्यमेकम् आदित्यो यस्थितो मृच्छास्त्रे हं कुरुत साम्प्रतम् बह्विचो मुहूर्तो ये नीवेदपि कदा-
चन अस्ते कनकवर्णा भवा लमप्राप्तयौवनम् गृह्णो वाक्यकथं बालास्पजधमविशोकिताः इति निशाग्र-
ल्भस्य गोमायोस्तद्वावर्तनपरं श्लोकद्वयमिति प्रबन्धव्यञ्जकत्वेन प्रथमे अक्षरसतः सम्भविता वस्तुना गमन-
निवर्तनरूपवस्तुव्याप्तिः एवमन्येषां कादशां भेदाद्वृत्त्याः पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः रसादयो लस-

क्रमाः पदैकदेशोरचनायां वर्णेष्वपि शास्त्रात् अथ न्येपदवाक्ययोक्तयक्तिभागश्च उपसर्गादिरूपश्च तत्र पदवाक्य
योरुदाहृतं प्राक् पदैकदेशादिसुदाद्विद्यते तत्र यात रूपप्रकृत्यात्मकं पदैकदेशं रसादित्यक्तिर्यथा रश्को
द्विग्रणिग्रसनं कुरु सलग्ररुह नग्रणत्तद्वग्रणस्मरुह सततं ईग्रणं पथं ईपरं शुम्भिग्रन उग्र अग्र
नियक्तौ निधात रूपप्रकृतेश्चाथान्यतः स्थगना व्यापारसांस्पृश्यनेत्रयोः कराभ्यां पथायनमस्य तलो
कोत्तरेण कर्मणा तदेव कुरु यन्जीवितमिति रस्युक्तं यद्येन कर्मनया व्यज्यते अतएव नयतीत्युक्तं नत्
शाभत इत्यादिपेव मग्रेपि प्रकृत्यादेरसादिव्यज्जनीयाथान्येतर्तदर्थं व्यक्तकनयावगन्तव्यं नाम रूपतदेक
देतश्च क्रियया प्रयात्मायमपाकृतस्मशापद्यपादानतः कान्तयादिशोपेव यदातिवासभवत्ताद्याविन
यात्सुम्भनाः तावत्सुतपाणि सम्पुटलसञ्जीवीति बुद्धे धृतोपावितैव कृतप्रणामकमहो प्रमाणविचित्रा
गतिः अत्र हारादिपदपरिक्रमयदानीत्युक्तं तेन हारापयन्तगमनेन स हि सुतयोक्त एतातिशयोक्त्या
ते तिष्ठोपोयथा पथिपथि शुक्लचतुर्वारु रम्बाङ्ग राणां दिशि दिशि पवमानो वीरुयोलासकश्च नरि
नरि किरतिद्राक्ताय कान्ध्याय न्हापुरिपुरिविनिहर्ता मानिनीमानचर्चा अकिरतीति तिसाकिरणस्य सा
थ्यता ततिर्ज्या साधतयेव यातयोपस्थितेः मिहतेति सम्प्रत्येन निहते साधतास्वेपेपितयेव प्रकृत्या

का.
प्र.
ध.

यप्रतीतेः तत्रापि कप्रत्ययेनातीतताप्रकाशने इति किरणनिर्घोः पौर्वापर्यविपर्ययप्रतिशयो प्रकाशेण
सोक्तर्षेपर्यवस्यति यत्तल्लङ्घ्याभिते कप्रत्ययेन भूततमिति न तद्वति व्याख्यानविरोधात् समद्विशेषयर्थः
नित्याख्याते तत्र सुमित्राग्रेसिद्धत्वमाभ्यतमभिधाय तत्रापि कप्रत्ययेनातीततसित्वने हर्षव्याख्यानविरो
धात् सुमिद्विशेषयथा लिखितस्मृतिर्विद्वद्वनतः प्राणदयतो नित्यद्वारा व्याख्यः सततरूपितो ह
नयनाः परिपक्व सर्वद्वसि तपहिते पञ्जरशुकैः स्वभावस्थोचये विस्तृतकदिने मानसयुता अत्र लिखने
सुक्तं न त्वलिखिते न शालिलिखनस्याप्राप्यसबुद्धिपूर्वकत्वरूपेण स्मृते न तासीदिति तेन तथ
वस्थानस्याप्रसादपर्यन्तताति हि भक्त्या व्यस्यते यद्यपि च शास्त्रप्रत्ययः स्वयः प्रकृतिरेव तथापि तिजा
देशालङ्किततया तिङ्ते नैवोदाहृतः भूमिसि सत्पुक्तं न त्वभूमाविति तेन बुद्धिपूर्वभूमौ नार्कचालि
त्यत इति सुप्रिभक्त्या व्यस्यते गामारुहस्मि गामेव सामिण्यग्रहिरेण्यग्रस्मिण्यग्रैरापशणोदरेमि
तादोसिसोहोमि अत्र नागशिकाणां मितिषष्ट्यापतिपदार्थे तादृशकलाभिज्ञतादिद्वयं कर्षः प्रकाश
ने रमणीयत्वत्रियकुमारग्रासीदित्यत्र लजातीतकालविहितेन अविशतदीयर्हिसायाः सुकरते व्यनय
ताप्राधान्येन भूर्जदिभगुथनभरुजन्दाभार्गवक्रोथः प्रकृष्यते वचनविशेषेयथा ताणगुणागाहणाणां

ता एव क एव न तस्मै म स्म ता ए भणि ग्राण सुन्दरि पदिस अं जा अमि व सा ए अत्र गुण ग्रहणा दी नो प्रे मे हे शू ए
नो ना प्रकार ते पि कार्य प्रमे क जा ती प मे व न क दा चि द त य था भा वे ग्रा म मि ति व ह व व नै क व व ना भ्या य ज ते प्र क य
य त व स प य न क तं य था रे रे च नु ल लो व नो चि त रु वे वे तः प्र मु च्य स्थि रं प्रे मा णं स हि मा न मे न न य ना सा लो ।
क्य किं न्त स मि किं म न्ये वि द रि ष्ये स व त ह तो मु चा त्र रा ह शा मि मां प षा क ए द ते ल त व क ता से सा र वा रो नि गो अ
त्र तं म न्ये शी ला वि द रि ष्ये म श ति प्र हा से च म न्यो प प दे म न्य ते रु त म य क व श्र ति स्त्रे ण यु ष्म द स्म दो र्यो गो उ त्त म
म थ्य म यो विं प र्ये ये ण वि था ने हा स्ये य न किं सु र्वः नि पा ता द यः प दे क दे श थ मे ता त दे क दे श प व रा ण्य न्ते सु र्वे
नि पा त स्य य था ये षां दो र्व ल मे व ड र्व ल त या ते स स्म ता स्तै र पि प्रा यः के व ल नी ति री ति शार णैः का र्यं किं सु वी ष्य रेः
ये च्छा शा क पु नः प रा क्र म न य सी का र का न्त क्र मा स्ते स्य नै व भ वा ट शा स्ति न ग ति हि तः प वि त्रः प र म अत्र वा ड के
प रा क्र मा णे न ये स त्र न य स्या न्या म्पु र ते न सु र्व नि पा त म भि था य प रा क्र म स्य त था भा वो भ्य दि त ते यो त य ति उ प प द
वि भ क्ति वि शे ष स्य य था प्र थ ना ध नि थो र थ व थ नि ष्ठा ति वि थु रै र यो थि त व दि व स म दि व से न त न र प भ वा नि यु ह वि
थि सि ह सा धु वा द प द म अत्र वी र र सा त्म नि भ वा न्ति व स ना पु हे त्प य व ने तृ ती या अ य व र्ग अ फ ल प्राप्नो क्रि या प रि ता
गो ऽ न्तो भ व त्प दार्थ स्य शु द्ध क्रि या या य त्फ ले विं ज य स त्प्रा मि स्तृ ती य या यो त ते य स्तु शु द्ध वि दि ता दि क्रि या वि

का.
प्र.
५२
५२

शेषेणमितिआख्यायवान् सचशब्दभङ्गमपिनात्तासीदिति प्रत्ययरूपप्रकृत्येकदेशास्पयथा भूयोभूयस्मविधा-
नगरीरव्ययापर्यदन्तेदृष्टादृष्टाभुवनवलभीतुङ्गवातायनस्यासाक्षात्तामनवमिवरतिमीलनीसायवंतेवाख्ये
कण्ठाललितललितैरङ्गकैस्नाम्पतीति अत्राङ्गैरितिकसरूपतद्वितेनाल्पार्थकेनानुक्रम्यातिशयोच्यते
उपसर्गरूपस्यतदेकदेशास्पयथा परिच्छेदातीतस्मकलवचना नामविषयः पुनर्जनन्यस्मिन्नुभवपथेयोनग
तवान् विवेकप्रधंसाधुपवितसदा मोहगहनोविकारकोपनर्जयतिचतापेवक्ररुते अत्रप्रधेसादितिश
ब्दः प्रकृतैकदेशः प्रकुर्वन्त्येतकः उपसर्गाणामवाचकत्वात् निपातरूपपूर्वकदेशास्पयथा कृतवगर्वाभि
मुखमनस्तयाकिमन्यदेवेभिहताश्चनोहिषः तसोसितिहृन्निहितावदशुमानयावदायासदयाद्रिमोलिता
त अत्रवदयेतमनोगर्वाभिमुखीकरणाशब्दहननयोरेककालतात्पर्यः सप्रश्नयोद्योयते यद्यपिचेति भिन्नमे
वयदे नतन्यस्यैकदेशः तथापिकेवलस्यतस्यासाधनात् यदैकदेशतोपचारेणोदाहरणमतपवाक्कंभोजरा
जेनतद्देवादेस्मार्थकनेपिदृष्टयत्नदत्तामनुशास्तीति एतेनतिह्यमभिव्याहृताउपसर्गाग्रपिआख्याताः अ
थवदन्तायथा समोमोभुवनेषुविक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धः परामसंभागेवियर्धयाद्यदिपरदेवोनजानाति।
तम वन्दीवैशायशांसिगायतिमरुथस्यैकवाणादतिशृणोविशालतालविवरोहीतीस्त्वरेः सप्तभिः अत्रासा

तिसर्वनाम्नाः भुवनेष्विति न तदशेषेति भुवनेवेति रूपं भुवनप्रादुर्प्रातिपदिकस्य बहुवचनस्य च विक्रमगुणोपि
ति न तदगुणोपि न दोषैर्वा श्रुतिप्रातिपदिकवचनयोर्व्यञ्जकत्वं किं वा स्मृतादौ तत्र न तदगुणोपि न वा सद्भागेति कृतं ते
नास्मादित्यस्य बहुवचनसिद्धतया सर्वाक्षेपकत्वं तथा भाग्यविपर्ययादित्यस्यासम्पत्तिमुखेनोक्तं न त्वभागादि
त्यभावमुखेन अतस्तथा विधानेनाभाग्यविरहेऽपि भाग्यामेव तादृशत्वेन परिणतानीति व्यज्यते तरुणिसनि
कल्पयतिकला मनुमदनयनुर्भ्रवोः पदसंग्रहः अथिवसतिसकललनामौलिमियंचकितहरिणवला
नयनाग्रत रुणिमनितीमनुवस्त रुणात्तपदेनानुमदनयनुरिषयग्रीभावस्य च समीपश्रुतेन मौलिम
थिवसतीति कर्मभूताधारस्य च मौलोवसतीत्यनेन मौलिमदवसतीति तेन मौलिमथवसतीति कर्मभू
ताधारस्य च मौलोवसतीत्यनेन मौलिमथिवसतीति कर्मभूताधारस्य च मौलोवसतीत्यनेन तत्त्वपि वाचकत्वं
उस्तिश्चित्स्वरूपस्य विशेषो यश्च मत्कारकारी स एव व्यञ्जकः तत्र तदशब्देन प्रकृतस्य प्रोक्तत्वं व्यस्यते ई सानिनि
वात्ततद्व्यतिरेको न वत्तम् यनुषः समीपश्रुतयनुषीत्यन्तगुणीभावः अथ ये भावी तद्वर्तपदार्थप्राधान्येपि
तत्तदपदार्थस्य किंचिदेवाप्राधान्यं कर्मभूताधारस्यानेन व्याप्तिरवगम्यते इति वसयम् एवमन्येषापि वो
द्वयं वर्णितवतयो व्यञ्जकत्वं गुणसंरूपनिरूपणेन तादृशव्यतिरेकप्रवर्त्ये तनादकादौ रसादिव्यञ्जकत्वं दृष्ट

का.
प्र.
५३

५३

येयत्तत्सर्वप्रवन्त्यशक्त्यमित्यप्येनरुक्त्यमितिकश्चिदाहृतदत्तानात् सर्वस्यार्थशक्तिमूलमात्रस्यप्रवन्त्यवि
षयतमुक्तं अत्रतसंलक्ष्यक्रमव्यस्येतिपौनरुक्त्यमितिकश्चिदाहृतदत्तानात् सर्वस्यार्थशक्तिमूलमात्रस्य
प्रवन्त्यविषयतमुक्तं अत्रतसंलक्ष्यक्रमव्यस्येतिपौनरुक्त्यभावात् भेदास्तदेकपञ्चाशत् तथाह्यविवदि
तवाप्रसिद्धौभेदौनौप्रत्येकंपदवाक्ययोरितिचत्वारःविवदितान्यपरवाप्रेषुमथेलक्ष्यक्रमव्यस्यःपदवा
क्यतदेकदेशादनावर्णप्रवन्त्यभेदेनबहिःपक्षःलक्ष्यक्रमेषुप्रादुर्भावात्शक्तिमूलेष्वेहौभेदौतावप्रत्येकंपदवाक्य
योरितिचत्वारोभेदाःअर्थशक्तिमूलस्यष्टादशभेदास्तेवप्रत्येकंपदवाक्यप्रवन्त्यवितिषोडशैदंउभय
शक्तिमूलस्तवाक्यपदेतितेषांचान्योन्योयोजनम् सद्वारणत्रिभूषणसंस्तरावेकस्वरूपयावेदत्वादि
विषयश्रद्धाः १५५ सेशयेनाज्ञाहिःभावनयकव्यजकानुप्रवेशनवृत्तिविविधैःसद्वारः उक्तप्रका
रत्रयंविनासंयोगःसंस्तुतिपवमेवपञ्चाशतोभेदानामेकपञ्चाशताभेदयोजनमितितावतावद्गणनव
सहस्रययमेकाधिकाषट्शतीवसंयोजनंनवसंस्तुतिदिचतःप्रकारैस्तावतोचतभिर्गुणानेदशसहस्र
णिवत्तरथिकानिवत्तारिशातानवसेपयन्ते नवावग्राह्यानुग्राहकभावेनसहस्रस्यलेनग्राहकस्याह
तयागुणीभावश्रुतिनयनिसहस्रस्यमितिवाच्यंनवदिसतश्रमकारिणःयवनतविशेषविशेषभावपदेति

नन्यस्ति पकपेवाशब्दे देषु पकतराणोपश्रुता योजने स्वस्य तस्मै त्रकथे योजनमिति चेन्न व्यक्तभेदमा
जायविजातीयवत्सजातीयेनापि सङ्गारादिसम्भवादिति स्तत्रकाराशयः अत्रार्वाचीनाः गुणानेव मयुक्ता
ऽग्निसाग्निमभेदस्य योजने एकैकभेदद्वस्वात् तथार्थांतरसङ्गामितवाच्यस्याप्यन्ततिरस्कृतवाच्येन योजन
नेयोभेदः सपवात्पन्नतिरस्कृतवाच्यस्यार्थांतरसङ्गामितवाच्येन योजननायाम् एवमन्यत्रापि तस्मात् ए
कोराशिर्हि धास्याप्यपकमेवाधिकं कुरु समाह्वेना समोगुणपतत्तद्वृत्तिर्लघु इत्यक्तदिशा हि पंचा
शद्वेन शादिशान्तापकपेवाशब्दे गुणयेत् तथा चरशदस्त्राग्निमेदिन्यशतित्रयोदशशान्तापकपेव द्विपेस्य
कानि जायन्ते १३२६ योगश्चत्प्रकारशतितेषु वृत्तिभिर्गुणितेषु वेदाभ्रदहनेषु वृत्तिषु च सहस्रा
णि चत्तरधिकं शतत्रयं सङ्कीर्णभेदाश्चेव ह्यायशतिवदन्ति अत्र कर्मः अत्र भवसिद्धौ तावत् प्रत्युक्तादी
बुरमेविव दन्तिषु पि ह्ययतातिशयानिति प्रायै तथा चार्थांतरसङ्गामितवाच्यस्य यत्रातिशयः तत्रा
यन्ततिरस्कृतवाच्येन तद्योजनम् यत्र तत्तद्वेपरीमेतत्राप्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्यैतरेण योजनमिति व्यप
देशः एवमन्यत्राप्यस्यम् एतदेव प्राधान्यमाधाय गुणनमौरी नत्वेयं यत्रोभयोस्तु ल्पमेव चारुतेतस्य
भेदान्तरे स्यादिति मेव अपकर्षाभावस्यातिशयपदेन स्वीकारात् तौ सम्यग्भेदसङ्कारस्वीकारात् एतास्त

का.
प्र.
५५

शेचस्थानेपदालम्बनमेवमहत्त योरुषमिति सद्दयभावमास्थायलोचनमिति बुद्धिभेदैः एकपचाश
तासहस्रेषुयुगावेन्दवः १५५ १ तेषादिज्मत्रमुदाह्रियते त्वणपाहाणिआदिअरजाआपसहस्रा
किंपिवोभणिआ इषरोदरसभदीचरस्मिआण्णिजतपरा अत्रानुनयनेवाच्येनुनयः किमपिभोगलत्त
णेलत्तेसङ्गामितआहोसिद्धिवदितएवापभोगस्यव्यजक इतिअववदितान्मपरावापपयोस्मन्दहः
सङ्कारः स्त्रिग्यप्रपामलकान्तिलिमवियतोवेत्तइलाकाचनावाताप्याकरेणः पयोदसहस्रदामान
न्दकेकाकलाः कामेसन्तदृष्टकदोरहृदयो रामोस्मि सर्वमदीवैदेहीतकथंभविष्यतिहहाहोदिविधी
राभव अत्रमुखाश्चिवाथालिप्रपदेसम्पकलत्तयदेतिचवेव्यनक्तिपयोदेवाचेतनेसौहृसाभावात्स
हृत्पदमुपकारितेलत्तयदानेचयेप्रति पादयतिपयोदानोमहृरनिष्टकेकाद्युपकारणीलत्तानरामा
पदेचसर्वसहत्तानुपयुक्तशक्त्याथनयासर्वसङ्गः त्वभाजनतेलत्तत्मीनोविनापिजीविष्यामीतिव्यजा
यदेवविप्रलम्भेव्यनक्तित्रलिमेतिपयोदसहस्रदामित्परयोरत्पन्नतिरस्कृतवाच्ययोः सेस्तुष्टिः ताभ्यां
सहस्रामर्त्यान्तरसङ्गामितवाच्यस्यानुग्राह्यानुग्राह्यकभावेनसङ्कारः तयोरुपमीपकत्वाद्गामर्ते
कव्यजकानुप्रेवेशेनार्थान्तरसङ्गामितवाच्यरसधनौसङ्कारः रामोस्मीत्यनेनवैलक्षणमूलविप्रलम्भे

वाक्यव्यत्येयस्य प्राधान्यात् एवमस्य वृत्तद्वयं इति श्रीगोविन्दहृत्कृष्णकृतकाव्यप्रदीपे धनिर्निर्णी-
यो नाम चतुर्थोऽह्लासः एवं सौभेदप्रभेदाभ्यां निर्णीते गुणीभूतव्यस्य भेदानाह अगृह्यमपरस्या-
हं वाच्यसिद्धिर्हमस्फुटं सन्निगद्यतल्यप्राधान्ये काक्कादिभ्यमस्य न्यरम् व्यस्यमेवे गुणीभूतव्यस्य
स्यासौभेदः स्मृताः वाच्यापेक्षया अवमत्कारकारितने व्यस्यगुणीभावः तच्च स्वतया सन्दरते नागु-
फलादिविशेषणसम्भवेत्यर्थः अगृह्ये वा स ह्यदयोरपि वेद्येतादृशे वाच्यायमानतया न तथा वम-
करोति यथा कामिनीकवकलशर्वहृद्व्यवमपरस्यपि भेदेषु नुभवसाक्षी अपरस्याहं अपरस्यसा-
देः सौभेदपेक्षया लब्धसिद्धेरुपकारकम् वाच्यसिद्धिर्हं वाच्यस्य सिद्धिरेव यदधीनातत् अस्फुटं स-
ह्यदयानामपि दुःखसंवेद्ये सन्निगद्यतल्यप्राधान्ये इति सन्निगद्यप्राधान्ये तल्यप्राधान्ये वेत्यर्थः काक्का-
दिभ्यं यथा काक्काविना वाक्यार्थपवात्मानेन लभते तथा प्रकाशं काक्कादेहेनोपस्थापितमिति वा अ-
सन्दरं सतावादेव व्याख्यापेक्षया वारु तेष्टगुह्ये यथा यस्या सह्यकृततिरस्कृतिरेत्यतस्तस्मिन् वीथया वा-
तिकरेण पुनक्ति कर्णे काची गुणग्रथनभाजनमेष सोस्मि जीवन्नसम्यति भवामि किमाचरामि अत्र जीवा-
न्नित्यमिमतकार्यं शक्तत्वे सङ्गमितवाच्ये तस्मिन् मरणमेव श्रेय इति व्यस्यममह्यदवैरपि वाच्यवत्प्रतीयत-

का.
प्र.
४५
४५

इतिगुणीभूतव्यासुस तन्निद्रकोकएदरेणपिशङ्गतागङ्गायान्तिमजमधुपागृहदीर्घिकासुयेतश्र-
कास्मिन्वरवेर्नवबन्तुचरीवपुष्पझडाभसुदयोबलभाम्बुविम्बम अत्रशसुनेवक्रसंयोगोमुत्प्रायीवेत।
नोवाथितश्रुतिसंयोगमात्रंलक्षयतोतत्तातिरस्कृतवाच्यनव्यस्यास्योःकालोवाच्यायमानतयागुणीभू-
तःनन्यत्रलक्षणावच्छेदकसंयोगात्तस्यवक्रसंयोगेपिसत्तात कथमत्यन्ततिरस्कृतवाच्यतमितिचेत्तत्तत्ता।
वच्छेदकस्यसत्तेपिवाच्यसंयोगविशेषस्यतत्रवाथात् अत्रसीत्कर्णियाश्रवन्थनवियिचक्र्याभवद्देवरेमादे-
वक्षसितारितोदत्तमतादिणाद्वरत्याहृतः दिव्यैरिन्द्रदथत्रलक्ष्मणाश्रौर्लोकात्तरापितःकेनापत्रस्य
गादिताक्षसयतेर्लक्ष्मणाचकएहादवी अत्रानुनायकोपनायकप्रतिनायकेषुनिदिष्टेषुवत्तथवाक्यरक्तो
प्यनायकोरामपवार्यशक्त्याप्रतीयतेसबकेनापीत्युपायेनवाच्यायमानतयाःगृहःकृतःस्याप्यत्रेतिपा-
देगृहत्तयाधुनित्वमव्याहृतमेव अत्रश्रोकेप्रतिवाक्यमोत्रेत्तपादानंप्रमेकमेवाहुतंयनक्ति अपरस्य
सादेर्वाच्यस्यवाप्रधानस्याङ्गमलक्ष्यक्रमःअतस्तानाभसंलक्ष्यक्रमोवेतिहिविधःतत्रप्रथमेरसस्याङ्गभा-
वेनगुणीभूततंत्रयया प्रायेसरसोक्तोक्तर्षीपीनस्तनविमन्मनः नाभूरुणाचनस्पृशीनीविविसेंसनकरः
अत्रभूरिप्रवसस्मिन्नहंतमासाद्यतदुभूनांप्रलायेष्टुङ्गारकरुणास्याङ्गनिष्पन्नरसस्यपराङ्गतातरसयदेना

उस्थायिभावो बोध्यः रसस्यैव भावाद्गुणायथा कैलासालयवाललोचनरुशानिर्वतितालककयक्तिः पादान्।
खद्युतिगिरिभ्रवस्मावस्मदावायताम सर्वावन्धसमृद्धेयवस्वरुद्रुद्रययानेत्रयो कान्तिकोक्ता नदानुका
रसरसासतः समुत्सार्यन्ते अत्रवक्तुर्देवीविषयरतिरूपभावेदेवयोः शृङ्गारोक्तं भावेभावस्याद्गतेयथा अत्रश्रा
परितः स्फूर्तिगिरयः स्फुरासन्ध्याबोधयस्तानेनानपिविभ्रती किमपिन क्लान्तासित्तभ्येनमः आश्रयेण सु
हृद्भुक्त्विति मिति प्रसौमियावद्भुवस्तावद्धिभृदिमामेस्मृतस्तवधनोवाशस्ततोऽद्रिताः अत्रभूविषयोः।
तिभावो राजविषयस्परतिभावस्याद्गते भावशान्तेर्यथा अविरे अभासस्याद्गतेयथा वल्दीकृतमन्दपट्टिर्षा।
मृगः दृष्टास्ताः पश्यन्तोऽप्रेयसां शिषानि प्रणयन्ति लान्ति परितश्च स्मृतिते सेनिकाः अस्माकं सुकृते दृष्टो निप्र
तितोऽस्योचित्तवारा निधेविधुस्ताविषदोऽखिलास्त्वमितितेः प्रत्यर्षिभिस्सुखिमे अत्रप्रथमावृत्तशृङ्गारो ननु रा
क्तविषयतया द्वितीयायेतुरतिरूपो भावः अत्रविषयतया अभासः तौ च राजविषयरतिभावस्याद्गते भावशा
न्तेर्यथा अविरे लकरवालकम्पवैर्भ्रूजुदीनर्तनगर्जनशृङ्गः दृष्टो तव वैरिणो सदः सगतः क्लापितेव दा
गोक्षणात् अत्रवैरिणो गर्वरूपो भावः तस्मात्प्रामाण्यविषयरतिभावोऽद्गते भावो दयस्ययथा साकं ऊरुह
कदृशामधुपानलीलां कर्तुं ससृद्धि रथे वैरिणिते प्रवृत्ते अत्राभिधायितवनामविभो बहदीते केनायितव

का.
प्र.
धृ.

46

विषयमात्रकरोदवस्थां अत्रविषयमात्रवस्थायां सत्त्वात् सत्त्वभावस्योदयोराजविषयरतिभावस्य भा
वसत्येयं यथा असाक्षात्कालोलसदसदभावस्य तपसद्व्यानां विसृज्येयं चरस्य कश्चोल इदितः प्रसादे
वोदिष्यतां पदवद्वेषापनयेन तराशैथिल्याभायुगपदभिपुक्तस्मरद्वयः अत्रस्मरद्वयगतोवगथेययोः स
सान्निध्यविषयरतिभावस्याङ्गं भावशावलतायायथा पश्येत्कश्चिद्वलवपरलेकात्तरादेऊमायै हस्ताल
स्तेवितरद्वयव्युक्तमः कासियासि रथैष्टयौपरित्यज्य भवहिथिषोरथा एतत्कन्याकाचित्फलकि
मलयात्पादयानाभियन्ते अत्रपश्येत्कश्चिदिति प्राङ्मुखचलवपलेरति स्तयाकात्तरति धृतिः अद्वैत ऊमा
रीति स्मृतिः हस्तालस्तेवितरेति अमः हृद्वैतियेन्यव्युक्तम इति विरोधेन तन्पागमरूपः कासियासी
त्यन्तु कंच पृषोपावलता न्यपविषय रतिभावस्याङ्गं म पतेव गुणीभूतारसादयो रसवदायलङ्कारव्यपदे
प्रातो लभन्ते ननु गुणीभूतोरसरसवत भावस्त्वप्येयोरसभावाभासार्थं न सिभावणानि समादिताः
तस्यैव प्रवेष्टामलङ्कारव्यवहारः न पुनर्भावादिपुतक्तथमेतद्व्यत इति चेत् यद्यस्य वचनं विना सा
हचसिनादनस्तदिष्टेलावानवपुष्व्यात् रसादिना तल्यन्यायतादितिनन्ददादितेषु ननु गुणीभूतव्य
प्येयार्थे देषु धनिभेदै रलङ्कारभेदैर्वावपुषसङ्कारसंस्पृष्टिर्वा प्रवर्तते तत्तत्तथैव निरिति कश्चित्कुचिहणी

भूतव्यङ्गा इति तत्रापि कश्चिदलङ्कारधनिरित्यादियेवं तर्तुणी भूतव्यङ्गा इत्यादियपदेशानो नियम इति
वेत्त्याधान्यात् यत्र हि यत्प्रधानं तेन तत्र व्यपदेशः प्राधान्ये चातिशयितव्यमकारः स च ह्युच्येकवेद्य इति ना
सिद्धः अथवा स्यात्प्रभावेन शास्त्रशक्तिमूलस्य लक्ष्यक्रमस्य गुणीभावो यथा जनस्याने भ्राते कनकस्य
गल्फस्यान्धितेथियावचोवेदे हीति प्रतिपदमुदस्कप्रलेपितम् क्रतालङ्कारभर्तृवदनपरिपाटीषु चटनाम
याभिरामते कशालवस्तुनान्तविगता अत्र पादत्रयद्योत्यापिरामेण सहायमामयाभिरामतमिमेन
वाच्यते नीतो तदङ्गः च शास्त्रशक्तिमूलानुरणनत्सपोहितीयः वाच्यपवार्थशक्तिमूलस्याङ्गभावो यथा
ः आगत्य सम्प्रतिवियोगविसेस्य लोकी समोर्जिनी कश्चिदपि क्षपितत्रियामः एवं प्रसादयति पश्य शाने
प्रभाते नन्वङ्गिपादपतनेन सहस्ररश्मिः अत्रार्थशक्तिमूलानायायकनायकाहृतीनावापपरविक्रमलि
नीहृतीनायायेपेण तदङ्गः तथैव स्थितः समासोक्तोऽप्योक्तगणेण विलोलेत्यादौ सर्वप्रतीयमानार्थो य
स्तुतवाच्यस्येव प्राधान्यात् अयंचपादापतनेति स्मिहसशवेनेपेन शास्त्रशक्तिमूलतेन प्राधान्येन व्यपदेशः
तिन्यायात् तद्यतिरेकेणापि नायकनायिकाहृतीनायाकि सम्यक्वाच्य न चोपमात्रव्यङ्गात् तत्काले त
दिवत् अथाभावान्नववाच्यसिद्ध्या अतरेविकमलिनीहृतीनायास्यते अयेदोणे वसिष्ठेति वाच्यसिद्ध्या

का.
प्र.
५७
५७

यथा एकवक्त्रकपदवाच्याङ्गमन्यवक्त्रकपदवाच्याङ्गवत्तत्राथो यथा धूमिसरतिमलसहृदयतां प्रलयं मृच्छं
तमश्चरीरसादेवमरणं वज्रलदधुजगते प्रसह्य कुरुते विषे वियोगिनीनाम् अत्र दालादलद्रूपो विषपाहो।
जले मितानियमात् सच जलदधुजगेति रूपकस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोति अत्र यथा तपमासन्देहसम्भवात्।
यथा वामम तादृशं तदसप्रसादकत्वं कदादां मुधारानां जीवासः कविरत्नवानभवन्तस्मात्सावोवोभ
ङ्गयः अथान्धिग्रहणपराजन्तगन्धयो नवान् कुर्वतीयाभिर्दिव्यमहौषधीभिरगदङ्गा रायती भारती अत्र रस
प्रसाद इत्यत्र जलप्रसादो रूपो यो यद्भुः सच वाष्पायाः कर्तृकदादां मुधारोपमायाग्रहं म अन्यवक्त्रक।
शास्त्रवाच्यस्य सिद्धाहं यथा गङ्गायाश्चुतदर्शनेन भवतः कान्तमिरुत्पद्यते किन्ते वै विजनस्य यो हेतु
नः सम्भावयत्यन्यथा इत्यामन्त्रणमभिः स्तुतिस्तुष्ट्यावस्थानं विज्ञालसामाप्तिष्य पुलकोत्तराश्चित्तनुगो
पीहरिः पातुवः अत्राद्यत इत्यनेन सोल्ल एहनेन अहिषयेयवमेव इति व्यर्थमेवावस्थानमिति दर्शनेन स्या
दिना सम्भोगेनेव तदमिरिति किन्ते वामित्यादिना ह्योरपकीर्तिर्नाते वतह्येवात्मानं वचयावशीतिवदश्च
व्यज्यते तत्र यथा मन्त्रणमभिः स्तुतिस्तुष्ट्यावस्थानं विज्ञालसामित्येतद्वा प्रस्य सिद्धिं कृतं तद्व्यक्तिं यत
विनायत हि शेषेण पदार्थे स्पष्टरीरालाभात् अस्फुटं यथा अदृष्टे दर्शनेनोक्त एतादृशे विज्ञेयभीरुता नाट।

हेनदृष्टेनभवताजावतेस्त्वस्म अत्रादृष्टोयथानभवसिवियोगभयंवयथानोत्पद्यतेतथाऊर्यशति।
वस्त्रेसहृदयस्यापिनस्फुटं सन्धिग्यप्राधान्येयथा हरिस्तुकिंवित्परित्ततथैयवस्त्रोदयारम्भः।
वास्तुवाशिः उमासुखेविम्बफलाथैष्टेव्यापारयामासविलोवनानि अत्रअन्वितमैश्चदितिवस्त्रं
अगपलवनत्रयव्यापारणवाच्यंतयोअप्राधान्येसाथकवाथकमानाभावेनमुन्देहः वाच्यस्याप्यलो
किकतेनचमत्कारिताउद्योतिशायकएताजिशायव्यन्नकत्वात् तुल्यप्राधान्येयथा व्राह्मणातिश
मत्पागोभवतामेवभूतये नामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथाऽर्मनायते अत्रजामदग्न्यः क्षत्रियाणामि
वरक्षसांक्षयंक रियतीतिव्यस्तमिववाच्यमपिप्रधानेऽर्मनायतइतिगभीरोक्त्याचमत्कारितात्।
विग्रहवत्सन्धेरापिविवक्षितताश्चकाक्ताक्षिमेयथा मय्यामिकौरवप्रातेसमरेनकोपाडश्चास
नस्पृष्टयिरेनपिवास्तुरस्तः साश्रुणीयामिगदयानस्योयनोहसन्धिकरोतभवतांलपतिःपरेण।
अत्रमय्यामीतिव्यज्ञेनअवाच्यसन्निधेयसहभावेनव्यवस्थितंतादृशकाक्तेविनावाणस्पवायितत्वेन
प्राडभीवातहृदेनतदाक्षेपादिमुक्तं प्राक अस्त्रेयथा वाणीरक्तरेगुणीदीणसउणिक्कालाहलेस
गतीपचरकस्मबावडाएवहसीमेनिअङ्गाः अत्रदत्तसङ्केतः कश्चिहतागरुनेप्रविष्टइतिव्यज्ञे

का.
प्र.
५८
५८

तस्माद्वाप्येवमन्तारकारि शब्दप्रवणसमकालमेवसर्वाद्यवसादसन्नान्यमानतारूपस्यातिसौ
न्दर्यात् तत्कण्ठातिशयपर्यवसानत्वात् यद्यप्येदायथायोगेवेदितव्याश्च पूर्ववत् चकारोभिन्ना-
क्रमः पूर्ववत्प्रेत्यर्थः यथायोग्यथासम्भवेतेनायमर्थः न केवलमेतत्तद्वगुणीभूतव्यस्यस्यभेदाः
किन्त्वर्थान्तरसङ्गमितवाच्यतायेर्यथाऽर्थनेर्भेदास्तथासम्भविनोविद्यायास्यापितेरुपादिभिः
शुद्धेभेदाः सङ्गसंस्पृष्टिभ्यामोभेदेतेषामेवोवसङ्गीर्णभेदाश्चपिदृष्टव्याः असम्भविनश्चवस्तु-
मात्रेणालङ्कारव्यक्तिवित्यनाः तदुक्तं धनिकताव्यन्यत्वेवस्त्वमात्रेणवदालङ्कृतयस्तदाश्रय-
धन्यगतातासाकार्यहर्तेस्तदाश्रयान् अत्रधन्यहृताव्यस्यतयाभवेधन्यगताधनितैवताव्यन्य-
त्वे तद्व्यक्तकस्यधनितमेवेत्यर्थः कृतः काव्यहर्तेस्तदाश्रयाम् काव्यहर्तेस्तदभिसन्धानपूर्व-
कत्वात्तवस्तुमात्रोपलया धनिर्यस्मोगुणीभूतव्यस्यस्यत्माप्रदर्शितः एतेनानममायातिकवी-
नोप्रतिभागुणश्रुति तदेवमनन्ततोधननव्यापारयोगिनीनोधनीनोपुणभूतव्यस्यनोचकाव्य-
भेदानोमन्वगतोपाधिनासङ्गलनेत्रेयाभेदाः व्यस्यसानिरूपकत्वात् तथाहिकिंचिद्विष्टिर्यवाच्य-
तसद्वेकिंचिश्चतदसद्वेवाच्यतसद्वेवाभिधयप्रतिपाद्यमानस्यपिचमन्तारकारिमेतयोराद्यम

हतमलङ्कारश्च अलङ्कारस्य प्राथम्येऽपि यथा लङ्कारतत्त्वमुक्तं प्राक् रसादिलक्षणस्त्वर्थो न कदा
 विदपि वाच्यते सह ते सह सामान्यतोरसभावादिपदे विप्रोषतश्च ह्यारनिर्वेदादिपदे रभिधायमा
 नश्च मत्कारकारी स्यात् न त्वेवं तथा दित्थानेऽप्यभावाद्ये प्रतीतौ तदनभिधानेऽपि वक्तव्यं स्पष्टमक्तं
 रकारित्वात् इत्यन्यथयति रेकाभ्यां विभावादिमुखेन प्रतीयमानस्तथेति निर्णयते नौ सौ च गेवा
 चमत्कारी ननु विभावादिवाचकपदे लैख्ये स्वरसादिनर्हि विभावादिवाचिपदे विना स्यात् प्रती
 तिरिति चेन्न मुख्यार्थवाधायि विरहात् ननु यजनायाश्च विषाणायमानत्वात् ऊनो य इत्यत्रै
 यकृतो भेद इति शेष इत्येते लक्षणमूलवस्तुमात्रव्यङ्ग्ये विना लक्षणैव न सम्भवतीति प्राक्कृतिः
 पादिते अभिधामूलेष्वपि प्राह शक्तिमूले द्वितीयाथ स्तेनसनमुपमावाक्येति निर्वादे अभि
 धायानियमनात् अथ शक्तिमूलेऽप्येवमस्ती कर्तव्येयतः पदेभ्यः प्रथमपदार्थस्त्वतिरर्थपदार्थवि
 शेषाणामन्यथविशेषरूपस्य वाक्यार्थस्य प्रत्ययः ततो व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति तृतीयकाव्यायां ऊनो
 भिधायाः प्रसरणे द्वितीयकाव्यायामेव तदनप्रेक्षणात् यतोभिहितान्यथावादेऽपि कचयवान्था
 य आकारुदिवशेन प्रतीयते प्राह बुद्धिकर्मणो विरम्य व्यापाराभाव इति व सर्वसिद्धयेऽप्यन्यताभि

वि

का.
प्र.
ध.

49

धानवादिनः देववतर्गोमानयेत्यादिप्रयोजकहृदवाक्येऽश्रुतातदनुत्तरं प्रयोजकहृदवाक्येऽश्रुते
तदनुत्तरं प्रयोजकहृदयेन सास्त्रादिमन्तमर्थं देशान्तरात्तान्नेयमानमालोक्यत्रयमेतद्विषयिकक्रि
यागोचरकार्यताज्ञानवान् तद्विषयकदेशावत्तातद्विषयकप्रवृत्तिमत्ताहामहदिति रयोजकहृद
स्यज्ञानमनुसीयते ततः कारणे विना कार्यानुपपत्त्या विना वाक्यार्थेनात्वात्तस्य वाक्यवाचकभा
वद्वयं सम्बन्धसर्वधारयति यउक्तं शास्त्रहृदभिधेयोऽश्रुतत्वेनात्राप्युपपत्तिश्चोतश्च प्रतिपन्नतः।
मनुमाननवेष्टया अन्यथानुपपत्त्या तवोपेक्षा किं ह्यात्मिकाम् अर्थापत्तेर्वबुध्यन्ते सम्बन्धं त्रि।
प्रमाणकम् त्रिप्रमाणकमिति जात्यापेक्षया तत्र न तव हृदये क्षयापवमत्वात्तयोः शक्तिमवथा।
यविशेषोऽप्युच्यते कथमिदं अन्तर्गतं तत्रैव प्रयोजकं नैव अस्मान् यदेवदत्तगोसानयेत्यादिवा
क्येषुकस्य चिदप्यपदस्यावापेकस्य चिद्व्याप्यस्य भागस्यान्यव्यतिरेकाभावात्तस्य वाक्यार्थभा
गस्याप्यव्यतिरेकावुपलभ्येत तत्र तस्य शक्तिमवधारयति न च शास्त्रावधारणमन्यितपदपदार्थः।
प्रथममन्यपदवाक्यस्य शक्तिग्रहात्तपदार्थमात्रशक्तावुपजीव्यवहारेणान्यितज्ञानस्यैवोपस्था
पनाश्च नववाक्यविना क्वचिदाद्युत्पत्तिः व्यवहारस्य प्रवृत्तिर्निवृत्तिरूपस्य पदमात्रेण कर्तुमश्या।

क्यत्तान् अतोवाक्यस्थितानामेवपदानामन्यितेषुपदार्थेषुसङ्केतग्रहादन्यिताएवपदशक्याः
तएववाक्यार्थ इतिनवाक्यार्थवोयेशक्तेर्विरामः नत्तभिहितानेपदार्थानामन्ययोशक्यएवप्रा
तीयतेयोग्यतादिवशाद्यतियुक्तं ननुतथापिसंसर्गविशेषोशक्यएव पदार्थसामान्यान्यितपव
शक्तिग्रहात् अन्यथागामानयेत्पादिपदंश्रुताग्रमानयेत्पादिवाक्यतदेवेदमानयपदमित्या
दिप्रत्यभिज्ञानस्यात् सर्वस्यगवान्थितानयनपरस्याशान्दितानयेनशक्यतेनाथभेदेनेभदादि
तिचेन्न पदार्थत्वेनसामान्येनविशेषाणामेवान्येषाक्तिग्रहात् अन्यितानेचविशेषरूपतादिसं
हः तेषामपिमतेसामान्येनैवरूपेणः विशेषप्रोक्त्यनन्तविशेषरूपेणतथावपदार्थान्तरसामान्या
न्यितेपदार्थानांशक्तिः गवादिविशेषान्यितस्तुविसेषोवाक्यएव तस्मादभिहितान्ययवादेनान्यि
तएवान्दिताभिधाननयेत्तपदार्थसामान्यान्यितः स्थायिः सङ्केतविषयोगवादिविशेषान्यितानया
नादिरूपस्तसङ्केतितपवेत्यवाक्यएववाक्यार्थः यदपिकैश्चिदुच्यतेशास्त्रप्रवणानन्तरयावानर्थः
प्रतीयते तत्रसर्वत्रापिशब्दपवनिमित्तंयतो नैमित्तिकारोयेननिमित्तानिकल्पन्तइतितदप्युक्तंश
ब्दस्यार्थं निमित्तत्वं कारकत्वंतपकत्वंवानप्रथमंशास्त्रस्यानुयायकत्वात् परमेषुनरनमनतपरं

का०

प्र०

प०

50

तस्य ह्येतद्वत्तेन ज्ञातस्य अज्ञातस्य स्वरूपमात्रेण ज्ञातस्य वा ज्ञापकत्वेति प्रसङ्गात् न चान्यथ विशेषे सङ्के-
तग्रहः अस्तु विशेष एव सङ्केतग्रह इति चेत् तत्र लोकाद्यन्विता नयनादेविशेषस्याप्यप्यकात्तराभा-
वेन शब्दादेवोपस्थितिर्वाच्या तथा च तत्र सङ्केतग्रहेशब्दात्तदुपस्थितौ सङ्केत इत्यन्योन्याश्रयत्वात् त-
स्मादेव मित्रिकारो रथने निमित्तानि कल्पन्त इत्यविचारिताभिधाने अथो सयमिवोरिव दीर्घदीर्घतरो-
व्यापार इति यत्परः शब्दस्मृताश्चार्थ इति च निश्चेषे सादो विधिरेव वाच्य इति भट्टासतोपजीवनः अस्या-
र्थः यथा बलवता प्रेरित इषुरेकेन वेगाद्येन व्यापारेण वर्म श्लेदसरो भेदं प्राणहरणं चरियो वदते तथा
एक एव शब्द एकेनेवाभिधात्य व्यापारेण पदार्थस्मृतिर्वाक्यार्थानुभवेद्यस्तु प्रतीते च विधेर्न अतो
व्यङ्ग्यताभिमतार्थस्ववाच्यत्वमेव किंच यत्र शब्दस्य तात्पर्यं शास्यार्थ इति निश्चेषे सादो तात्पर्यविषया-
तया विधिर्नोपपद्येति ते तात्पर्यवाचोयुक्तौ स्नात्पर्यमज्ञानानः पशवः तद्वाक्यवृत्तिपदोपस्थापित-
एव वदितोत्पर्यमुच्यते न प्रतीति मात्रे तथा हि भूतभव्यसमुच्चारेण भूतेष्वप्यप्योपरि पश्यते इति सिद्धा-
न्तः अस्यार्थः भूतेः सिद्धं भव्ये साध्यं तयोस्ममभिध्यादोर्भूतेः सिद्धं भव्याय मायायो यदि पश्यते इति कार-
कपदार्थः क्रियापदार्थेनान्यीयमानाः सिद्धा अपि न क्रियानुक्तलयासाध्यौ भूतया सक्रियया योगा-

न्याय्यायमानतामाश्रयन्ति विधेयतार्तिप्रथानक्रियायापवेत्यर्थः नतश्चदहनेनादग्यमात्रेयथादा-
ह्यते नतदग्यमपितथा यावदेवाप्राप्तेतावदेविशुद्धो नविधीयते नतप्राप्तमपियथा कृत्तिकृत्वर-
णोप्रमाणान्तरप्राप्तो लोहितोस्मीषाकृत्तिजप्रचरन्तीत्यनेनलोहितोस्मीषतमात्रेविधीयते नतकृ-
त्तिकृत्वरण उस्मीषस्याप्यप्राप्तो लोहितमात्रेहवनस्यान्यतस्मिन्नायभाज्यहोतीत्यनेनदधःकरण-
तेनतदयिहवनेवा पवरक्तेपहोवयेत्यादोरक्तत्पदवयनानामध्येपकस्यद्वयोस्ययाणावासिद्धौप-
कविधिद्विविधिसि विधावाततश्चयावदेवविधेयतावसेवतात्पर्यं विधेयंचशब्दापातमेवेतिसुष्ठुक्तं
शब्दापातपवतात्पर्यमिति यदिच प्रतीतिमात्रेरात्ययंतदापूर्वायावतीत्यादौपूर्वादिसमानसर्वित्सेवेद्य-
तयाप्रतीतेपरायर्थेपिकदाचित्तात्पर्यस्यात् ननुतदाक्यवर्तिपदोपस्थापितपवतातात्पर्यमिति नया-
मिः विधेभुं चमार्चस्यगृहेभुञ्जु इत्यत्रविधेभुञ्जेतिवाक्यस्यसाचेत्यादिवाक्यार्थपितात्पर्यादितिमे-
वेयतपतेदेकमेवादवाक्यंचकारस्येकवाक्यतास्त्वकत्वात् अस्यातेदेयक्यप्रसङ्गात् नचाख्यातवा-
च्यक्रिययोः साक्षादन्ययोसम्भवति गुणानांचपरायतार्दमेवत्यः समतात्प्यादिति न्यायात् सुष्ठुहा-
क्यवेदमतोभवितव्यमत्रान्येचुततोविषभक्षणादप्येतद्दहोभजनमनिष्ठसाधनमतः सर्वथातात्पर्य-

का.
प्र.
५१
५१

देशुक्ता इति वाक्यार्थः तथा च तदा क्यस्य पदोपस्थापितपवातात्पर्यमिति सिद्धम् तस्माद्युत्तराः शब्दाः
त्यादिय उक्ते तर्तात्पर्यात्तानात्तयदपि सोयमिधैवैरित्येति तदप्युक्तं यतः शब्दप्रवणान्तरेयावाना-
र्थः प्रतीयते तावति सर्वत्र यदि शब्दस्याभिधेयव्यापारस्यानुदावैत्रपुत्रसंज्ञानः क्रमारीतीगभिणीत्यादिका
क्याननुदधविशादयोः प्रतीतेस्तयोरपितदा क्यस्याभिधास्यात् अथ तच्छब्दप्रतिपाद्ये सर्वत्राभिधा-
दधदयस्तु न तस्यायास्तु चते तर्दिलक्षणेप्यभिधेयस्यादितिलक्षणेच्छेदः किमिति अश्रुतिलि-
ङ्गवाक्यप्रकरणस्यानसमाख्यानोसमवायेपरोदावल्यामर्थविप्रकर्षादिति सूत्रेण भगवान् ज्ञेयमि-
तिः अस्यादिपुष्टवलीयस्तप्रतिपादयावद्भव सर्वैवाभिधाप्रसेहउत्तरस्येदावत्येवीनाभावात्
किंवदुवीकृत्तुमुदहान्तोवैषम्यादप्यनुपपन्नः तथा हितवेगाख्यव्यापारस्य सत्यसतपवव्यञ्जक-
तयादीर्घदीर्घतरतंसम्भवति अभिधायास्तु ज्ञातायापवान् कूलताद्यनुनिष्ठतया वा ज्ञानादित्यन्धि-
ताभिधानवादेपि निषेधेनादौ व्यस्तमेवेति स्थितं किंववाच्यवाचकभावातिरेके व्यञ्जकभाव-
इति वक्ष्येकां विज्ञादृष्ट्याप्यङ्गीकर्तव्यं अन्यथा कष्टतादयोः नित्यदोषाग्रसाधनादयो नित्यदोषा इति
विभागेन स्यात् वाच्यमार्थस्याविशेषेण कष्टतादीनामपि सर्वत्र हृत्तस्याउद्यतस्य वा प्रसङ्गात् वा

ज्ञानाभ्युपगमेन तद्व्यजानीयस्य बह्विधत्वेन रौद्रादौ व्यस्ये च कूलतं प्रहृष्टादौ तदुद्भूतमिति युज्यते वि
भागव्यवस्था एवं पर्यायेषु मध्ये कस्यचिदेव कश्चित्ताद्यानुगुणतमिति अपि व्यवस्थानस्यात वाच्या
र्थस्याविशेषात् दृश्यते चासौ ह्येगते सम्युतिशोचनीयतां समागमप्रायेण नया कपालिनः इत्यादौ
पदेन हि नाक्यादिपदमनु कूलं किन्तु जगुसा व्यजकतया कपालिपदमेव ननु ह्यमप्येतदप्य
क्तं व्यस्यते नाभिमतस्य वाच्यत्वं सीकारतपवा च कूलतं प्रति कूलतं योऽयं व्यवस्थापयते रिति चेन्न अ
भिधा सीकारे सहेतुग्रहं विनापि तदनुपस्थितिप्रसङ्गः स्यात्कृतात् किंच कोऽप्यशास्त्रवाच्यव्यस्य
योः प्रतिपत्तिहेतुव्यापारभेदनिवृत्तनोभेदो वप्रपेक्षी कृतव्यस्ये धर्मदर्शनात् वाच्यात्यर्थः सर्वे
क एव प्रतीयते इति नियतः वक्तुं स्तव्यस्य वक्तुं प्रकरणदिवशादनियतः तथा हि गतोऽस्मिन्
इति वाक्ये राज्ञः सेनापतीन् प्रतिवृत्तं दृढनावमन्दनावसर इति द्यूतीनामभि सारिकाः प्रतिप्रभ
सरण इत्युक्तम्यतामिति सख्यावासकसज्ञां प्रतिप्राप्तप्रायेस्तप्रेयानिति कर्मकरस्य सह कर्म कृवंतं प्रति
करणां त्रिवतां महो इति भ्यतस्य धार्मिकं प्रति सान्द्राविधि र्युक्तम्यतामिति प्राप्तस्य कार्यमुख्येन वदि
गीष्मन्ते प्रतिहरं मागा इति महिणो गोपालकं प्रति सुरभयोगदहे प्रवेशपतामिति दिवसेते सन्तमस्य

का.
प्र.
७२
५२

न्यतिवन्धुन्यतिसन्तापोधुनानभवतीति आयाणिकानोभूत्यान्यतिविक्रेयवस्मृतिसेन्द्रियन्तामिति न
यकागमनप्रस्थावेपोषितभर्तृकायाः तत्कथं प्रतिनागतोयप्रयानिति एकैववक्तुवहन्प्रणितर्त
न्यकरणवशादेवमाथिरनवथियज्ञार्थः प्रकाशतेवाच्यस्तुसंवात्प्रतिविशिष्टपवननुनेतहाप्येवेय।
मंनानार्थसैन्यवादिपदेनानार्थावगतिदर्शनादितिचेन्न एकवाक्यवतिनस्तस्याप्यर्थेकनियमात्।
यदग्रेवर्त्तति लक्षणीयार्थस्यानानात्वेनोकार्थपरमभिधेयवन्नियतमेवेति तथापियत्रलयणाद्य।
धिकारिणः प्रतिसकलसामिनः सन्त्येवमानयेतिपदप्रयोगः तत्रानियततेड्योरमेवेतिवेनतात्पर्यात्तत्त
नात् नन्वात्रसर्वेवाच्यैः समंसर्वव्याख्यानांभेदः प्रतिपाद्यतेकिन्तुगतोस्तमर्कइत्यस्वाद्यव्यस्योःत।
थावतसंवाद्यस्यनियतमेतदर्थपुरस्कारेणैवसर्वेषांवाच्यस्यापिप्रतीतः तदयंनियततानियततद्व्या
विस्तृत्यमंसंसर्गोभिहितः एवंविलक्षणस्वरूपकालादिभेदोपिभेदकोटिप्रत्ययैवमंसंनिययदिभे
दः स्यात् तदानीलानीलादेशपिकश्चिद्भेदः स्यात् वैयर्थ्यस्याविशेषान यत्तुं अयमेवहिभेदोभे।
ददेतुर्वायदिसुहृथमीध्यासः कारणभेदमेति सप्रसिद्धश्चतुरत्रस्वरूपभेदर्थभेदः तत्रेतिःशेषे।
त्यादौ ओमात्मयमुन्सार्यविवार्यकार्यमार्ग्यस्ममर्ग्यदमुदाहरन्त्यैव्याःनितम्बाः किमभूथराणा

पुनस्मरस्मेरविलासिनीनाम् इत्यादौ कथमवनिपदपौयत्रिशातासिपा रावलनगलितमूर्द्धाविहिषांसी
कृताश्रीः ननुतवनिदत्तारेरप्यसौ किंननीतात्रिदिवमपगतोऽरेः वलभावतेतिरेभिः इत्यादौ वसस्वरूपमे
दः प्रथमेदिवाच्यानिषेधरूपोव्यस्तुविधिरूपः द्वितीयेवाच्यः संप्रायरूपः प्रतीयमानस्तुशानेष्टरुगारि
णिवावतेरिक्कुडेरितउचिनैककोटिनिश्रयः तृतीयेवापेणानिन्दाश्रयः प्रतीयमानस्तुतिरूपः कालभे
दस्तुसर्वत्रहृदंदिवाच्यः प्रतीयतेपश्चात्तव्यस्तु इतिवाच्यस्यशब्दमात्रमाश्रयः प्रतीयमानस्तुपदशब्दे
कदेशीभूतकाक्तादितदर्थवर्णसङ्गदनाश्रयाश्रयभेदः वाच्यस्यकाव्यव्याकरणकेशादिमात्रेणा
वगमः प्रतीयमानस्तुभोप्रतिभानैर्मल्येनापिअधिकेनेतिसापकभेदः वाच्येत्रयुत्पन्नमात्रस्यप्रतीति
मात्रमश्रयेनतद्विदग्धपदवाच्यस्यसहृदयसचमत्क्रतिरितिकार्यभेदः गतोस्तमक इत्यादौ दर्शितन
योनवाप्रपयकः प्रतीयमानस्तुनानेति सङ्गुभिदः कस्मवणहोरेसोदिद्वानपिआइसवर्णग्रहरेसा
भमरपउपमग्याशणिवारिग्रवोभसदसुइहिः ए इत्यादौवाच्यास्यसमसोयासखीविषयः तत्रवाच्यो
र्थः श्रोतव्यवतिष्ठतेप्रतीयमानस्तुभ्रमरेणस्याग्रथरः खणितोनरूपपतिनेतिनक्तान्नः समैववेदग्ध
सित्यस्यप्रतिवेशिनी इदंसयास्यसमाहितं पुनरेवतेयानविधारेयइत्यस्यापपतिः एवं सपत्न्यायिविषयो।

का.
प्र.
५३

53

धीतिविशयस्य भेदः एवेस्वरूपादिभेदादवश्यमहीकर्तव्यो वा श्रवणव्युत्पत्त्योर्भेदः किं वाचकवाचकयो रपित्वै।
यस्माद्भेदो वक्तव्यः यतो वाचकस्य सङ्केतितार्थोपेक्षेण सङ्केतितपदस्यार्थे भिन्ना प्रवर्तते न तेनैव वाचकः अन्य
त्रापि व्यञ्जनायाः प्रत्ययजनानां यश्चोक्तं तात्पर्यविषये शास्त्रं प्रमाणमिति तदितोऽप्यनुपपन्नं यतो व्यञ्जस्य
वाचितास्युपगमेपि नानार्थस्यायेन तात्पर्यविषयो व्यहोयः कथं प्रतीयते यत्परः शास्त्रस्य सतेनैव सतरा
म एतेन तात्पर्यमेव व्यास्य प्रतीतो व्यापार उक्तिरिति निरस्तं तस्मात्तात्पर्यमभिधावान् प्रतीयमानेन व्यापारः।
नन्यस्तु लक्षणानां दिवाच्यवलक्षेपि व्यापारो विधेयव्यपदेशदेतवा यतो रामास्मि सर्वे सदेतत्पत्रा
रामपदेन सर्वत्रः त्वभाजने प्रत्याख्यातकृषेत्पत्रकात्तरं रामोसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्रामः प्रसिद्धिं
रामित्यत्राखरद्वयणादिदत्तवत्त्वत्पतेऽतो रामपदस्य लक्ष्यपदानको भवति अर्थान्तरसङ्गीतमतवाच्यं
दिव्यशेषाव्यपदेशु देतुं शक्यं भवति एवमन्यत्रापि स्यात् तदुक्तं भास्वमाह स्तमने इति लक्षणीयविशेषावंग
मश्च प्रकरणादिसोपेक्षेण शास्त्रार्थेन स्यादितो नास्त्यतिरिक्तः प्रतीतमानो नाम भवेत् लक्षणीयस्य ना
नातेपि हि नानार्थसैन्यवादिपरायस्येभिधेवयस्येव नियतत्वमेव नावत्त्वनियतसम्बन्धोऽप्युत्वेनाथेन।
लक्षयितुं शक्यते प्रतीयमानस्तु प्रकरणादिवशेन नियतसम्बन्धो नियतसम्बन्धः सर्वेयं सम्बन्धश्चेति

५३

तत्सहृषं सोदाहरणमग्रे प्रदर्शयिष्यते किंच डों प्रतीकं मन्त्र इत्युच्यते इति युग्मं पल्लवम माया
हि अरतिग्रन्थं संपादयन् मन्त्राणि सज्जादिसि इत्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्येकथेलक्षणमुखाद्यैवाभा
वात् ननु तत्रापि तात्पर्याधानादयानुवर्तिः सुत्रिणो यात्नीत्यत्रेवेति चेन्न लक्षणयोः प्रयोजननियमात्
तस्य वक्ष्यापारान्तरागस्यत्वात् तदर्थं व्यञ्जनास्वीकारेकं प्रथमयापिलक्षणया अथ निरुद्धलक्षणया
मित्रात्मशापस्तप्रयोजनानयेत्येति चेन्न लक्षणयोः प्रयोजननियमात् तस्य वक्ष्यापारान्तरागस्यत्वात् त
दर्थं व्यञ्जनास्वीकारेकं प्रथमयापिलक्षणया अथ निरुद्धलक्षणया मित्राण्यशापस्तप्रयोजनान
येत्येति चेत् न यथादिसंकेतग्रहणीयेत्यतश्चाभिधासुखार्थं दीयतो योगरूढप्रयोजनान्तरस्य
वार्थसंकेतग्रहस्य वसायेदालक्षणतर्कयेतदेप्रयोजनस्य भावे भवेत् यतः संकेतग्रहसायेदा
साग्रतएवोभधापुष्पभूतासंज्ञाः किंच न लक्षणव्यञ्जनयोरेभेदः लक्षणमुपजीवितदर्शनात् नापि
लक्षणानुगतं भवतु न नमिति सनेकलक्षणमिति वाच्यम अभियोपजीयिष्यतापि भवात् नवल
क्षणमिधेभयानुमायेववर्णमाशाणसारेणापि हि सादृश्यते रसा दिव्यजनानववर्णमात्रेभियालक्षण
वानापि शास्त्रानुमायेववर्णकसन्नतकेनत्रिभागावलोकनादिगततेनापि प्रसिद्धेः तस्मादभेदानलक्षण

का.
प्र.
५३

५४

नात्पर्यविलक्षणस्वरूपो धननयनोर्ध्वतनप्रकाशनादिपर्यायो व्यापारो वनपद्मवनीयपवनता।
तापरीणि सज्ज ३३ सादो व ३३ यो नियतसम्बन्धः कस्मत्तुण्णो ३३ रसो ३३ सादाव नियतसम्बन्धः नियत।
सम्बन्धते च वाच्यप्रतीत्याः एकविषयतात्मकत्वे प्रथमे तस्य भावः पथिकरूपेकविषयकसात् द्विती
येन तदभावः सखीतकान्तादिविषयभेदादितिकेचित् तत्र समगभा निलक्ष्यनियतसंबन्धतमेव व्यञ्ज
स्पततथा तमन्यथात्वेति पूर्वप्रतिपादितस्य हीनदमन्नुदाहरणमिति लक्ष्यसाधारणनियतसम्बन्धत्वा
च्च न चोक्तं तथा भवति अन्ये तत्र प्रथमे सर्वेषामेव सत्यता प्रतीतिः द्वितीयेन कान्तस्यैव सत्यतवा न्येषां त
सत्यतयेति नियतानियतसम्बन्धतमित्याहुः तदपि न मनोरमे यत एव वाच्यप्रतीतेरेव सत्यता सत्यत प्र
तीतिविषयत रूपे वैलक्षण्यमात्रमुच्यते न त्वर्थाद्यप्रतीतेः तस्मान्नियतसम्बन्धत्वं तेन वाच्येन सह साप
त्तयत्वे सम्बन्धनियम इति युक्तमुत्तरापामः सम्बन्धसम्बन्धो यथा ओविवरीग्रयलक्ष्मी व्रह्मवद्गुण
णादिकमलरुहरिणो दाहेण गणशरणं सावि उला कति छद्वापवे ३ अत्र हरिपदेन दक्षिणतयनस्य
सूर्यात्मकत्वे तत्र मीलेन तस्य सूर्यात्मकमयः तेन पश्य सद्भावः ततो ब्रह्माण्डगणनते स्मिन्दति गोपनी
याहुः स्यादर्थेनेनानियतगोपनीयवतवित्तासजमिति सम्बन्धसम्बन्धानि द्योत्यते वेदान्तिनस्तु कि

५३

याकारकादिपुरस्कारेण शास्त्रानोपवृत्तिः धर्मिधर्मः भावस्य पस्कृत्य न सम्भवति धर्मधर्मिभावश्च
प्रपञ्चगोचरो वा स्याद्वा गोचरो वा नास्त्यः प्रपञ्चस्य बाध्यता नान्त्यः ब्रह्मणो धर्मशून्यता अतः
पदपदार्थविभागमन्तरेणैव सत्त्वं विज्ञानमित्यादिवाक्यमत्र एवमेवात्र एव वाचकमित्यातिष्ठ
नो अतस्तत्तत्तानुसारेण प्रतीयमानेपि वाक्यस्य शक्तिरेवेत्यपि न वाच्येतो व्यवहारमार्गेतैरपि प
दपदार्थकल्पनाः वच्यमङ्गीकर्तव्या व्यवहारेतेषां भट्टानयसीकारात् यदि च पदार्थकल्पना
अविद्यावस्थायामपि नाङ्गीक्रियते कृतस्तद्विद्युत्तन्त्राद्युत्तन्त्रव्यवहारः वाक्यार्थपदवार्थस्य
सङ्केतग्रहमाश्रित्येति चेन्न वाक्यार्थस्यासर्वतादात्मन्येति अतः प्रसङ्गः तत्र ग्रहस्याशक्तित्वात् अविद्यं
मार्गतिरस्कारेव कथमत्र एव योरोपवाच्यवाचकभावः परमार्थैकभेदाभावात् तस्मात्तन्मतेपि
विदित्वा ह्येव भट्टस्तन्नतावेदसम्बद्ध एव वाक्यात्प्रतीयते सर्वस्मात्सर्वोपलब्धिप्रसङ्गात् सम्ब
न्धाश्रयश्च व्यञ्जकभावो भवन्नानियतीदृशतीति प्रतिवन्त्यरूपा देव भवतीत्युपेयं सम्बद्धोपेयौ न
स्वाधिकरणत्वेनाज्ञातो व्यञ्जप्रतिपादयति सर्वत्र तत्प्रतीतिप्रसङ्गात् एवं च व्यञ्जकभावो न
मेयानुमापकभावपदपर्यवसन्नः यतो व्याप्तत्वेन सकलपक्षनिवृत्तेन वसपक्षसत्तद्विपक्षसत्तल

का.
प्र.
५४
५४

क्षणात्पश्यन्वदन्तीत्यस्य लिङ्ग. लिङ्गि. तानमेवानुमानं तदेतत्तु मनुमानेयत्तु इत्युपपत्तिरिति नानुमानेनात्मा
नुमित्वा इत्येते ननु तिरिक्तया सत्तातिदित्तस्यार्थः एवमनुमानादेव व्यङ्ग्यप्रतीतिः तथाहि भम
यस्मिन् अक्षसिद्धे सोऽस्य अथ अतमोऽनेन गोलावर्तकस्य कुरु कुरु वासिना इत्यादिहेतुः सहेतु
निकेतनीभूते गोलावर्तीतिरिति ननु प्रस्थाववयादिहेतुः कदाचित्सेवरोधार्थमिकस्य निवारणम्
याविन इत्यस्य अर्थः तदत्र निरुक्तं वासि सिद्धं कृतया सति ह्यस्याग्नेव ह्यस्य विधिर्वाच्यः स
एव निरुक्तं भ्रमणयोग्यता नुमित्वा प्रभवति यद्यस्तीरु भ्रमणे तत्तद्वयकारणनिर्घर्षपल्लव्यम्
वंकं निरुक्तं वासि सिद्धोपलब्धिः प्रतीता तद्विरुद्धयद्भयकारणं तद्वयलब्धिः यथा नात्र तत्रारस्य पूर्व
क्तेरनुमानं वैवंगोलावर्तीतीरस्य भीरु भ्रमणयोग्ये सिद्धवृत्तात् अत्रोच्यते अभीरोरसोरस्वभावस्य
भ्रमणयोग्यतमत्र साधेवीरस्वभावस्य बाविशोषोदासायेन तत्तन्मासासा सौर्ववाग्राये वाभिवारः
तादृशस्यापि प्रभोऽगुरोनिदेशानप्रियानुरागेण वृथिलाभादिशङ्कया वा तादृशस्यापि भ्रमणस्य तत्र
दर्शनात् अतएव नान्यापि मथापेत्तर्विरोधस्पर्शादिशङ्कया अपौरुषेयतया वा प्रपत्ता विभ्यतोपि
मृगयादिरुहहलेन सिद्धवदेष्टीवीरस्य भ्रमणदर्शनात् किंवा त्रयेक्षे सिद्धसद्भावोणमात्मात्तरे

५४

एवधारितः किं त्रुपे श्रुती वाक्यादवगतः न वत ह चने निश्चायकं प्रथेन स संसम्बन्धानियमादित निश्चय रूपा
 सिद्धिः पवनः शेष व्युत्पत्त्या दोषात्मन व्यववर्त्तनादीनुपभोगव्यञ्जकतयोपपन्नानि न वतानि तद्व्यापानि कारणा
 न्तरेताप्यसम्भवात् अतएवात्र सान्नायिकेनैतापातानि अतो नैकान्तिकात्कथमनुः स्यात् ननु व्यक्तिरपि क
 थैतेरिति चेत् प्रथमपदमादितादिति ह्रस्वः अस्माकमपि दुःसादिता नैकान्तिकतायातिरेक इति चेत् भवेद
 प्येयथायमत्र प्रमाणदवधारितं भवेत् न तेन मस्ति व्यक्तिरपि कथं तादृशाद्भवेदिति चेत् यिदुर्व्यञ्जनायो
 नव्यामेनापि पदाय मतायापनिर्धारणसद्द किन्तु सम्भावतादप्येवंविधार्थं प्रतीयत इति सूक्तिं भव इति श्रीगोवि
 न्दहस्तारकानेकाव्यप्रदीपे धनिगुणीभूतव्याख्यासूत्रिणो वारणननामपंचमउल्लासः ५ एवं गुणीभूते व्यञ्जनिरूप्य
 ते विभुभेदं दर्शयितुमवसरतत्र यद्यपि शास्त्रे विचित्रार्थे विभुभेदद्वये प्रथो मोल्लासपदं दर्शनेन तत्र भेदाश्चालङ्कारप्रभेदप्रद
 र्शनेनेवेदं श्रुता भविष्यतीति न किंचिदस्ति तत्र प्रदर्शनीये तथापि प्रदर्शितभेदद्वयमेव तावदनुपपन्नवशात्तार्थलङ्का
 रयोरस्योनैरूपेक्षणानुपलम्भात् उपलम्भापि च भयसद्भावेत्तृतीयभेदप्रसङ्ग इति तदुपपादयति शास्त्रार्थवित्तेपत्त्या
 र्थं काव्यद्वयसदाहृतं गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिः शास्त्रार्थविचित्र्याः यद् शास्त्रार्थालङ्कारयोरैकमात्रावस्थानप्र
 रस्कारेण नायं विभागः किन्तु प्राधान्यप्रस्कारेण तथा च न काविदनुपपत्तिरिति भावः ननु तथापि विभागानु
 पपन्नपवयतः केविच्छालङ्कारः मात्रसुग्रीवाकिरे केविश्वाथालङ्कारमात्रं तत्कस्यमतमाधित्यविभाग इति चेत् सा

भेद

का.
प्र.
५५
५५

नेपथ्येकेचिउभयाङ्गिकारिणस्तथाचोक्रंजोऽपकारिस्तस्मात्तैर्वद्भयोदितः नकान्तमपिनिर्भूषविभाति
वनितासुखमरूपकारिमलरूपेवात्यमावदतेपरे सुपोतिजातिबुधतिवाचोवाचुन्निलदूतिस तदेतदाहुः
सोशाहेनाथ्युत्पत्तिरौदृशी प्राज्ञाभिधेयलङ्कारभेदादिहृदयतनः इत्यस्यार्थः अर्थस्यैवविभावादिश्रुतेनसंयुज
कतात उचिह्यारूपकारिवालङ्कारः केचिउक्तः कवित्काव्यस्यालङ्कारवाच्यः काव्यवकविकर्मशब्दपर्वतितदाप्रि।
तमुपातिजोचविशिष्टयोतिरलङ्कारः रूपकारिस्तथाश्रितो लङ्कारोवाच्यः अलङ्कारपदप्रयोगस्तत्रगोणपुवति।
वाचुन्नित्युत्पत्तिरेवकथ्येनाथीलङ्काररत्नतत्राद तदेतदाहुः रित्यादिप्राज्ञाभिधेयतिशब्दवदर्थस्यापिकविसरम्भ
ताप्यतमर्थस्यैवशब्दस्यापिरसप्रतीत्युपयोगितमतउभयश्रितोपुभयालङ्काररति तत्रशब्दविशेषयथाउपश्रमम।
रुणञ्जायस्तार्वततः कनकप्रभस्तदनुविहोतीत्यतन्धीकपोलतलवृत्तिः उदयतिजतोधातोयंसखस्तखर
णदासखेसुरसभिभिनीकन्दमुदमुविन्मृगलाचनः १ अत्राथीलङ्कारतपसागुणीभूताशालालङ्कारस्त
प्रासः प्रधानेप्रासमासिकेवस्तत्रैवमरम्भात् प्राधान्यस्यकविविवक्षाभावनिवन्धनत्वात् अर्थविशेषयथा तदृष्टि
मात्रपतिताप्रपिकस्यनात्रतोभापपल्लवदृष्टामलकाः खलाश्रु नीवाः सदैवसविलाससलीकलग्नायेका
लतोऽदिततोमिवनयनन्ति अत्रप्राज्ञालङ्कारोवप्रासः मगुणीभूतः अर्थालङ्कारस्तसमुच्चयः प्रधानेप्रा
म्भादासमासितत्रिवादात् यथात्रकैवित्यस्यसंतप्यथमकाव्यतेतथोक्तं प्रथमोलासपर्वे पतद्देवाशालङ्का

रभेदाभवतीत्यलङ्कारनिरूपणेनैवतेनिर्णीह्यते इति श्री गोविन्दरक्तकृते काव्यप्रदीपे शार्ङ्गविज्जनि स्वरूपेण नाम सप्तह्यह्यः ६

५५

यानम सतिदोषेणानादेरप्यकिंचित्करत्नात् यदाह स्यादप्रः संदर्भमपि श्रित्रेणो के एतद्दर्भम इति।
सतितदोषाभावेणानाधिकं विनापि किंचिदाह दसम्भवान् अपदोषेतेव विगुणस्य गुण इत्यन्याया
त् अतः प्रथमं तेस्मिन्निरूपणीयं भावस्य स्वरूपेणानि रूपणान्न दत्तया प्रतियोगिनि रूपणधीन निरूपणी
यत्तापरिचयेतद्वानासम्भवाद्दोषानिरूपणीयाः न च सामान्यविज्ञाने विशेषविज्ञानेति तत्सामान्य
लक्षणमाह मुख्यार्थद्वितीयादौ रसश्च मुख्यस्य द्वा प्रयाहायः उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन ते
सुपि सः १ मुख्यार्थस्य द्वितीयेस्मादिति व्यधिकरणत्वेपि गमकत्वादङ्गः व्रीहिः करणसमर्थो दत्तशब्द
इत्येके मुख्यत्वमर्थस्य नशक्तलक्षणयेनाश्रांसगतिस्मात् किंतु न्यदिन्यादरसश्च मुख्य इति रसत
इति व्युत्पत्त्या रसशब्देन भावादि रसपदसंगतस्य नन्वेवेन रसेषु न कश्चिदोषः स्यात् विज्ञानाभावात्
इतित आह तदा प्रयाहाय इति आश्रयणमाश्रयः तथा च तेन रसेनाश्रयणा उपकारितेनापेक्षणा हा
र्त्तपि मुख्यार्थेनैव मुख्यशब्दस्य नानात्वेनानुगमः काये प्राधान्येनोद्देश्यप्रतीतिविषयत्वेनानु
गमात् तदेवं रसवतिसर्वेष्वदोषानोरसत्वविलसितचमत्कारिवाक्यार्थप्रतीतिविज्ञानेकापवदे
या इति मेतव्यम् नन्वेवेन योरेव दोषाधारतमुचितेन तदोषादाना मित्यत आह उभयोपयोगिन इति।
अत्र शब्दपदं प्रतिपादनात्मकशब्दनायापारवत्तेः पदवाक्ययोर्वर्तते तेनायपदाहतिः रवने संगत

का.
प्र.
५६

56

हीनेरतिप्रकाशः सूर्यः न च तत्र बीजाभावः अत्र यावत्तस्यापि पदशब्देनैव प्रामोशहाया इति वद
वचनासंगतेः स्यादेतत् न हतिविनाशः न च दोषेणारोसनाद्यन्तेः स्यादलक्षणमेतत् मेवेदतिशयस्य
पक्षध्याचिन्ता नन्वेवं साजुमतिः प्रयोजकैष्यामिः अथाजुमतिरेव हतिशब्दार्थः तद्विषयस्य
उत्पद्यत एव परे तप कृष्णतत्राव्यामिः तदेतलक्षणमतिदीर्घदम्पत्योक्तशतनिशावप्रणहनीयवस
नमिद्वैकेनापकृष्णमागमपरिहरति किंचार्थरेपस्युत्पद्यमानानुमतिरपक्षोवा न दोषाधीन
इति अत्र भूमः उद्देश्यप्रतीतिविज्ञातलक्षणोपक्षो हतिशब्दार्थः उद्देश्याचप्रतीतिरसवत्पुल्लमिन्ता
नपकृष्णसविषयाचनोरसेतुः अविलम्बिताचमत्कारिणोचार्थविषयातथाचनादृशप्रतीतिः विज्ञा
तकत्वेसर्वेषामविशिष्टं यतोऽस्येकचिदसमाप्रतीतिः रेव कचित्प्रतीयमानस्याप्यपक्षः क्वचित्
विलम्बः एवेनीरसेकचिदर्थस्युत्पद्यमानाप्रतीतिरेव क्वचिद्विलम्बेन प्रतीतिः क्वचिद्विलम्बेन प्र
तीतिः क्वचिदचमत्कारिते सजुभ्रसिद्धमित्युद्देश्यप्रतीतिविज्ञातवत्पुल्लमिन्तातकताचकस्य
चित्तात्तात् यथा रसदोषाणां कस्यचित्प्रत्ययया यथा शब्दादिदोषाणाम् तेषापि कस्यचिदर्थो
पस्थितभावात् यथा समुत्पादेः कस्यचित्प्रतिफलभावात् यथानिहतार्थत्वादेः कस्यचिद्व्याप्यार्थो
धातुभावात् यथा अजुनसंस्कृतादेः कस्यचित्प्रतिफलभावात् यथा क्लिष्टत्वादेः कस्यचित्प्रतिफलभावात्

५६

शुच्यविप्रतायापादनेनयथायादतत्तादेः कस्यचित्सत्त्वसत्त्ववयथानिदतत्तादेः सचायेदिविधो
नित्यश्चानित्यश्चतत्रावकरणादनेनप्रकोरेणसमाधातमशकोनित्यः यथाच्युतसंस्कृतादिः अन्त्याह
स्तनित्यः यथाप्रयुक्तादिः अथविशेषलक्षणानिवक्तव्यानित्रद्विविधोप्येवत्रिविधः शब्दोषोर्थो
षोडशदोषश्चेति तत्रशब्दाद्यिरसानायथाएवमुपस्थितिः प्राथमिकेति तत्कमेणैवदोषानिद्रूपणी
याइत्यतस्तद्दोषोऽशब्दार्थावित्यत्रका विलक्षणेपिशब्दस्यप्रानिर्देशाश्चशब्दोषाणांप्राथम्यंशब्द
स्तत्रिधापदेतदेकदेशोवाक्येचपदेचतदाश्रितः शब्दोषस्त्रिविधः तत्रपदानोवाक्यचटकतेनप्राथ
म्यात्पथमेतदोषनिद्रूपणमितिपरमार्थः अत्रेदेशक्यतेपदेचैकदेशस्यपदापक्षयापिप्राथम्या
तद्दोषनिद्रूपणस्यैवप्राथम्यमहतीति अत्रभास्करः सत्यमुच्यतेपरंतुपदेदोषेवयथासम्भवेकेवि
त्येकदेशाइतिसमादयेतमातिमनोरमेअस्त्वैवतथापिपदेकदेशोषमेनप्रथमाभिधानापादने
किमुत्तरमिति वयेत्तालोचयामः उपदेशतावन्माश्रयादिविचारणाअतिदेशस्यपदेशानेतरमेवत
चपदेकदेशोषोपदेशः अतिदेशेनैवतत्ताभेलायवात नचपदेकदेशाएवास्त्वपदेशः पदेनतिदेश
इतिवाच्यंपदेकदेशाहतीनामपिकेवाचित्यद्वनितेनतदर्थेपदेस्यपदेशस्यावश्यकतादिनिपदेदोष
विशेषलक्षणमाह १ इहपदंश्रुतिकद्वयुतसंस्कृतप्रयुक्तमसमर्थं निदिताथमत्रचित्ताथेनिरर्थ

का.
प्र.पं.
५७

57

कमवाचके त्रिधा स्त्रीलम् २ सैदिग्यम् प्रतीते प्राप्तेनेयार्थमथ भवेत्किं हम् अविस्मय विधेयोऽंशः
विरुद्धमतिस्तत्समासगतमेव ३ ५२ उष्टपदमिति प्रत्येकमभिसम्पद्यते ननु श्रुतिकट्टप्रभृतिशब्दा
नालक्षणपरत्वे विभागभावाल्लक्षणोपस्थितौ कथं लक्षणवाक्यतन्निर्वाह इति उच्यते त्रुटियोगा
भासुभयार्थोपस्थितौ लक्षणलक्षणयो रूभयोरप्रत्ययः यथाद्याणरसचक्षुस्त्वक् श्रित्राणि इंद्रिया
णि भूते भुंती दियलक्षणस्त्रंगौ तसीये अथैतेषां लक्षणवाक्ये त्रिया स्त्रीलमित्यत्र त्रियेति निरर्थ
कं तस्य विभागमात्रार्थेन लक्षणोपयोगादिति चेन्न अस्त्रीलशब्दस्य व्रीडादिव्यंजकत्रितया साधा
रणोकावयवशक्तिविरेहणानार्थतया लक्षणत्रयार्थत्वमित्यस्य तदर्थत्वात् अत्र श्रुतिकट्टे
यद्यप्यप्रत्युद्धेजकत्वेन प्ररुषभेदेनानियतं तथापि जनकतावच्छेदकद्रव्यत्वे विवक्षितं तत्र
पुरुषवर्णितेन तद्वर्णयत्वे वा उदाहरणं अनेगमंगलमृदायोगभंगितरंगितोः आलिंगनस्मि
तन्वेष्पाकार्ताक्यं लभते कथा १ अत्र कार्ताक्यमिति पदे पुरुषवर्णनायाय किं पुनरसहसकतावी
जं नुद्गजनकत्वमिति चेन्न गोदादावपि दोषतत्प्रसंगात् माधुर्यव्यंजकरचनामध्यगुम्फितमेव त उद्दी
जयतीति चेत् तर्कितादृशतेन ज्ञातेन तथा तु तत्स्वरूपसदेव नाद्यः रसविशेषव्यंजकात्तानेपि प्राप्य
मिकतादृशपदप्रवणोद्गमाभावप्रसंगात् न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् अन्ये तु सत्तादयः प्रमाणं

५३

नसाविदितविशेषानपि न त्रेवत इहीजयति नान्यत्रेति प्रमाणमस्ति किंचैवेवैयाकरणादौवऊरि किं
निवेधनो दोषाभावस्यात् अत्रोच्यते स्वायने शब्दप्रयोगे श्रोतु रूहे गो रसायक सीयेति न ही जं अत एव प्रति
कूलवर्णरसभेदः तस्य कर्णोपपादेतत्वात् अत एवावुकरणावैयाकरणादौवऊरि श्रोतु रिवागौशो दोर
संयोगे नीरसे च कावो दोषत्वाभावः आद्ये तस्यैवावुकरणीयते या स्वायत्यभावात् द्वितीये च तत्सभावा
वगमेनोद्देशाभावात् तृतीये च श्रोतस्तेनानुद्देशात् चतुर्थे तदनुगुणत्वेनानुद्देशादेतत्वात् पंचमे सुव्या
र्थहते रभावात् एवमर्थोचितप्रकरणादिवशेनाप्यनुद्देशकतया दोषत्वाभाव उपपद्यते अतः संस्कृतिचु
तास्वलिता संस्कृतिः संस्करणं व्याकरणलक्षणानुगमो यत्र यद्वा सा संस्कारक व्याकरणलक्षणविरु
द्धेयतद्वा सायां अतः संस्कृतीत्यर्थः देश्येत न लक्षणी विरुद्धं किंतु तद्विषयः संज्ञाशब्दानां वङ्गलवचनेन
संस्कृतत्वान्न तत्रास्ति यथा पतन्मंदविपक्वतिंडुकफलश्यामोदरापांडुरग्रामंदंतश्लिदसुंदरक
रस्य शब्दसंलक्षणेन तत्फलीयति पुत्रकंजरकुलेकुम्भाभयाभ्यर्थनादीर्नतामनुनायते ऊचपुगोपत्रा
हते माकृथाः अत्र नायत इति याचन इत्यर्थं अतः संस्कृति सामान्यता सिवादिस्त्रेणाग्रामस्यात्मनेपदस्य
नियामके नाशिषिनाय इति स्त्रेणा नाशिषित निषेधात् तस्मात् नायति स्तनपुगमिति पठनीये ननु ना
यत इति संस्कृतमेव तथा चार्थविशेषेन येति वक्तव्यं एवं चार्थदोषत्वेनाग्राममिति मैवेयत्र शब्दपरिवर्तनेपि

दोषोऽनुवर्तते तस्यार्थो दोषते यस्तु तस्यासति निवर्तते तस्य शाब्दोऽसत्तमिति विभागात् अत्रार्थाप्रतीतिर्ह
 सकतावीजमिति नित्यदोषते अनुकरणेनार्थपरताभावाद्दोषताभावः अप्रयुक्तं तथा अनुशासनसिद्धि
 मपि कविभिर्न प्रयुक्तं यथा यथायेदोरुणाचारः सर्वदेवविभाव्यते तथा मन्ये देवतोऽपि शाचोरात्
 सोऽथवा (अत्र देवतानि प्रसिद्धेन नेनास्मात्तोपि प्रेतिंगो देवतशब्दः कविभिर्नैकापि प्रयुक्तः नन्वत्र किं
 ह्यसकतावीजेन ताविक्रक्ति विरहस्तत्सत्तात्प्राप्तिस्तु निविरह इत्यपि नास्ति शाब्दानुशासनेन तद्गुह्यं
 निवन्धकाभावादिति चेत् पदार्थोपस्थितिविलम्बस्तदीजं अतएव शेषयमकादावदोषतम् उद्भवा
 लेकारसंयत्ताप्रतीतिविलम्बस्तत्रात्र देश्यतात् वस्तुनस्तत्तादृशकविसमयविलम्बनप्रयोजना
 नुसन्धानव्यग्रतया मुख्या विचिक्रिर्ह्यसकतावीजम् अतएवानुकरणेन दोषताभावः अन्यत्राप्रयु
 ज्यमानस्यापि तदर्थकविभिः प्रयोगस्य दर्शनेन व्यग्रताभावादिन्यग्रानित्यदोषोऽयमसमर्थ इत्यस्या
 र्थेन च तेन व्यग्रदर्थपरिपूरितमपि प्रकृतिस्य लेखिवलितार्थसामर्थ्यरहितमित्यर्थः समर्थस्यैवासा
 मर्थविरुद्धमिति चेन्न उपसधानोपजीवितात्सामर्थ्यस्य यथाह निधातोः यदुति जयन जयतिदिपुपदा
 दिपदोपसदानेन मार्गाद्यर्थोपसदानेन वागतौ सामर्थ्येन न न विहस्य यथातीर्थान्ते पुस्तानेन वागतौ
 सामर्थ्ये सपुपाजितसक्तितः स्वरसोतमिनीमेव हतिसम्यतिसादरम् (अस्याथानुपस्थितिर्ह्येव

कतावीजमिति नित्यतानिदुर्तार्थं निहतः प्रसिद्धे नार्थेनाप्रसिद्धतया व्यवहितो विवक्षितो र्थो य एतत् परदे।
पथे कचित्पयोगात्प्रयुक्तसंकरः उदा यावत्करसां दृष्ट्यादप्रकारेणान्तकचेन दयितेन सुग्रासाथसतरला
विलोकापरिबुजितासदसा अत्रशोणितपदप्रसरुथिरेतिप्रसिद्धिप्रसिद्धिस्थजलीकृततद्वयेविवक्षितार्थे
हसकतावीजप्रसिद्धेवशात्पुष्पस्थितामसिद्धविवक्षितस्यविलंबोपस्थितिः अतोयमकादावदोषततत्रो
पस्थितिविलम्बस्यापिसहृदयसंमतत्वेनाविलम्बान्दिश्यमानं अनुविनार्थं अनुविनोविवक्षितार्थानि
रस्कारकार्थोय एतत् यथातप स्तिभिर्थास्तुविशालभूतेप्रयत्नतः सत्रिभिर्दिष्टेवया प्रयोतितामाशु
मत्तियशास्त्रिनोरणाश्चमेधेषुतामुपागताः । अत्रचोर्थेप्रतिपाद्येपदांतरानपेक्षमेवपाशुपदेकातरनामभि
व्यनक्ति तदन्वितस्यादर्शनात् विरुद्धमतिकृतपदांतरसापेक्षेत्येतितस्याद्देदः हसकतावीजेचविवक्षि
ततिरस्कारकार्थोपस्थितिः अतोस्यनिरासोसत्तेनिरर्थकमविवक्षिततिरस्कारकार्थोपस्थितिः नार्थ
कं हतनिर्वाहमात्रप्रयोजनजनकमितियावत् अतएववाक्यालंकारभूतस्यमकादिनिर्वाहकंवावल्वादि
पदमदृष्टमित्यनित्योयेतन्ननिपातरूपेवादिपदेवद्वयवचनादिचउथा उक्तलकमलकेमरपरगगयोरयुते मा
दिगौरिअभिवांकिंतेप्रसिद्धतभगवतिपुष्पम्यसादेन अत्रदिपदे अर्थस्याविवक्षितत्वात्हसकतावीजम्
तस्यचित्तनाम् नहिवावद्विर्धानुपस्थितिः पदांतरेरेवयावदभिधेयोपस्थापनात् नापिप्रतिकूलवर्णवद्
सविरोधितावादीनांसाध्यकतस्यतपिरसविरोधिप्रसंगान्नसहृदयतादृष्ट्यादितिउच्यते निरर्थकमुजानेस्य

का.
प्र.
५५

59

वचसि सरदयानो वैश्वानरः कर्त्री बीजं प्रयोजनानुसंधानुव्यग्रतावा अन्वचकं विवक्षितधर्मविशिष्टस्य
विवक्षितधर्मिणः कापिनवाचकं यत्तदित्यर्थः अतएव समर्थाद्भेदः तस्य क्वचित् क्वचिन्मिस्वीकारान्न एतादृश
विशिष्टविरहश्च क्वचिद्भिन्निष्ठाक्तावपि विवक्षिते प्रकारे शक्तिविरहात् क्वचित्प्रकारे शक्तावपि धर्मि
णि शक्तिविरहात् क्वचित्प्रकारे शक्तावपि धर्मिणि शक्तिविरहात् क्वचित्प्रकारे शक्तावपि धर्मिणि
शक्तिविरहात् क्वचित्प्रकारे धर्मिणो रूभयोरपि शक्त्यभावात् तत्राद्ये हि ध्यात्रेणैव तयो गमनपेक्षित
योगे च तयो राद्ये यथा अवेधकोपस्य विद्वत्तयापदो भवेति वच्चाः स्वयमेव देहि नः अमर्षं शृतेन जनस्य
जंतु नानुजातस्तो देह न न हि सादरः अत्र सर्वा र्थे दारिद्र्ये दूषापहिजात कतया दातुं विवक्षितमिति हि
तीया र्थे तदेवरीत्यप्रदर्शकं जंतुपदमथात्तरि प्रयुक्तं तत्र च जायते इति योगमपेक्षितस्य शक्तिमत्त्वेपि न
विवक्षितया दातुं तया प्रकारेण सत्त्वाचकं अनपेक्षितयोगयथा दायिका किल तामसी शशिमु
खी दृष्ट्वा मया यत्र सान्निध्ये देहं नो यकारितमिदं दृश्यं दिने कल्पितं किं कर्मः कृपाली स देवविभूता
या त्वनचेतकं यत्ता दृष्ट्वा भवती मया भवति मे नो जीवलोकाधुना अत्र दिनपदं प्रकाशमयमित्यर्थे विव
क्षितमन्ता मसीत्यनेन लक्ष्मसत्त्वमोमयतस्य वैपरीत्याभिधाना योपादानात् तत्र धर्मिणि योगमनपेक्षे वा
दृष्ट्वा दिने दिनत्वेन शक्तं न पुनः प्रकाशमयत्वेन निवाचकं द्वितीये यथा जलं जलयथेत्तारमयवर्षति वा रिदः
इदं हेतुतमस्यानो क ऊ दाने सहेषते अत्र जलयथेत्तारमयजलाधारकत्वे प्रकारेण मय्यपि समुदेयमिण्णसा

५५

मर्थे यद्यपि योगशक्तिस्तत्राप्येव तथापि रूपा प्रतिवेधादनस्तिकलौवहतीयेत्यमर्गसंसर्गादनो
नरेणतमन्यथाचनयोगाद्येयथाजंगाकाणोरुनालोनावकिरणलसकेसशालीकरालः प्रत्यशालकृका
भाप्रसरकिसलयोमंजमंजीरशृंगः भर्तुर्नतानुकरेजयतिनिजतनुसकलावेषवापीसम्भूताभोजशोभा
विदरथभिन्नोवदण्डपादोभवान्ताः अत्रविदधानिर्धारणेप्रयुक्तः नचधारणोधारणानेवासमर्थः नपसंसर्ग
णकरणनियतशक्तितात् अन्तस्त्वाचानिष्ठावाचकतायां प्राप्ताडित्यादावुदाहरिष्यते तदेवेतिहसरोप्र
काशेयदसमर्थेयमर्थमिणोदयोपि शक्तिविरुद्धः अवाचकेतुयर्ममात्रेसः विदधदित्युदाहरणं तवाचक
प्रकरणमथेसमर्थेवेतिप्रलंपितेतदाकावाचकोदाहरणानवलोकननिबंधनेसंदर्भविरुद्धेचेत्तना
देयम् हृषकतावीजंउविवदितार्थानुपस्थितिनिमित्तनिनपवाये त्रिधास्मीलमिति अश्रीरस्यास्तीत्यर्थ
स्थितादितालचप्रथयः कपिलकादिताद्रेफस्यलते तस्याचकात्तभाववदितिपर्यवसन्नकात्तभा
वश्चातिप्रसक्तइतिब्रीडाज्जुष्माणसंगलव्यक्तिहेतुकस्तद्विशेषावक्तव्यः नचैतत्रये नतिप्रसक्तमनुग
तेश्चमस्तीतिब्रीडादिहेतुकाकोतिमत्तुनानार्थोयमस्मीलशब्दइत्यर्थः तच्चप्रत्येकंत्रिविधम् क्वचि
द्विवदितस्येवार्थस्यब्रीडाद्यालेवनतात् क्वचिद्विवदितार्थस्यानिर्वादिणस्तथात्तात् क्वचिद्विव
दितार्थस्यानिर्वादिणोपिस्मृतिमात्रहेतुतात् एषुविषुकिंचैकिंचिदुदाह्रियते तत्रब्रीडावक्ताव

का.
प्र.
२५
६०

थान्नरस्यतथाभावोपयासाधने समुद्रस्य यथा तत्र विलोक्यते तस्य धीपालिनः कौन्त्यः सदेता रालितो ब्रुवं प्र
त्रमेत्पार्थक्यसाधनशहस्यं योजनमर्थोत्तरे जगुष्पायको तथाभूताथस्मृतिमत्रदेतत्तं यथा लीलाताम
रसादतो न्यवनिनानिः शोकदष्टादरः कश्चित्कसहस्रिते दत्ता इव व्यासीत्यनेत्रस्थितः मुखा ऊहमलिता
ननेन ददती वा मुष्पिना तस्य साभ्रात्या हर्ततयाथवानतिमतेतनानि शेषवृत्तिता अत्रवायशहोतपानवाप्रे
स्मारयति नत्ततदथेतया वाक् सुपययते प्रमगलव्यको विवदितस्यैवार्थस्य तथान्यथा हृदयवनवि
भिन्नो मन्त्रियाया विना शाह्नरु विरकलापो निः सपत्नो यजानः रतिविगलितवैधे केशपाशे सुकेश्याः सति
ऊसमसनाथे केन्द्रे देशवद्गो अत्रविनाशशहस्यविवदितपवार्थो मंगलः एवं त्रिभुभिन्नभिन्नप्रकारोदाह
रणप्रत्येकं त्रिप्रकारेन स्तदनीयमन्यायसा म्यात् हृषकतावीजे तनुसिद्धरसायकृषकतादृशाथोपास्थि
तिः नीरसेतुवमकारापकसत्तेतस्याः अथवा तादृशाथोपास्थिता आनुवेषुख्यतदी जग्रतः शमकथाया
दोषताभावः तादृशाथोपास्थितेः शमेषावकतात् भावमंगलादिस्तु चने कामशास्त्रस्थितो चने दास
त्वेवेषुख्याभावात् शिवलिंगभगिनी वल्लाहदिशह पुतनतथा समुज्जीत गुमलक्षिते पुत्रसभाथोनुपा
स्थिते रित्यनितोये सन्दिग्धतथाथोपस्थापना तु कलस्तूपद्वयसंदेहविषयः यथा आलिंगितस्तुत्रभवा
त्सपराये जयप्रियाः आपीः परस्परवैद्या कर्णकृत्वा कृपा ऊरु अत्रवैद्याभितियदवैरो शहसमस्यते वैद्या
शहोद्वितीयं ते वैतिसंदेहः प्रथमेददददददीनमदिलोया कृशो कृविनिहितीयेन मस्यामापीः परस्पर

मित्यर्थोपपत्तौ साधकवाधकप्रमाणाभावाद्भूतान्यर्थसंशयः ह्यसकताबीजमुद्देश्यनिश्चयाभावः अतोय
त्रमुद्देश्यपक्षोद्देश्यस्त्ववाद्यादिमहिम्नाप्रकरणादिवशीनवान्यतरनिश्चयस्तत्रचादौषायमिति अप्रतीतिः
मिति न तिल्लार्थतया शास्त्रानुशासनातिरिक्तशास्त्रमात्रप्रसिद्धमित्यर्थः अतएवाप्रयुक्ताद्देदः तस्यान्यत्रापि
प्रसिद्धेः नदासम्पत्तानमदाज्यातिर्दलितार्थायिताज्जः विधेयमानमप्येतन्नभवेत्कर्मवेधनम् अत्राशुयश
होमिथ्याज्ञानजन्यवासनार्थः सवैवेष्टोयोगशास्त्रपवप्रसिद्धः यवशास्त्रांतरप्रसिद्धमप्यस्य ह्यसकताबीजेना
काज्ञानभिरपवप्रतिपाद्यः स्वयमेववापरासमर्शस्तत्रनदोषंतप्रत्युत्पत्तिस्तत्कतयागणतमग्राम्यकेवल
लोकेप्रसिद्धेनतुशास्त्रेपिअतएवाप्रयुक्ताद्देदइत्येकेअपरेतद्देश्यमनेनसंग्रहनेकदिशाह्यस्तनोदाह
नंयाकिंतुगलभलादयइत्याहुः तदुभयमप्यसत्कदिशाह्यशास्त्रेपिप्रसिद्धमप्युत्पन्नसचोदाहरणतेनदोष
तन्नात् नस्यान्तमूललोकप्रसिद्धेनस्मिन्देशेसर्वलोकैर्धराख्ययायहस्त्यवर्द्धयतेतदित्यर्थः तेनदेश्यमपि
गृहीते अतएवाप्रवादनपानगलादयः उदाहरणीयाः कलममहिषीदध्यादयः चप्रत्युदाहृत्याः तदारा
काविभावरीकोतसंज्ञेततुनितेमुखे तयनीयशिलाशोभाकदिश्वरतेमनः अत्रकदिश्वरः लोकानभि
ज्ञेप्रतितदर्थानुपस्थितिह्यसकताबीजमितिहजवः वस्तुतस्तनागरोपनागरोविहायग्राम्यशाहप्रयोगावक्त
वैवेदायो नयनेनप्रोक्तवैमुख्येनदित्यालोच्यतेअतएवविहसकादौअथमेवऊरिनदोषत्वे तस्यतथैवोचितेन

का.

प्र.

२५

६।

वैरस्याभावात् कटिपाहेतुशाम्यताप्रयोजकनास्तीत्यमिति न संकरः नेयार्थं नेयार्थोयम्यनेयत्वे च निरु-
द्धलक्षणा। काश्चित्सामर्थ्यादभिधानत्वं क्रियते चाधुना काश्चित्काश्चिन्नेव तत्प्रकृतः इत्यनेन ह्यदि-
प्रयोजनाभ्यानिष्ठया लक्षणात्तद्विषयत्वं यथाशक्तकालसमुत्पत्तिमाशङ्क्य प्रियम् करोति ते मु-
खेन निचये दायातनातिथि अत्र च यदापदे निजितत्वे लक्षणाया प्रयुक्तं तत्र तत्रास्य ह्यदि न ता प्रयोजनं मु-
ख्यशङ्कायातिरेकिण्यस्याप्रतीतिः ह्यसकतावीजं च ह्यत्र भावेनार्थानुपस्थितिः रित्यनित्योपदेशः अ-
थ भवेत्किं ह्यमितादिक्रियादिकं इह पदं समासगतमेवेत्यभिसेवेयः तदयमर्थः क्रियतादिदोषत्रये पदात्त-
रसादित्येनैव सम्भवति तथा च यदित्योः पदयोः समासस्तदैव समासेनैकपद्यात्पददोषत्वम् द्वितीयपदेनैरे-
वेण इह ह्यत्वादिति तत्र किं ह्यमर्थप्रतीतौ केशवत् यतो विवक्षितस्यान्वितविशेषस्य प्रतिपत्तिर्विलेभिता।
तदित्यर्थः निरुद्धतात्तदोषपदार्थोपस्थितिरेव विलेभते तिततो भेदः विलम्बश्चाप्रत्यासर्तवीचामान्यशक्त-
त्प्रकरणाद्यभावे विवक्षितविशेषस्य त्रगत्वा स्थिते वीचुद्देशात्क्यमाशयोक्तं यस्मिन्लस्यात्पादो अन्ते-
तदोषत्वमपि तद्यथाश्रितिलोचनसंभूतस्यातिरुद्धमभासिभिः सदृशं शोभतेत्यर्थं भूपा लतववेष्टितम्
अत्राश्रितिलोचनसंभूतस्यातिरुद्धमभासिभिः सदृशं शोभतेत्यर्थं भूपा लतववेष्टितम् अत्राश्रितिलोचनसंभू-
तेत्यादौ सामान्यतेत्ययवोधा विलम्बेपि अत्रिलोचनसंभूतेत्यादिना चन्द्रोदत्तं दृश्यापस्थितिः अस्यापि

तथाभावात् नियामकस्याभावाच्च अतः कुरुदेवित्यस्य व्यवधानेनेयस्थितिः इदमेववातिद्वयेः समुद्र
तयोद्योतेनावभासिभिरिति द्वितीयप्रभदवाक्यदोषोदाहरणदृष्टव्यं दृष्टकतावीजवृत्तीति विलम्बः
प्रहेलिकाद्योतस्य ह्युदादयो घतं मर्तोक्त्यादौ गुणतमपितदौ वित्यात् अविस्मृष्टविधेयाणां अविस्मृष्टः
प्राधान्येनाहृष्टविधेयाणां यत्र तत् प्राधान्येव तत्प्रतीतियोग्यता सा चानुपसर्जनोभूतत्वे समुद्रपानुत्त
र्यमप्रतोत्तकारोह्यमित्यादौ लक्षणमप्यमुक्त्यादौ वानाद्यामिः प्रथमेतत्कुरुप्राधान्याभावन हि
तीये विधेयस्य प्रसन्नप्रतिषेधस्यानिर्देशेन विधिप्रविरहसत्तात् तदाहरणं मूर्द्धा मुहुतकर्ता विरलगल
गलद्रक्तससक्तधारयौते प्राङ्निः प्रसादोपनतसयजगजातमिष्ट्यामदिस्त्राम् कैलासोहासनोद्भा
व्यतिकरपिप्पुतोत्सपिह्योदोराणां देसां मेघां किमेतत्फलमिदं नगरी लक्षणे यत्प्रयासः अत्र नगरीर
क्षणे एव यत्प्रयासस्तन्मूर्धामदिमामिष्ट्याति मिष्ट्यात्वे विधेये अप्राप्ततात् अतएव नानुवाद्ये प्राप्तत्वे
तु मिष्ट्यामदिस्त्रासफलतमेवैवितमितः किमेतत्फलमित्यादि नानाभिः सम्बन्धः स्यात् तच्च वद्विप्रीहा
वत्पदार्थगुणीभूतं विशेषणप्राधान्ये समासानुप्रासनात् किंवदोषं विधेयवृत्त्यदाभ्यामुप
तिष्ठते तदा प्राप्त्यादिप्राप्तविधायमेतव समासेऽथ कदाद्वयस्थितिः अथ गुपस्थितौ च न।

का.
प्र.
५५

62

तथा व्युत्पत्तिरिति एवं समासान्तरेष्वाविमृष्टं तद्वयं तत्र कर्मधारये येषां सस्त्रो नितस्वादवलम्ब्यमानो
अनः पुनः केसरदामकाचीम न्यासीकृतोऽस्या एविदोऽस्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कान्प्रकस्य अत्र द्वितीय
तमौर्वी प्रत्येक्य विधेयं तत्र समासे गुणी भूतमौर्वी द्वितीया मिति पाठे तन्निरावाया प्रतीतिः नन्यत्र का
च्यो द्वितीयमौर्वी तं विविष्टमेवोत्प्रेक्ष्य मतो नोक्तदोषावकाश इति चेन्नः यथापि द्विविशेषणं शस्य द्विती
यस्य प्राधान्ये द्वितीयसद्भाव एकस्य न्यासीकरणे चित्पात मौर्वी तं तत्र प्रयोजकम् अन्यस्यापि स हि
तीयस्यऽदो चित्पादिति वस्तुविशेषपरिचायकता मात्रे न स्माद्विशिष्टविधावाप्यविशेषणमत्रा
प्राधान्येन वक्तव्यं अतएवाकट्टरादेकासे तस्यैकतस्य प्राधान्यमङ्गभयेन समासो नाकारीति व
ख्यावतारः अन्यथा तत्राप्येकसंज्ञित्युद्देशे एकतविशिष्टसंज्ञाविधानो दोषो न स्यात् वद्वीद्वावेव त
द्वितीयगुणी भूतेऽन्यपदार्था गुणी भूतो यथा वपुर्विरूपाक्षमलक्षजन्मतादिगवरत्नेन निवेदितं व
स वरेषु यद्दालमृगादिमृग्यते उद्देशि किं व्यस्तमपि त्रिलोचने अत्र वरीषु मार्गणीयानां सुन्दरतम
दाकलीनतादीनां यस्माणां विकल्पदर्शितप्रस्तावा जन्मत्यलक्ष्यं विधिभिर्न तत्र समासे समग्रं तं अलक्षि
ताजनिरिति पाठे तत्रावाप्यविपर्ययनिबन्धना प्राधान्येपि समासनिबन्धनमप्राधान्ये निवर्तते न सा

मासेयथा आनन्दुसित्युरतिवायलशालिचितसन्दाननैकसदनं क्षणमप्यमुक्ताया सर्वदेवभवता
तद्वदन्ति चित्तात्तान्तिनोतिनर्वसंप्रतिथिगिगस्मान् अत्रावीनारवाक्य अमुक्तेत्यनेन नवजलथरं
सन्नदयेनित्प्रनिशाचयं सुरदनु रिदेहराकृष्टेन नामशरासनम् अयमतिपटुर्द्वारासारोनेवाणपर
स्वराकनकनिष्ठसिन्ध्यावित्यन्त्रियानमसोर्वशी इत्यत्रेव प्रसज्यप्रतिषेधपर्वविषयेन तजगयात्मान
मत्रस्तेभ्येतेयममनातरः अष्टधुरादये सोद्गानसक्तस्त्वरमन्त्रभूत इत्यत्रेवात्रस्तनाद्यनुवादेन तन्मया
किंविदियेयमस्ति नवसमासेन नः प्रसज्यप्रतिषेधेयः किन्तु पयुंदास एव यदुक्ते विषये प्रधानतः
प्रतिषेधे प्रधानता पयुंदासः सविज्ञेयो यत्रातरपदेन न गिरुति कथं तर्हि अत्राह भोजेत्यादौ प्रसज्यप्र
तिषेधलाभः पयुंदासमेतादौ पात ननु पयुंदासोऽमुक्तायोऽमुक्तमेव विधीयतां फलाविशेषादिति चे
त् भवेदप्येवमिति सति क्षणमपीत्यनेन सम्बन्धः स्यात्मादिमुक्तेन प्रतियोगिनेव विवक्षितो नैव पयुं
दासेतथा सम्भवः नन्वेवमपि नास्तु विषयेयां शाताविषेयस्यानुपस्थितेः किंतु धारणे विदधदिति वयं
वाचकत्वमेव स्यात्समासेर्धातारनिर्गुणत्वादिति चेन्न प्राधान्येनानिर्देशास्तथा पुदितेन अतएव प्राधा
न्येनानिर्दिष्टो विदेयांशो वत्रेतादृशं तिकृत् नन्वप्राधान्येनानिर्दिष्टं प्रतिवर्तितं विषयद्वित्यस्याप्यत्रैवान्त

का.
प्र.
४३
६३

साववेतिचेत्र नदर्थस्यानिर्दिष्टस्याप्यविधेयत्वात् अमुकेत्यस्याविमृष्टविधेयोऽशस्योवाचक इतिचेत्र उभये
रसेकीर्णस्यलसेभवकृत्वित्संकरेण दोषात् ह्यकतावीजं च विवदितार्थे प्रत्ययः तस्मान्नित्यदोषोऽयं वि
रुद्धमतिरुक्तं यद्वान्तिरसनिधानेन प्रकृतप्रतीमकारिप्रतीतिजनकमतश्च दमनेकयावर्तते कृत्वित्स
मासान्तरविग्रहो न यथा स्यात्करकरकारविचारदिविवेक्षितः अकार्यमित्यसंकोचोऽतस्मात्किं वार्ताया
महे अत्रकार्यमन्तरेणमित्यमिति विवदितम् अकार्यमित्यमिति प्रतीयते कृत्स्निनामपदयोः समासे
विरुद्धार्थनिर्हृष्टपदवदनायथा चिरकालपरिप्राप्तिलोचनानन्ददायिनः कान्ताकान्तस्य सदसा
विद्वधातिगलग्रहम् अत्रक एव ग्रहास्थितया विवदितो गलग्रहशङ्कोरोगविशेषो निरुद्धः कृत्वि
हिवदितविशेषपरत्वेपदेवैद्यत्कप्रसङ्गेनाविवदितविशेषपरत्वेपदयथा नत्रस्तेय्यनामभूतक
रुणासन्नानशान्तात्मनस्तेन चारुजताधनुर्भगवतो देवाद्भवा नीपतेः तत्पुत्रस्त्वमहान्तरतारक
वधादिष्वस्यदित्सवः स्कन्दः स्कन्दश्च प्रियोद्दमश्च वार्ष्णिषाः कथं स्मृतः अत्रभवस्यपत्नी
त्यर्थं भवतीति सिद्धमनयावभवपत्नीपत्नौ प्रतीयमाने भवतिरिक्तस्मदो कृतीयते न हि भवपत्नी
भियेये भवपत्नीपतिरिति प्रयोगो योगात् सचेतसां कृत्स्निनामसैक्यपिसमसमानपदयोर्द्व्यर्थतया य

था गोरपियद्वाहनतोप्राप्तवतस्मोपिगिरिस्वतासिंहः सविधेनिरहृद्गारः पायादिः सोम्विकारमणः अ
त्राम्बिकारमणपदयोगौरीप्रीतिकरत्नवन्मातृसाम्पत्तमप्यर्थः हृषकातावीजेविवदिततायतिरस्क
रकार्थोपस्थितिः अतोयत्रविरुद्धार्थोविवदितपवतत्रादोषतमं क्लिष्टतादिदोषविशेषेषु समा
सगततनियमविधानात् प्रतिकटुप्रभृतिष्वनियमोत्पन्नज्ञातः तत्रासमासगतमुदाहृतमेव समा
सगतेषु प्रतिकटुयथा साधुरेव स्यात्सा न्द्रतरङ्गितविलाचना वद्विनिहादनादौयकालश्च स
यागतः अत्र समासादेकपद्ये अत्र समासाद्येकपद्येपवेत्युतमेस्क्रतादयो ह्युच्यन्ते उक्तान्यदोषान्य
दैकदेशोवाक्येवातिदिशति अपास्यत्युतसंस्कारसममर्थानिरर्थकममुवाक्येपि दोषास्मन्त्यति प
दस्यापि केचन व्युत्पत्तिसंस्कारादिभावप्रधानो निर्देशः एते इति प्रतिकटुादिप्रवृत्तिनिमित्तभू
ताः प्रत्यकदत्तादय इत्यर्थः अत्र यत्र पदान्तरसादित्येन पदानोऽस्य त्वमवाक्यदोषः न चासाधे समा
र्थनिरर्थकानोऽस्य ते पदान्तरसादित्यापेक्षेति तत्रितयोपासतमिति संप्रदायः तदसत् मध्यार्थदोः प्रतिकोऽट्ट
ते पदान्तरसादित्यस्यानुपक्षणीयतया तदुदाहरणविरोधान्न च तत्रापि तथेवेति वाच्यम् परुषवर्णारत्नतमस्य तपवस
नात् तस्यान्तेपि वासपातुर्वाडः च्यवन इत्याद्यप्रयुक्ताद्यदाहरणव्याप्तिः न हितत्रापिडः सत्ते पदान्तरापेक्षेति वक्तुम

का. प्र.
प. टी.
६५
६५

पिशकने किंवा तावक मण्य समर्थ समानशीले किमिति नापस्तमिति सर्वव्याख्यानेषु विनिगमकं वक्तव्यमिति अत्र
मः विवक्षितं यमिप्रत्यायकशब्दप्रह्निते सति नानापदवृत्तितमभिप्रेतं न क्लृप्तोऽयमिति त्रापि नाव्याप्तिः तदेष्यवि
धेयविधायकयोरेपि दुहतात् अतएवाविस्तृतविधेयांशुमिन्त्रांशपदोपादानमयोसौ सभोगतवागतश्च दाहः
ताप्रकाशोपि स्फुटमेतत् एवं च प्रकृत्युत्तमं स्फुट्यादियुदसने वचा समर्थसद्दाहस्यावाचकस्यापि युदासो युक्तः तेना
पिकेन विद्विद्वद्वितथमो जायमान यथा दाहत्वेन जेतपथेन युदस्तेषु पुनर्नवोपि भेदा विवक्षितं यमिप्रतिपादक
ति तत्र श्रुतिकटुवाक्यगतं यथासौ धौ हवे दांस्त्रिदशानयस्य पितृनताभीत्समस्तवधूत व्यजेष्टवर्गमरेस्त
नीतोऽसम्पत्तयान्तं यवधीदरीश्रुत्यक्तं अथ प्रकृत्यथा मपातवोऽच्यव नोभावकानोपरम्यरो अनेऽस्मकताद्ये श्रुयत
दोमेरुसंमतान् अत्र तच्च वनशब्दं दे अनेऽस्मकशब्दं दे अनेऽस्मकेऽप्रयुक्तः निहतार्थं यथा सायकसद्दायवाहोर्म
करधज नियमिततमायिपतेः अज्ञरुचिभासरस्तेभाति तरामवनिपश्लोकः अत्र सायकशब्दोऽखड्गो मकरध
जशब्दः समुद्रे दत्तामाशब्दोऽथ मो अज्ञशब्दोऽथ श्लोकशब्दो यथा मिचप्रयुक्तः न चैतेषामेतेषु प्रसिद्धिभूयस्त अतः प्र
सिद्धेः शरमदनत्वांति यद्यप्येवैर्यैर्निहतार्थः अनुचितार्थं यथा कुविंदस्त्वतावत्यटयसिगुणग्राममभितो
यशोगायते तेनेदिशि दिशि च न ग्राह्यवविभो शरज्योत्स्नागौरस्फुटविकटसर्वांगसभगास्तथापितक्तीर्तिभू

मातिविहताकारनमिदमत्र ऊविदइति तेन वायेपटयसीति पदे करोषेति पुणेति तेन तेननेति वस्वहीने यशश्च
कारप्रमेयादयशः विगताङ्कादनमित्यवसुमिवाथातर्पेन्नाक्य मानापकर्मघातकतया न चित्ता न्यकाशयति
अवाचकयथा आश्रमादिसुधामायाविषमाश्रुः करोत्ययम् निद्रासहस्रपाणात्तपनायनपरायणम् अत्रैवा
जतश्च भ्रातृजलदः प्रकृष्टाश्रमाडिनदिसुधामायाविषमाश्रुः करोत्ययम् तस्य विशेषणं अत्र आश्रमाडिति
प्रकृष्टजलदेविसुधामेति विसुः पदे विषमाश्रु इति समास निद्रेति संकोचे सहस्रपाणति सहस्रदले प्रकृष्टज
लदत्वादिना प्रकारेणावाचकानि कानिचिन्मात्रमिति शक्तान्येवेति यथोक्तवाक्यदोषेन अस्मीलेषु वीर्यादि
यथा भूपतीरुपसर्पती कस्य नावामलोचना न तत्प्रहरणोत्साहवती मोहनमादयो अत्रापसर्पतीति सुरतार
म्भे प्रहरणं तिताडनविशेषमोहनमिति चार्थोत्तरं प्रतिपादयतीत्युक्तं अत्रापसर्पतीति सुरतार
प्रतिपेक्षासमैव भुंजते इतरार्थग्रहेयेषां कवीनां म्यात्यवर्जनम् अत्र वातोत्सर्गशब्दोक्तं दिनपुरीषार्थतया
प्रवर्तनमित्युक्तं तथैकं पुरीषार्थोत्तरतया ननु गुणोपपत्तेरिति अमंगलार्थं यथा पितृवसतिमहं व्रजामिनोस
हृदयविवारजनेन यत्र मे भवति स यदि यावत्कालं ये हृदयमशोषितशोकशाल्यकम् अत्र पितृमहं पावनो
वेष इति च विवर्तिते पितृवसतिपाकात्त्वयशोश्मशानवद्वि संबंधरूपमंगलार्थान्तरो संदिग्ध्यथा सुरालयो
ह्यस्यैव आश्रयार्थकमनः मार्गात्प्रवणभास इति रेखाविलोक्यतां अत्र सुरालयेति देवगृहमादिरामादिरयाः प्राप्त

का।

प्र०

६५

65

कस्य न इति प्राप्तमैतत्तत्प्राप्तकस्य तत्तत्तोरुपस्थापकम् पवमयेपि अप्रतीते यथा तस्यापि मात्रे पाय
स्तीव्रसंवेगतात्त्विकः दृढभूमिः प्रियः प्राप्नोयत् सफलितस्माथिरे अपि मात्रे दृढज्ञानवानुपायो यमा
दियस्तीव्रपरमसेवो गोवेगमे यस्त्वत्राशुक्तस्य दृढभूमिर्दृढसंस्कारः सृष्ट्या यो मध्ये प्राप्नोयि मात्रे
पाय अतिविधा अपि योगिनः प्रत्येकं मृदु संवेगो मध्यमं संवेगस्तीव्रसंवेगश्चेति त्रिविधः अपि मात्रे द
यः प्राप्नोयि मात्रे प्रसिद्धाः प्राप्नोयथा तामूलभूतगलोये भज्ये जल्पति मानुषः करोति वादनं
पाने संवेदत यथा तथा अत्र गत्य भजमानः शाखादन पानः शाखा ग्राम्याः नेया र्थे यथा अस्त्वे भूर्यचरणे
क्षत सत्त रजः प्रगतिः कृष्णारचिताने त्रयुद्धे वेदयसा स्यतम् अत्र वस्त्वे भूर्यचरणेन अस्त्वे रसणे विवर्ति
तेन वा स्यत त्रिप्रकारि रिति वाचकत्वेन लक्षणैः न शाक्यसम्बन्धेनाम्बुरणं देल लयति तस्मात्प्रगगनप्रतीतिः
यद्वा स्ववाचकवाच्यत्वेन लक्षणैः शाक्यसम्बन्धेन गगनमेवल लयतीति लक्षितलक्षणलक्षणवेति व
स्तुगतिः पवैवे भूर्ये तस्य सणे चरणे तस्य पादे सत्त रजः पश्य स्यत मस्य निष्कृष्य तस्य च प्रचला यो भूमा
युद्धमित्यस्य दृढे वेदये तस्य बोधेन लक्षणैः न च तद्दीर्घशब्दः प्रयोजनवेति नेया र्थे तं क्लिष्टं यथा य
स्मिलस्य न कस्य प्रेक्ष्य नि कामं ऊरुः प्रावाद्याः रज्यत्पृथ्वीव न्ययुत्पतेर्मानसं शोभाम् अत्यक्ताः शाखा
द्यः थस्मिलस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति सम्बन्धे प्रतीतिर्विवधानम् अविश्वस्य विषया शयथा

६५

न्यक्कारोऽयमेवमेवदखस्तत्राप्यसौतापससोऽप्यत्रैवनिह्नराक्षसजलंजीवत्तदोरावणः धिग्विशक्तः
जितेप्रवोथितवताकिंजुम्भकर्णेनवा स्वर्गग्रामदिकाविलुप्तनहृशोऽनैः किमेभिर्भुजैः अत्रप्राप्तमरिः
सतमयमित्यन्त्याप्राप्तंन्यक्कारइतिवाच्यंअनुवाचमसुक्तेवनविषेषुमुदीरयेदितिहृदवचनात् अस्या
यात्तवैपरीत्येनविलम्बेनवातथाभावः प्रतीयतअयेन्यक्कारइत्युभयाःपदयोः उच्यताह्यक्यदोषते
अतएवसमासगतमेवपदंउच्यमित्युक्तं अपिवात्रयथोऽनैरित्यसकृतम् उच्यतमात्रस्यैवानुवाद
सौचित्यात् नतृहयात्तविशेषितस्यकिमेभिरित्यनेनहृयात्तस्यैवविषेषुत्वात् अर्थेभेदोपगमेपि कि
मेभिरिति वैफल्याभिधानविरोधात् हृशोऽनस्यतदोविन्यात् नतृन्यक्कारोयमित्यत्रवैपरीत्येना
विषेयत्तप्रत्ययादर्शबोधापवायेऽपीदितिवेत्त नखल्वन्यविवक्षितोऽर्थोऽयः किञ्चक्रमविशेषाद
विवक्षितार्थप्रत्ययपूवेतिशब्दविशेषपवापराध्यातिशब्दात्तरेणतत्प्रतीतेरैकल्यात् यथाविरुद्ध
मतिक्रान्ति नकेवलंविधेयस्यापसर्जततद्युक्तमप्यमेवायंवाक्यदोषः किञ्चविषेयानुपास्थित्या
पियथाअमाद्विःसंसेरितरङ्गितहृशोऽनुवोरालात्तविलासवेजितम् विसारिरोमाचनकचकत
नोस्तनोतियोसौसुभगोतवागतः अत्रयासावितिपदद्वयमुद्देश्यविषेयार्थकतयाविवक्षितम् उदे

प्र.
का.
६५

66

प्रपमात्रप्रतीतिरुक्त उद्देश्यवाचिनोयश्च ह स्प सार्थपराम कतश्चापेक्षकतात् नचैतत्प्रतिपा-
दकं यच्छ्रुसात्रिधेन अदमादीनां प्रसिद्धपरामर्शकतात् ननु कवलयोरपियत्तदोः प्रयोगदर्शनं
त्मापेक्षतमेवानयोरसिद्धे उच्यते अनयोः परस्परार्थापेक्षार्थकत्वेनियतमेव एतदेवाच्यते यत्तदोर्नि-
त्ताभिसम्बन्धन इति सत्त्वाभिसम्बन्धन्यः प्राह्यार्थोवा तत्र ह्योरुपादाने प्राह्यः यथा स उ मितिः श्रेय
सिरस्पतादर इति एकस्पद्योरपि वानुपादानुत्तार्थः अनुपातस्यापि सामर्थ्यादेवाक्षेपात् तत्र
श्च ह न यच्छ्रुसाक्षेपः प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकेन यथाकातये केवलानीतिः प्रार्थ्यं प्रापदचेसि
तम् अतः सिद्धिसमेताभ्यामुभाभ्यासत्थियेषु सः अत्र स इति प्रकान्तगणानमाह ह्येगाते स प्रति
प्राचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः कलावसाकान्तिमती कलावतस्तमम्पलोकस्य च
नेत्रकामुदी अत्र स इति प्रसिद्धे तत्कम्पिनीभयपरिस्वलितोश्च कान्तातलोवने प्रतिदिशं विधुरेक्षिप
न्ती कुरेणदारुणतया सह सैव दग्धाश्च माञ्चितेन दहनेन नवीक्षितामि अत्र ते इत्यनुभूते चिह्न
प्येतेषु यश्च ह स्पोपदानेनावप्रापेक्षणीयं तदभावेपि आक्षेपादेव यः पूर्वोक्तगुणवान् याप्रसि-
द्धाये अनुभूते इति व प्रत्याविद्यात् त यश्च ह स्पुतरवाक्यगतपवमश्च तश्च ह्राक्षेपसमर्थः यश्च

६६

साधुचन्द्रमसिप्रचरैः कृतेमीलितं यदभिगमताधिकं उच्यताजीयनिस्सामिनीमुखितेन साहसमनु-
ष्ठितं पुनः यथा मम मातर्भक्तिवत्सवत्सलतया किं नाम नानुचर्यते मित्राणि स्थिरताविवेकविना-
याः कार्यसहित्प्रार्थिते इत्यालोच्य विबुधमामिह मना गन्तुं स्थीयतां यावत्तादृशविप्रयोगसल
भालत्मीमिया लभ्यते १ पूर्ववाक्यगतस्तु तदा दोषा समर्थतया तदुपादानो मेवापेक्षते यथात्रैवोदा-
हरणे पूर्वार्थे पादयेत्यसौ ननु पूर्ववाक्यगतोपपन्नदोषसमर्थो यथा तत्र च त्रयं यदि दारिते ऊर्ध्वल-
येरित्यादाविति चेत् सत्यं समर्थो न तत्र सर्वत्र किन्तु यदीत्येव वदपस्तत्पर्यायः चेदिति वा तत्र वाक्य-
गतस्तु सकलरूपस्तथेति विशेषः यद्वा यदीत्यन्यमिदं न तत्र यद्वा तत्र अभिन्नः स्यादवमेवपवे-
वेष्ट्वा ह्यपि इयमप्यनुपादाने प्यार्थः यत्तदोः सम्बन्धः यथा येनामः केविदेहनः प्रषयन्ति वृत्ताजा-
नन्ति ते किमपि ताभ्युत्तिनषयन्तः उत्पत्स्यते स्ति मम कोपि समानथर्मा कालो ह्येनिरवधि विप्र-
लावहृष्टी अत्रयतत्यत्स्यते अस्ति वाममम समानथर्मा तं प्रति यत्न इति स्फुटमेवावगम्यते यथा कृतेदि-
नपूर्वार्थेन कथमप्यन्यथः यत्प्रक्रान्ता यथैकस्य तच्छ्रद्धस्य यच्छ्रद्धापेक्षेनैवनेति व्याख्यानेन तद्वक्ति-
विवेकादिना लवेन निबन्धने प्रकाशकाराद्यनभ्यमतं वयतययच्छ्रद्धोपादाननापेक्षते इत्याह ना-

५०

५१

५२

५३

५४

नयञ्च ह्येनापेक्षते इति तस्माद्यथा व्याख्यानमेवादणीयं एवं च यो सा स्वभगे इत्यत्र तच्छब्दस्यानुपादाना
 दाक्षेदासम्भवासम्भवाश्च यश्च ह्यसाकाङ्क्षः ननु स्यादेव तैश्चादितश्च ह्यार्थको यमदः शब्देन स्यादि।
 तिवेत् तन्निमदसस्तच्छब्दपर्यायता तथा सति असौ मरुश्च स्मितवारुके सरः प्रसन्नताराधिपमण्ड।
 लाग्रणीः विद्युक्तरामातरहासिवीक्षितवेसन्नकालोदनमानिर्वगतः इत्यत्रादः शब्दस्तच्छब्दार्थमे
 वाभिदध्यात्रतिदमर्थम् अथात्र वैजात्यादिद्यापतिमालम्बसेतहि करवालकरालदोस्महायोगुधि
 योमौविजयान्त्रिनेकसलः यदि भूयते नासतत्र कार्यविनियुज्येत ततः कृतं कृतं स्यात् १ इत्यत्र स
 इति पुनरुक्तं स्यात् अदः शब्देन तश्च ह्यार्थाभिधानात् ननु यथा न्तरत्नमस्य न निषेधासः कित्तवत्
 जानीमस्तदर्थकत्वं कथमन्यथा यो विकल्पमिदमर्थमण्डले पश्यतीशानि विलेभ वत्तपुः शुक्लप
 दापरिहरितं जगत्स्य नित्यसुखिनः कृतोभयम् इत्यत्र देशद्वयस्यापि तश्च ह्यार्थता इदमदसो समान।
 शीलत्वादिति चेत् सत्यमिथं परेत्यश्च ह्यदव्यवहितानन्तरवती समानाधिकरणस्तश्च ह्योमात्र
 प्रसिद्धिमात्रानिरूपः किंपुनरिदमादिः यथा यत्तद्वर्जितमस्य ग्रन्थावन्तेनोस्य भूयते दीयतादौ।
 स्तदानेन नन्दनं तदभिहासितं इत्यादा तस्माद्योपिकल्पमित्यत्रैव व्यवधानेनादः प्रयोगो युक्तो नत

५५

व्यवधानेन कथं तर्हि न केवलं यो महतो पभासतोऽष्टोत्तितस्मादपियोऽस्मया पभासित्यन्यः सुखो न।
प्रसिद्धार्थ इति चेत् य इत्यत्र विज्ञेदेन व्यवधानात् यो मा विन्यत्र सन्ति नाप्यसुखनिविष्टे कदेशे तनासि।
ज्ञेदात् ननु भवेदेवं यदि यत्तदौ नित्याभिसम्बन्धः स्यात्स एव तनासि कथमन्यथा यत्तत्पापं प्रतिजगत्ता
यनमित्यतन्नेरस्यत्र ह्यतपरा मृष्टं सैकेन तदपरामर्शो यद्वितीययस्य त्रिराकाशाप्रतीतिः द्वितीयतम
दाभावात् न च तत्राक्षेपपियतः पूर्ववाक्यगतत्वादिति चेत्तमेवं न खल्वेकेनैव रूपेण यत्तज्ज्ञापरामर्शानि
यम इति ब्रूमः कित्तेकस्य ताभ्यां परामर्श इति तथा चात्रापि पापात्मके वस्तु येन केन विहिषो षड्विधेन य
मदाभ्यां परामृष्टं तत्पदेन तत्र पापत्वेनैकनेति को विरोधः वस्तुतस्तु यद्यदिति न पदद्वये कित्तु नित्यवी
स्योरिति स्तरेण वीप्सायां हितापत्रोयमादेशः तथा चादेशिना एकेन यत्पदेन तत्पदेन च ज्ञाभ्यामप्ये
कनेव रूपेण पापपरामर्शः आदेशस्तु सा कथं न सम्बन्धपरता ग्राहक इति यत्पदेनैव तेन तदुपपत्तौ न
तदेपि यत्र तत्तत्पदेपि वीप्सा तत्र न यत्पदेप्यादेशः किन्तु भाभ्यां रूपद्वयेन सर्वोपस्थापनमिति सारम्।
असमासवत्समासेप्यनेकपदगतत्वेनास्य वाक्यदोषत्वं यथा किंलाभेन विलङ्घितं समभरतो येनैतदेवेक
तमात्रास्त्रील्लुतागता किमथ वामातेव मेमथमा मिथ्येतेन मविनिते हितयमप्यायानुजोसो गुरुमी।

का

प्र

६८

६८

तातान्कलत्रमित्यवचितेषाङ्गाविधाशक्तम् अत्रकलत्रेतातसम्बन्धस्यानुजेवार्यसम्बन्धस्योक्तर्षाया
 यकतेनविधित्तयोस्ममासाङ्गणीभावः वाक्यदोषतेतयथा तउक्ते सोपपद्यीतत्वरुषसमासः
 पदेसमासान्तरेपि विरुद्धमतिक्रियया शित्तलमारक्तध्रुवः शिवालिकित्तसूतयः विग्रहदत्तपणना
 यशोरतेतगतामुत्ताः अत्रात्तान्तिमन्तेनुरक्तध्रुवः कल्याणः लिङ्गितावुद्धदत्तपणेनउःखाभाववन्तः
 शोरतेइतिविवदितभूमिपतिताः रुधिरस्थानानिशीर्वाभिरालिङ्गिताः शरीरदत्तपणेनगतप्राणद्विया
 पोरतेइतिविरुद्धप्रतीयत असतपरार्थविरुद्धोप्यर्थोविवदितशतित्ताभेदः तत्रप्रकाशितविरुद्धसंक
 रः तत्रार्थस्यात्रतशहस्यन्नकतयाविशेषात् पदैकदेशयथासम्भवप्रदाहरणानि तत्रश्रुतिःकदा
 यथा अलमतिवपलत्वात्सप्रमायेपमत्तात्परिणतिविरसत्तात्सद्मेनाहनायाः इति यदिशतकृततत्
 मालोचयामस्तदापिनहरिणादीविस्मरत्यन्तरात्माएकत्रपदेवहवगिकहुकतेपददोषतं पदस्यैवकदा
 कतप्रतीतः एकस्यैवतथात्वेपदैकदेशदोषात् नैवेसोयेष्टेत्यादौप्रत्येकपददोषभावात् कथंवाक्य
 दोषतेतिवाच्यं नहि नानापदेदुष्टतेवाक्यदोषता किं नानापदस्यैतिमात्रेणमात्रपचवष्टेदेनतदेका
 देशावाष्टेदेनेति कोविशेषः त्वादित्यस्यकत्वात्तासंगतो तद्दृष्टसिद्धौकरुदेवकार्यमर्थोयमर्थोत्तर

लभ्यपव अपेक्षतप्रत्ययमङ्गलवैदीजाङ्गः प्रागुदयादिवाग्मसः अत्रसिद्धौलघौर्यवाहार्यम् निहता।
थेयथायश्चाप्सरोविभ्रमएतानासंपादयिशीशिखरै विभर्ति वलादकङ्क्षेदविभक्तुरागामकालसन्ध्या
मिवयातद्वर्तते अत्रमताशास्त्रस्मद्दिदीवायांसप्रसिद्धः निरर्थकंयथा आदावन्ननपन्नलिप्तवप्रयो।
प्रपामानिल्यालामितप्रोत्सर्पद्विरहानलेनचततस्मन्नापितानादृशाम् संप्रत्येवनिषेकमस्मि पयमा
देवस्यवतोभुवंभलीनामिवपानकपञ्जकुरुतेकामंकरहेक्षणा अत्रदृशामितिबहुवचनमविवक्षिता
थेमेववर्ततेसुरणायापातं एकस्याः ऊरुहेक्षणायादृश्यद्वितासम्भवात् अलसवलितेत्यादिवद्व्या।
पारभेदाद्वद्वतमितिचेन्न तत्रेक्षणेतिवद्वतदन्वयादानात् नवभावसाधनतयादृश प्राहपवव्या
परिवर्तते अन्ननेलपनाभिर्विशेषणानन्वयप्रसङ्गदेवकुरुतेत्यात्मने पदमुपिनिरर्थकं प्रधानाक्रि
याफलसम्बन्धनसकतयविवक्षणात् नन्वनाशिषिनाथतश्चित्तवत्कत्रभिप्रेतक्रियाफलताभावो।
आत्मनेपदमसाधेवतत्तनिरर्थकं नाथतश्चित्तिपिवातिरर्थकमेवाविशेषात् यवेद्वयोरप्यथेयोर्विद्वा
वचनमसाधेवेति उच्यते आशिषिनाथइत्यनेनाशिष्यात्मनेपदं नियमयतानाशिषितरभावोतोथ
ततेस्माद्याचननेतस्यपुक्रममाधुतम् तथासीतदितः कत्रभिप्रायेक्रियाफलइत्यनेनतत्कत्रभिप्रेत।

का.
प्र.
६५

69

क्रियाफलविवक्षायांतत्रियमयतापराभिसम्बन्धविवक्षायांतत्रिषेधः प्रतिपाद्यते इति तत्रैवासाधुतेन
त्वकत्रभिप्रेतत्वाभावेमात्र अतएव कत्रभिप्राय इति किंपराभिप्रेतक्रियाफलेमाधुदिनिवाचनं नत
काभिप्रेतक्रियाफलत्वाभाव इत्यवोचत् नचात्रपराभिप्रेतक्रियाफलतेयोत्तर्कैतकं हिभिप्रेतक्रियाफल
घातनमात्रमिति नसाधुते एवेवद्वुवद्वचनमित्येतत्सर्वद्वुवद्वचननियमयत् द्वेकयोरुपस्थितयोस्त
त्रिषेध इति नतवद्वत्ताविवक्षामात्रेदृशामित्यत्रचनद्वितैकतेविवक्षितेयेनासाधुतेस्यात् किंतवद्वत्ताविव
क्षामात्रमित्यनर्थकतैवेति पुनस्तथापि पामः एतेनावयवाभिप्रायेन तसाधुतेमेवेति चेद्रीदासमतमनादेये
प्रवाचकैयथा चापाचौर्यस्त्रिप्रविजयोकार्त्तवीर्योविजेयः शत्रुयस्तस्मदनमुदधिर्भूरियेदंतकारः अ
स्त्येतर्किमकृतवतोरेणकाकएववाधोवद्वस्यस्तवपरमुत्तलजनेचेद्वहासः अत्रवितोयइत्ययत्
त्ययः ऊप्रत्ययार्थेप्रपुनस्तत्रवाचकः अस्मीलेषु व्रीडादायियथा अतिपलवमतिपरिमितवर्णलज्जुतर
मुदाहरतिशब्दः परमार्थतः सद्दयैवद्वतिष्ठकः कालकूटचरितमिव अत्रेतेतिपेत्तवशाहेकदेशेय
सो गस्मारकतया व्रीडादायी अगुप्सादायीयथा यः प्रयतेसुरसरिन्नुत्तरीयसार्थस्त्वानेतशास्त्रपरिष्पी
लनकीलनेन सौमन्यमान्यजनिर्जितमूर्तिना नोसोयेदृशैः पततिकस्यचिदोवपुंसः अत्रस्येति स्ययं

नक्तयान्नगपावपि अमेगल्यथातदभिप्रेतमदेसमागतः अत्रेतिभिभाजोमेगल्यसारकः सन्दिग्धं
यथा कस्मिन्कर्मणि सामर्थ्यामस्यमोनयेपरम् अयंसाधुचरस्तस्मादेजलितव्यतामिह अत्रचरभागा
भूतएवैवरदितिवाच्यनयोवाचोरेषइतिज्ञातस्मात्तवेतिसेदेहान्तवसाधुरितिवाच्यइतिसेदेहःनेया
थेयथा किमुच्यतेस्यधूपालमोलिमालामहामणः सुकुलभंवचोवागोस्तेजोयस्यविभायते अत्रव
चोवागशब्दोगीर्वाणोविवक्षितः तत्रतत्रसमर्थः गीर्वाणशब्दोरेवसेमस्तयोस्तदर्थरूढेनतत्रतत्
यायांतराणां अतएवगीः शब्दादिशब्दोपितत्रासमर्थः पर्यायपरित्यक्तसहनात् तस्मादचःशब्देन
गीःशब्दोलेत्यनेनतत्ररूढिः प्रयोजनेवेतिनेयाथिता एवेजलधादिशब्देपिपदपरिवर्तनेदृष्टं
परंतन्त्रोमपदमेवपरित्यक्तसहं वरवानलादौतत्पूर्वपदमेवेतिदन्त्यपदपरिवर्तनेप्यदोषः नन्तस
मर्थतेविवक्षितार्थप्रतीतिसामर्थ्यविशदपवोचानोसचप्रसिद्धभावात्ममयाद्यभावादेयप्रयुक्ता
वाचकनिहताद्यादयोपसमर्थभेदाभवितामदेतीति किमितिष्टेनिर्दिष्टाः इतिचेन्नय्यमाथी
एवेतन्नेशलेकारिकैर्भेदेनदशिताइतितथेवनिर्दिष्टाः किंचैवात्माभावेपिशिष्यबुद्धिवैशद्याय
तत्प्रभेद्यावक्तव्यापवततोपिविभज्योक्ताइति अथवाकमात्रदोषलक्षणमाह प्रतिकूलवर्णिसुप

का. प्र.
प.
७.

70

हनचनविसर्गतिसेपिहतहते नानाधिककश्चितोपदेयतत्पर्यकर्षसमाप्रनगते ५२ अर्थान्तरेक
वाचकसमभवनमतयोगमनभिहितवाच्ये अपदस्यपदसममासेसेकीर्णगर्भितेप्रसिद्धिहते ५४
भजनक्रममक्रमममतपराष्टेचवाक्यमेवतथा अत्रापिहृदियोगाभ्योमर्थद्वयोपस्थितौलक्ष्य
लक्षणवाक्यतोययन्निःवाक्यमेवतथाप्रतिकूलवर्णितदिकेवाक्यपदोद्योतनतपदादिष्वपीत्यर्थः
तत्रप्रतिकूलवर्णिविवक्षितरसोदःप्रतिकूलाग्रननुगणावर्णीयत्रतत्र अनुगणानेवर्णीनागुणा
विवेचनावमेवत्यते संगारेयथा अकण्ठलोकएदयाप्राणीमाकण्ठकलिकंदिमो कसुःकंदा
लोककण्ठेरुकरकण्ठानिमुदर अत्रद्वर्गःसंगारेप्रतिकूलःअद्वर्गीरत्पादिनानिषेधात् रौद्रे
यथा देशस्मोयमरातिशोणितजलेयस्मिन्नुदाःपरिताःतत्रादेवतथाविधः परिभवस्तातस्य
केशग्रहात् तान्येवाहितहेतिगोस्मरुर्द्वयास्तोणीभासन्त्यमेवद्रोमाणकृतंतादेवकरुतेदोणा
त्मजःबोधनः अत्रमदवोवर्णीःप्रतिकूलाः ओजस्विनिविकटवर्णितस्यदीर्घसमासःतस्यवानु
गणतातयथाप्रागप्राप्तनिशम्भुशामभवयुर्द्वयाविधाविर्भवत्क्रोधप्रतितभीमभागीवभुजस्त
म्भापविहःक्षणत तज्जालःपरशुद्रवतशायिलस्तकंदपीटातिथियेनानेनजगत्सखंदपरशुर्द

वाहरः ख्याप्यते इत्यत्र यत्र तत्र कोऽपि अर्थपादे तत्र शिथिल एव प्रयोगः अथ रुच्यस्यापि रोदा।
दिविशेषितया स्य न प्रकृतिकदभेदत्वेन च प्रकृतिकदोरेतद्विशिष्टत्वे तस्य सक्त्ययोग्यात्मला।
भात अस्यात्वाक्यख्याप्यत्वेन अतएवास्यानपदोषत्वं एकततादृशवर्णप्रयोगस्य साविरोयिस्तत्।
दोषतवीजमण्यस्य साविरोयित्वमेव अतएव निरदोषोयनीरमादावात्मलाभाभावात् प्रकृतिकदोस्त
नीरमादावात्मलाभाभावात् दनित्वमिति मद्भातेः इदेतच्चित्तं रोदादिरसेष्टो कपयैते समासेनैक
पदसद्वर्णप्राये स्य न कथं पददोषतमिति अथान्यमाहित्येन दोषत्वं वाक्यदोषत्वं निरपेक्षदोषत्वं
तपदुदोषतमिति चेन्न एवं किं सादावपि पददोषत्वेन स्यात् किं वदन्नायादृशविवक्षया किं पदं पद
दोषतनोक्तं तथा इदमपि तथेति नूनः पददोषविभागः तपदत्तत्वेन विसर्गं तपदत्तविसर्गं तु विसर्गं
चेति द्वयमित्यर्थः तपदत्तादौ तं प्राप्त्या लभावाविसर्गीयत्रैति वद्वचनोत्ताविग्रहः एकविसर्गस्य तथा
तेवरो स्यात् उपचान्तश्च तो प्राप्तिः तपचान्तोत्तरस्य तदोषोत्तरे प्रवेशात् तेन तेनैतरेणोत्तरप्राप्तवद्विस
र्गत्वेन चालम्बवद्विसर्गत्वं चललाणोदयैरेकमुदाहरणाय याथीरोविनीतो निपुणो वराकारो नृपोत्तमः
यस्य भृत्तावलान्तिक्काभक्ता उद्दिप्रभान्विताः हृषकतावीजवंधयारुख्येण सहृदोयदेगः अतएवायं

क.प्र.
प.

७१
७१

नित्यः अत्रापीदेचिते भूयोमहीयो नियशोविधुषितइत्यादौ कथेनपददोषतमसेतिविसेथिः विरूपः सं-
धिः सनिकर्षोयत्रवेरणचत्रिधा विस्मीयोस्मीलनेकहृतंयविस्मेयस्तुप्रामस्यस्यस्यस्येदिताकार्यसाभावः
सचान्पत्रविभाषयेतिवचनादेकिकः आनुशासनिकश्चतत्रांत्यः प्रगल्भादितात्त्वतासिद्धमित्यादिना
विसर्गादिलोपासिद्धेर्वादिविधः तेषांयः सकृदपि वर्तमानो दोषाय इकानिवेधनतेनाशक्तिस्तुचकतया
प्रथमतएवसकृदयोहेजतात् अंत्योतसकृदाशुशासन्यकतेनाशक्त्यनुज्ञापकतयावधयारुघोणोवत
योदोषते तस्यासकृत्प्रयोजकपव तत्रैवव्यवतासनुगमश्चात्यतमतेन अस्मैववमानार्थतमेववा पवं
त्रिप्रकोरेपिविस्मेयीआतयानिरसातलैतः धीयोर्वलीप्रतिततेतविनाथीव्री आतन्वतीविजयसम्पद
मेत्यभातः अंत्योयथा तततदितउदाहारहारयुनिरुद्धैरुदयाचलादिर्वेडः निजवेषातदानकांतका
तिवतमुक्तामगावश्चकास्तुनयैः दृष्टकतावीजमस्याक्तं अस्मीलनेयथा वेगादुदीयगगनेचल
नहामरचेष्टितः अयमुत्तपतीपत्रीततोत्रैवुरुचिकुरु अत्रचिकुरित्यस्मीले कष्टतयेया नयसावत्र
वीरीमर्वनेर्वाववस्थितिः नात्रजुश्रुतेसतेशिरोनमयतन्मनाक अत्रलोषकतावीजेपददोषप्र-
स्तावेडकमिति अत्रापीदेचिते समासेनैकपद्यस्मीलकष्टेकानिवन्धनविस्मेयाणामस्मीलकष्टासा

७१

धूमधोमेवेषोपिलोपासिद्धिनिवेधनविस्लेषस्यपदेपिसद्भावाकथमस्यनपदोवत्तयथा भूयतश्चैर्महत
दातयप्रतदारश्चि वयेततक्तयामः सकलप्रभेदभिभापनेलोपाहसणांतरासेकीणीवाकापतेतिवाक्य
मेवतयेतिनियमार्थः अतएवतपदोषविभागन्यनतापिताट्टास्येवपदवृत्तेस्तत्रविभागादितिरुतहने
दत्तेवृत्तेयत्रतत् दत्तमेवाग्रहतेगुडकार्यात्मपदोत्पलवृत्तमेवप्रकृतरसाननुगुणानेवा अन्यतमत्तेने
वामनुगमः अग्रहमेवलक्षणाननुगमात् यतिभंगान् स्थानविशेषेगणविशेषयोगाश्च यद्वाहृतत
मग्रहमेव उच्चगुर्वादिनिरुक्तपलक्षणाननुगमात् यतिभंगान्स्थानविशेषेगणविशेषयोगात्
शिखरिणादावर्ण्यलचोर्गुरुकार्यात्मज्जत् प्रकृतरसाननुगुणान्नाश्रयतत्राद्येयथा यस्मिन्येव
पंचजनाआकाशश्चप्रतिष्ठितः तमेवधीरोविज्ञायप्रज्ञाकुर्वीतब्राह्मणः १ अत्रस्योक्तपंचमस्यगुरुता
कंदोभंगः यतिभंगोवर्ण्यहनेयथा अमृतममृतैकः संदेहोमभूत्यपिनान्यथामधुरमधिकंक्षतस्यापि
प्रसन्नसंफलम् सकृदपिपुनर्मध्यस्थः सन्नरसोतरविज्ञोवदतयदिहान्यत्साधुस्यान्प्रियारदनकृदा
त् अत्रहविणीकंदसिद्धेदृशमेवयतिरुचिता वतर्ण्येवदिहान्यदिनत्रतद्गमावाहनेस्थानविशे
षगणविशेषयोगोयथाजपरिहरतंतीरमणार्थिनसंदरशनगुणेन अहतवरेजयस्मदोसोयडिवक

का.प्र.

प.

७३

७२

वेदिपिपिडिवणो अत्रार्थायोद्वितीयतृतीयोसगणभगणोनौवनथाविधौकंदः शास्त्रेणऽऽश्रुतेनप्र
नित्यादिनो पादोतलचोर्गुरुकार्याक्षमनेयथा विकसितसदकारनारहावियविमलगुणितगुणितदि
रेफः नवकिसलयचारुचामश्रीहरतिमुनेरपिमानसेवसेतः अत्रवापादोतस्यगुरुताकंदोभेगाभेगाभ
वेधिप्रथमपादोतवर्तिनश्कारस्यलचोर्गुरुकार्यकरणाक्षमनेइद्वन्नादिषुतकार्यक्षमत्वादोषःत
स्माहाविप्रमुदितसौरभेतिपठनीयम् नकेवलंप्रथमतृतीयपादयोरेवायेदोषः किंतुअन्यथापित
अचतर्थपादेयथा अन्त्यात्तागुणरत्नरोहणभुवोधन्यामदत्तैवमासारम्भाः खलुतेन्यएवविधिना
येरेषमहोयुवाश्रीमत्कांतिजघोद्विषोकरतलात्तृतीयांतिनस्तस्यलाहृष्टयत्रपतेतिस्फुटमनमा
मस्त्राणिवस्त्राणिच अत्रवस्त्राणपीतिपादेगुरोरेवसंयोगपरतयासरत्नहौलसुरपिगुरुकार्यकारी
संपद्यते एवंद्वितीयपादेएहं पशुचाअहतासहृदयोदेजनीडहतावीजं अतो नित्यदोषोयम् प्र
कृतसमानत्रुणांतंयथा हान्त्यहायुधहाकविवेधोविप्रसदस्वसमाश्रयदेव सुगयविदग्धसभोत
रत्नकामिगतः कृतयेचतवैतं इंदोयकहमेशकानुत्रुणांतद्विरोधिहास्योजकनात अस्पृष्टमा
तिकूलवडुहतावीजं नीरमेचनास्यात्मलाभश्चिनित्यदोषतात्तृतीयाधिकंहनेन्सनाधिकमिनादिस्

७३

नपदमधिकपदेकथितपदेचेत्यर्थः तत्र नूनपदेनूनपदेवाचकशब्दोपत्रनत द्योतकनूनतायोतअन
भिहितवाच्यतमिति शेषः उदाहरणं तथा रूढ्या दृष्टान्तपदसिपाचालतनयावनेयाधेसाधेसचिरसु
धितेवल्कलधरेः विराटस्यावासोस्थितमनुचितारंभुनिधुतं परुः खेदेखितेमयिभजतितायापिकुरुषु
अत्रपादत्रयमध्येअस्माभिरितिखितेइत्यस्यपूर्वमिथेमितिचपदनास्तिआवश्यकचेतेअगत्याकतरल
भादेकवाक्यतासम्भवाच्च अथाश्चेतादृशापवविवक्षितइतिशब्दस्येवायमपवादः यत्रनर्थपवनतादृ
शेविवक्ष्यते तत्रार्थपवउष्टइति साकांक्षतंदोषांतरमितिउष्टतंविवक्षिताप्रतिपत्तिश्चदृषकतावी
जमतोफटितिआलोपादितस्तलाडवक्त्रचिद्रसादियवियोषकत्वेनचादोषतमित्यनित्येय अधिक
पदेयथा स्फटिकाकृतनिर्मलः प्रकामेप्रतिसेकांतुनिशातशास्त्रततः अविरुध्यसमन्वितोक्तिः
युक्तिः प्रतिमलालमयोदयः सकोपि अत्रस्फटिकमेवेतिर्मलतायतपमानेविवक्षितसुपात्रेणाकृत
तिपदेयथाकथयिष्येनैवोपमितिपर्यवसानादित्याकृतपदमधिकंनतवार्थत्वादपुष्टार्थनसंकरइति
वक्ष्यतेनकेवलंसमासपदवाधिकंकिंतुसमासेपियथा इदमनुचितमक्रमश्चसंयदिहजरत्त्व
पिमान्मथोविकारः यदपिचनक्रतेनितमितीनांस्तनपतनावयिजीवितेरेतेवा अत्रकृतमित्यधिकं

का. प्र.
प.
७३

पूर्वाचवर्तेनैव प्रतीतिपर्यवसानात् कर्तुं प्रत्युत प्रक्रमभंगमावदति पूर्वार्थे करणान् तथा प्रयदधिचनऊ
रंगलोचनानामिति पठनीये निष्प्रयोजनस्य प्रवृत्तेन श्रोतवैशुख्यं ह्यसकतावीजमनोदधीदावभिव्येन
दोषतं कथितपदेषु अधिकरतलतल्यं कल्पितसापलीलापरिमलननिमीलत्पाणिमागारपालीस
तनुकथयकस्य जयन्तमेव स्मरनरपतिलीलायोवरादाभिषेकम् अत्र शीलापदेवारद्वयमुपात्ते ह्य
कतावीजेव कवेरशक्त्यनयनेन श्रोतवैशुख्यमनोलाटानुप्रासादावदोषतं अशक्त्यनुनयान् इदं चित्तं म
मासेसत्रेकस्मिन्नपि पदे व्यावधानात् लाटात्रासविरहिपिसम्भवात् कथं न पददोषमिति पतत्यकर्म अले
कारसर्वेयकृतस्य वा प्रकर्मस्य यत्रोत्तरात्तरात्तानि कर्मः यथा कंकः ऊन्ननुर्गुणयित्तुरीयोरेवुरीत्
करः कः कः कंकमलाकरं विक्रमलं कर्तुं करी नोद्यतः केकेकानिवनान्यरणमहिषानोन्मेलये प्रुतः
सिंहोन्मेलिलासवद्वयं चाननोवर्तते अत्र सूकराभिधानेपि विकटबंधकृतो न प्रासकृतस्य प्रकर्मः
सिंहाभिधानेयति तः ह्यसकतावीजेवाशक्त्यनयनेन श्रोतवैशुख्यं रसानुप्राप्तयात्पातेपिनदोषः समा
प्रुनरासेवाक्यसमाप्तेन सलदन्वयशब्दोपादानेयत्रेत्यर्थः यत्तु समाप्तेवाक्ये विशेषविधायि विशेष
णान्तरापादानवत् तल्लक्षणमिति तत्र प्रागप्येत्यादौ वाक्यान्तरांभे विशेषणान्तरात्तुपादानेन तल्ल

ज्ञानमिति नमःप्रयोगोऽर्थो वाक्योत्तरं भेदविशेषणोत्तरं युगादानेन नतलक्षणविरहेण तत्रानित्यदोषव्य
त्पादनविशेषात् उदाहरणं क्रंकारः स्मरकारमुक्तस्य स्मरनकीडापिकीनोरवोक्तकारोरिति मेचुरीमथ
लिङ्गालीलाचकोरीधनिः तंध्याकंबुलिकायमारणभुजाक्षेपसबलक्तकणाक्काणाः प्रेममनोत्तवानदव
योलास्यायवणस्वनः अत्र नोत्तवसमाप्तमेव वाक्यं नेववयस्यादिविशेषणो नोपाते निराकांतत्वे च
षकतावीजं अतश्चानित्यदोषोऽर्थो वाक्योत्तरं भेदभावात् अर्थान्तरकेवाचकं द्वितीयावगतमप्रधानदे
ताद्यर्थकमेकवाचकं यत्र तत्तथा मस्माच्चरणपाते गम्यतोऽर्थः वदभीविस्तरयमिचयोते मर्धितमे
कलोः तदिनिजनकउत्रीलोचनेरस्फूर्णः पथिपथिकवधूभिर्वीक्षितामिति ताव अत्र भूस्मद
भीतमस्माच्चरणपाते गम्यतामिति वाक्यं तत्र च तदित्यर्थोत्तरगते अत्र निराकांतता उष्टवीजं अत
मात्रमेव भूमेदत्तत्वे स्यादोपादिना हेतुतत्प्रतीतेः यस्तत्कर्त्रीदेर्न तथा प्रतिपत्तिस्तस्यार्थोत्तरयादानेपि
आत्मलाभएव नास्ति तन्लाभेपि तानदोषत्वमिति सूचीयंगते कवाचकशेषसुत्तरार्थे यथा वत्तस्थले
मकुंदस्य कौस्तभोक्तं कपर्दिनः चूडालोवालचंदेण जटस्तदस्य पाववः अभवन्मनोयोगे अभवन्म
नोनभिमनोवेगो यत्र नचाविरहविधेयमध्ये स्यात्तभीवः तपजीयते न भेदादितिकेचित् वस्तुमस्तत्

का. प्र.

प.

७४

74

त्रयदार्थ्यो योरुपस्थितयो रन्त्वयो भवत्येव परं तन्मिमेतेनाप्राधात्यादिना रूपेण अत्र तन्मन्वेथ एव तयोर्न प्र
तीयते इति मद्वा न्मेदः नन्वेवमभवत्तत्तयोगमित्यत्र यो गोमततविशेषणानर्थक्यमिति चेन्न एकवाक्य
स्य पदोपस्थापितत्वादित्यस्य योगस्य सर्वत्रापि सत्तात् सतत्ते चान्वयबोधविषयत्वं मित्यप्रसंगः एतच्च क
चिद्विभक्तिभेदाद्यथा येषां तास्त्रिदशेभदानसरितः पीताः प्रतापोष्णमिर्लीलापानभुवश्च नन्दनतरुक्का
यास्रयैः कल्पिताः येषां देहकृतयः कृता मरुपतिः क्षोभाः क्षपाचारिणा किं ते स्तन्यरितोषकारिविहिते
किं चित्यवादाचितम् अत्र ये रित्यस्य विशेषतया क्षपाचारिशब्दार्थो विवक्षितः नन्वेतेन ते स्तन्यायोगः प्र
तीयते विभक्तिभेदात् अथ ये लीलापानभुवः प्रकल्पिता ये स्रायैः प्रतापोष्णमिरित्यादिप्रकारेण यच्च
ह्याभिधीययोरेव तन्वात्वयोस्त किं विशेषांतरविवक्षयेति चेन्न अत्र वायानां द्विविधे येनैव साक्षात् दत्त
यानत्तन्मनेन तर्भावात्तु वायान्तरेण गणान् विनिगमनाया अशक्यत्वात् तदेतदुक्तं गुणानां च परा
र्थत्वादसम्बन्धः समन्तात्प्रादिति अतएव वारुण्यैकदायिक्यापिंगाद्या सोमं क्रीणातीति आरुणादी
नां पिंगाद्यादिभिर्नान्वयो नापिंगाद्याः तस्या अपि क्रयसाधनत्वेन गणत्वात् विशेषणविभक्तिवैयक्यस्य
किं तत्क्रयो गोवकथेतस्य धर्मतरस्यैव वारुणादिभिर्क्रय इति चेन्न आरुणादीनां गवामां नामार्थसमा

ज्ञात तर्हित ह देवत्राणार्थपवसमाजोस्ति ति चेत् भवेदेवेयदित ह त्समान विभक्तिकत्वे भवेत् कथं
तर्हि भगवन् अभिमतो योग इत्यचेत्तपाचारिभिरिति पादे कथं सकलयत्पदनिर्दिष्टानां तत्पदेन पराम
र्शनेषां सर्वेषां तपाचारिणां वगतेः क्वचित्पनत्तादिनिवृत्तौ यथा तमेवेसौ दया स च रुचिरतायाः प
रित्तितः कलानोसीमानेपरिरिहयुवामेव भजयः अयहं हं दिष्टानां दिति स भगो संवदति वामतः शेष
यत्स्याजितमिह उदात्तौ गुणितया अत्र मंगलशेषसंयते गुणिना जयप्रयोजकमान्यो विवदितः
स च द्विधा संभवति यदित्यस्य चेदित्यर्थकतया न घटियदार्थयोर्विवदया वा तयोर्घटिप्रथमेनात्प
र्येतदा वाचकतया द्वितीयेन न्यूनपदत्वमिति न च न्तपदस्यापि अत्रैवांतर्भावः क्वचिन्त्यनपदेपि
अध्याहारादिना मतयोगसम्भवे विलम्बदेरुद्धृतसम्भवात् क्वचिदाकोत्ता विरहाद्यथा संग्रामो
ग्नसंगतेन भवता चापैसमारोपित्रे देवाकर्णयेय न वेन सह मायुद्यत्समासादितम् को दे उने शराः
शवेः रविशिरस्तेनापि धूमादलंते न न भवता च कीर्तिरमला कीर्त्या वलोकत्रये अत्र पूर्वार्थेनेनो रा
र्थस्य योगो विवदितः न च कथञ्चित्संयते तथा हि अर्थानां वाक्यार्थयोगः क्रियात्वेन कारकत्वेन
संयतेन वा पक्षां विशेषणत्वात्वाद्देतुत्तलक्षणत्वादिना वा तदादिना सर्ववाक्यार्थमन्तद्यवाक्यो

का. प्र.
प.
७५

७५

नरावहमाहाकैकवाक्यतयावाभवेत् तत्रकोदेडादेः प्रथमत्तीययेचमस्यः यदास्तद्विशेषण
तासमाविताएवकारकत्वमपिकर्मकर्तृभावाभ्यामन्यत्रतत्ते तत्राकर्णितनक्रियायांपदार्थमात्र
सकर्मत्वेविवक्षितेकोदेडाशरानितिदितीयास्यात् अथपरस्परान्वितामिलिताः पदार्थाः कर्मना
प्रत्येकं अतो न प्रत्येकवाचकाकोदेडाशराश्रयादिप्रथमास्यात् माद्विषेदथिशर्करूपयश्रयादिवत्
अथसमासायनक्रियायाः कोदेडादीनां कर्तृतयाशरीरादीनां कर्मभावेनान्वयश्चिचेत्त शरास्ससा-
दितमिजान्वयात् किंचयेनयत्समासः दितेकोदेडोनशरास्समासादिनास्तदाकर्णयेति पर्यवसाने
कर्त्रीकर्मणोप्रभेदः प्रतीयेतनवाकोदानिहतिः स्यात् अथयकहस्यउद्विष्यवाचकतयाकोदेडा
दिनामन्वयो जातयेवेतिचेन्नपययकहार्थः तथाचयकाहार्थस्यक्रियान्वयेकोदेडादीनामन्वयो
जातयेवेतिचेन्नपवेदिकोदेडादीनां नरुपादानेवार्थमेवस्यात् तस्मादस्तिकश्चित्प्रकारकत-
स्तदर्थयोर्भेदश्चित्तदवकिन्न तथायोगः कथंचिदुपपादनीयः एतेनादिमनन्यदार्थनमपिनि
रुत्ते अथकर्तृकर्मणोर्विशेषाणि कोदेडादीनिचेन्नकोदेडेनशरायत्समासादितेतदाकर्णिये
तिवाक्यार्थपर्यवसानेनविशेषात्तत्तावाकात्तायाअनिहतिप्रसगात् शरायदिन्यायन्वयवाइ

७५

न्याप्रसंगाच्च अनपेक्षकोदेहादिशरादिकर्तृकर्मणीनद्विशेषणोत्तरककार्यइत्यपि सुदृष्टं अथ
येन यदासादितमित्तसामान्यतोवगमाकेनकिमिति विस्मयप्रमेकोदेहेनशराइत्याद्युत्तररूपोक्तिवा
क्योत्तरगणोक्तिचेन तादृशप्रश्नाप्रवणान् अथासौप्रतीयेतेपवमुत्तरालकारोपिलभ्यतइतिचेन ये
नयदासादितेतदाकर्णयेतिप्रश्नेविनापिकोदेहादिनिर्देशसम्भवेनेतदुत्तरनासिद्धेः ननुचासा
दितमित्तशक्तिपापदस्यवचनादिविपरिणामेनानुषंगेकोदेहेनशरासमासादिताइत्यादिवाक्या
नशरंभेकोदोषइतिचेन वाक्यभेदःपूर्वापरार्थयोरन्वयतादवस्थात् लोकतादृशवाक्यभेदेपि
दोषाभावात्तथाप्रयोगइतिव्यंग्यस्यापिविवक्षितोयोगाभावेस्यावतारोयथा चापाचार्यस्त्रि
रविजयीतिप्रब्रूयकाकंदवाधाजन्यात्मनिदयाभार्गवस्ययोगोविवक्षितः तन्निंदाप्रकरणा
त् परशोः सक्रियापादवेनानिंदनीयताश्चनचनथाप्रतीयेतेकृतवतेतिहतीययापरश्चनैवसमे
धावगमात् कृतवतइतिपादेतुभार्गवेनिंदायोगः प्रतीयेतेयदित्यपरश्चननिंदानेतरेविदग्धोक्ता
पिभार्गवेपिनिंदावगमस्तदाकृतवतस्तनायोगाद्वाच्यायोगोदाहरणमेवेतत् तथादियथा
स्वर्गयोग्यतोपपत्रेयपरशुसामिनोमहादेवस्यशिष्यानादीनिविशेषणान्यथानानितथातद्योग्य

का. प्र.
पं.
७६

76

तोपपादनायनस्यैव कश्चिदर्थो वक्तुं युचित इति भार्गवेण कृतवत्तस्यान्वयो विवक्षितो न प्रती-
यत इति दुष्टमे पदे चेदीदासव्याख्यानमनादेयं क्वचित्समासाकृतमतयामतयोगाभावो यथा च।
तारो गृहीतव्रताः कौमव्याः पशवः प्रिया परिभवः क्लेशो पशोतिः फले राजन्योपनिषये विवक्षि-
तो न तत्र प्रतीयतो समासकृतत्वात् क्वचिदुक्तमिति रोधाद्यथा जेता काण्डोदनालोतावकिरणल-
सक्ते सकरालीकरालः प्रत्यगालककाभाप्रसरकिसलयो मंजमेजीरभृंगः भर्तेर्न तावत्कारेण
यतिनिजतनुस्वकलावण्णवापीसेधुताभोजशोभो विदधभिनवोदण्णपादोभवान्यः अत्रत-
नुपदार्थस्य पार्वत्यायोगो भिमतः दादपादेन प्रतीयते वाक्ये यत्प्रधाने तत्रैव निजादिपदस्य
त्यजेः ह्यसकतावीजमिष्टप्रतीतिरिदं इति नित्यदोषो धर्म अनभिहितमित्यावश्यवेणः
तेनाभिहिते वाचकपदानि विवक्षितमवश्यवाच्यं यत्र तदित्यर्थः वाचकपदानभिधानेन नूतनपद-
नव्यवस्थानात् यत्तन्मूलपदप्रतीतिमात्रे अत्रतु विरुद्धाप्रतीतिरित्येवमर्थः प्राकृतस्य
निवृत्तमात्रे दादराणे च मन्सवधितेन वीरशिषुप्रामिरेव विरुद्धाप्रतीतिरितिकस्य चित्याख्यं
नेतदनुभवविरुद्धतया नुभवस्याप्रतीतिः इदेवान्यथा वाच्यस्यान्यथाभिधानाद्वाचकस्य

द्योतकादेरनभिदानाद्वा आस्येयस्या अप्रकृतस्य चरितानि शयैश्च हेतु रत्नजुतैर्ममकृतस्य तथाप्य
नास्या कोपेषु वीरशिषुकाकृत रमेमाहान्यसारसमुदायमयः पदार्थः नन्वयमविमृष्टविधेयोऽपि
एवेति चेन्न तद्विधेयाविमर्शसात्रमत्र ह्यसौ किं तत्तथापीत्यस्यासंगतिरपि तदनुशयेन विधेयता
भुवगमोनवतत्वात्प्राप्त्यात् एतन्नावांतरवाक्येन विधेयाविमर्शयतिसमाधानमत्रादयवीजाभावा
त्तदाणमपि मुक्ते निवांतरवाक्येन विधेयाविमर्श इति समाधान एव तदुदाहरणं अप्रस्तवात्रोदा
हरणो विधायाविमर्शः तथाप्यद्वितीयभेदे तदसंकरमात्रेणोवदोषभेदव्यवस्थितेति यथाप
षादमुद्रितनयामुखपद्यजन्माप्राप्तः सुरासुरमनोरथहरवर्ती स्वमे निरुद्धवदनादिगता नृप
लक्ष्मीफलामसुराजासुतो विधाय अत्र सुराणामपि मनोरथस्य हरवर्ती धीप्यर्थो वच्यो वाच्यः अत्र
प्राप्त्यमनोरथविषयते प्रतीयते असमासेष्वेव दोषो यथा त्वयि निवहतेः प्रियवादिनः प्रणयभे
गयराशुखचेतसः कमयराधलवेममपश्यसित्यजसिमानि निदासजनेयतः अत्र लवमपीत्य
र्थो वच्यो वाच्यः अन्यथा लवनिषेधेऽप्यलप्रतीतिप्रसंगात् ह्यकतावीजप्रथमेभिमता प्रतीतिः
अंत्योस्तविरुद्धप्रतीतिरित्यनित्यनित्यदोषोऽप्येव दस्थितिः अस्यानस्य पदमस्यानस्य समासे

का.
प्र.
७७

७७

वेनिहयमित्यर्थः अस्थानेनोचयोग्यस्थानत्वे तयोराद्येयथा प्रियेणसङ्ख्याविपक्षसन्नि
धावपादितोवत्तमिपीवरस्मृते स्वजेनकाविहोनेहो जलाभिलोवसंतिदिप्रेः म्निगुणान
वस्तुनि अत्रनकोचिदितिनयोग्यननः स्थानेप्रतियोग्यसन्निधितेयतिनियुक्तः नद्येव
थानेपितसवापवविजहुरिति प्रसङ्गदयोग्य स्थानमेतत् विरुद्धप्रतीतिजननाविविधति
तोपयोप्राप्त्यपदस्यापयोग्यसम्भवादपिस्थानस्यायोग्यत्वे यथालग्नः कालिकवग्रहप्रयज
हलम्बननिदान्तरेसद्वाङ्मातृकान्धरेन्मुषिकलेवान्नः कमोलस्थलम् पार्वत्यानख
लक्ष्मणाङ्कितसखीनमस्थितवीज्या प्रोन्दुष्टः करपल्लवेनऊटिलातामुष्माविःपातवः अत्र
ऊटिलातामुष्मावितेनखलक्ष्मणाङ्कितवीजमिति तन्मूवेमेवप्रयुज्यमानमुपयुज्यते नतपश्चादि
तिस्पष्टंइतिवाजनिन्यथायं अस्थानस्यसमासयथा अद्यापिस्तनशेलेउर्गाविषमेसीमंतिनी
नोद्दिष्ट्यातवाचस्तिमानपयथिगतिक्रोधादिवालोहितः प्राद्यप्रस्तातरप्रसारिः करः कर्ष
त्पसोतत्ताणाईलकैरवकषानिस्मरदलिप्रेणीकृपाणेशर्पा अत्रश्वार्थेकहस्यप्राणिनःतत्कृति
तितत्समासम्ययोग्यस्थाने नपुनःकवेरुतरार्थमित्यस्थानसमासतानवप्रतिकूलतान्तभीवःस

७७

मासस्यावृणोत्तात् नापिपतत्प्रकर्षता प्रथमवृत्तस्यप्रकर्षस्याप्रेत्यागेदितत्सर्वेवोअत्रतवेपरीत्
किंच तभयत्रचित्तैवप्रकर्षस्याभावेतत्सम्भवः अत्रैकतरत्रैवसमासोवित्तमितिहसकत्वावीजस
हृदयवैमुल्लंसेकीर्णं वाक्यांतरपदेनमिश्रयथा किमितिनपप्रमिकोपेपादगतंवद्गणंमहहणे
सम् ननुमुंचहृदयनाथ कण्ठमनस्तमोदुपं अत्रपादगतंहृदयनाथेकिमितिनपप्रमिइमेकण्ठे
महहाणकोपंमुंचेतिवाक्यत्रयेनोयवाक्यस्तपदमाहायाभिमन्नेप्रतीयते इदमेववडसिबीजेप्रतीतिवे
लन्तोवापकवाक्येक्रिष्टमितिभेदः गमितेनातगंभं अन्तःस्थितवाक्यान्तरवाक्यमित्यर्थः उतवा
क्यं क्वाचित्सभावतएकपवेक्वाचित्वाक्येकवाक्यतयाएकीभूतंतत्राद्यंयथा परापकरनितउडेनी
नैस्महस्महतिःवदामिभवतस्तन्मितिवाक्यान्तरप्रथमवाक्येस्थितंदितीयेयथा लग्नरागाहताह्य
सहृदसिहृदयेवामियद्धारिकोएहमातहःनामपीहियपरप्ररुषैद्योचदहापतन्नी तत्सक्तोयेनक
श्चिद्राणयतिविवितेतेस्तुतेनास्मिदन्तावृत्तेभ्यः श्रुनियोगाद्दितमिवचतेत्यस्युयिंयस्कीर्तिः अत्रम
तत्सक्तोयेनकेश्चिगणयतिनेनभूत्यभ्यादतीस्मीतिवाक्येकवाक्यसंये विदितेनस्तिनिवाक्यान्तरस्थि
तेप्रत्युतलक्ष्मीस्ततोपमरतीतिविरुद्धमतिकारत्वादि रुद्धंते प्रतीतविच्छेदोतत्रइहवीजे अतो नयत्रप्र

का.

प्र.

७८

78

तीतिविच्छिद्यतेनत्रनायेदोषः प्रसिद्धितं सजीरादिपुराणित्वायेयदिपुत्रजितप्रभृतिसनितमणित
दिसरतेमेवादिपुगर्तितप्रमुखम् इतिप्रसिद्धिप्रतिक्रान्तयथा महाप्रलयमारुतदग्मितप्रमुखावतक
प्रवाहचनगर्वितप्रतिस्वानुकाशमुद्गः खःप्रवाणभैरवः स्यागितरोदसीकन्दरः कृतप्रममोरदयेर
ग्रमभ्रनर्पवः परः रेवोमण्डकादिशोकविप्रसिद्धोनर्थकविशेषेसिद्धेनादे नवावाचकसेकरः त
त्येनैवर्पणेभयत्रशक्तिर्नैवैकैवकविप्रयोगनियमात् अतएवायेवाक्यदोषः विशेषसंस्थाने
नविशेषपरंतादिति भग्नप्रक्रमं भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावगोहवित्पेयत्रतत तस्मानेकधात्यवस्थितं तत्र
प्रकृतेः प्रक्रमभङ्गोयथा माथेनिशाया नियतनियोगादसंगतेहेतुनिशापियाता कलाङ्गनानादि
दृष्टानुत्पन्नानातः परंभद्रतरेममस्ति अत्रास्तस्यतेगमः प्रकृतेः प्रस्तावेयानेतियातेः प्रयोगेप्रक
तिभङ्गः भिन्नाभ्यामुपस्थापितं भिन्नवद्वतीति कलाङ्गनानास्वामिसदृशावस्थाप्रतीतिर्नभवा
ति तस्माद्गतानिशापीतिपुक्तः पादः ननुनैकपदेहिः प्रयोगेप्रयोगातिक्कासनस्त्र अत्रापिकथं
तपदेउद्यमनपदेमवोक्ते तथावपुनर्गमेः प्रयोगपिदृष्टव्यवस्थादितिचेत्र उद्देशप्रतीतिदृष्टानि
रिक्तैरिपकपदेहिः प्रयोगनिषेधविषयः तादृशेषतविषयेप्रस्तुततस्यैवपदस्यसर्वताम्नोवाप्रयो।

गोविनादोषः यथा उदेतिसविताताप्रस्ताप्रपवास्तमेतिव संपत्तावविपशोवमहतामेकद्वय
उदेतिसविताताप्रततिपेद्य रक्तपवासमेतिवेतिवदिक्रियत तदापदोतरप्रतिपाद्यमानः संपवार्थ
भिन्नइवप्रतीयमानः प्रतीतिव्यवधीप्रत्ययस्ययथा यशोयित्तं सुखलिसयावामनुष्णसेत्या
मतिवर्तितेवा निरुत्पकानामभिधायभातेसमुत्पकेवाङ्मुपेति सिद्धिः अत्रतमनःक्रमेणस
मभिधानमेकद्वयप्रस्तोप्रतीतिस्थगयति सुखमीहितेवेतिपुनःपाठः सर्वनाम्नोयथा तेहि
मालयमामन्त्राप्रनःप्रत्यक्षशूलिनम सिद्धेवोमेनिवेद्यायंतहिस्त्रयाःत्वमथयुः अत्रास्मेरति
इदमाप्रक्रममात्रहिस्त्रयाइत्यत्राप्यनेनविस्त्रयाइतिवाच्य नचनदिदेमारयोभेदइदमःप्रस्तुत
प्रत्येकपरामर्शकतातदस्त्वप्रत्यक्षपरामर्शकतात अन्वयात्तयोःपयोयतापत्तेःपयायस्यतथा
महीभूतःपुत्रवैतोपिहृष्टेस्त्रास्मिन्नपत्तेनजगामसत्त्वमिम् अनेतप्रत्यक्षसमयोदितोहिरेफमाल
सविशेषसङ्गाः अत्रापत्तेप्रबद्धपुसत्त्वपितस्मिन्नेपत्तेप्रेदातिशयाविवक्षाणादपत्तेश्चप्रयुक्त
व्येपुत्रशब्दप्रयोगात्प्रहायक्रममङ्गः केचित्सतिपुत्रसत्तायोस्त्रेदोपुनः तस्यतस्यपिपुत्रेत्
स्यासोभूदिति विवक्षाणा नाशोदोषप्रतीतिरितिसमादर्थितद्वयुक्तं अनेतप्रत्यक्षसमग्रहिचूतशी

का.
प्र.
७५

७७

दृष्टान्तवैषम्यप्रसंगात् तत्रवसामास्यविशेषोभावेनोपाचनादीर्घांतिकेतयेवोचित्यात् तस्मा-
दप्यतिवतोपीति युक्तः पाठः न चात्रापि बहुतालाभात् दृष्टान्तवैषम्ये अपत्यान्वयसंतीति वक्ष्ये-
मतोपेविधानात् एतेन साधुरेव पुत्रवन्त इति पाठे इत्यतः केचित् इत्यनेन सोऽप्रदयिका इत्यर्थे केन व-
त्तिकृतोऽनुमतिरेवेति वगैरीदा समतमनादेयं अथाप्यत्र पुत्रशब्दयोः कथं पर्यायता तत्र केव-
दपत्यपर्यायोऽपि पुत्रशब्दः अस्य प्रतीतिरस्तीत्यस्य कृतान्तरात् तादृशतां युक्तं तथा सति दोष-
स्योवाप्रसङ्गात् अपत्याधिकतमविशेषात् तस्मात्पर्यायतमे कार्यप्रतिपादकत्वमत्यन्तैकप्रकार-
प्रतीतिजनकत्वमपीति अतएव लघुतामुपक्रम्य गरीयानिति उक्ता वपि पर्यायक्रममभूत् तथ्यते-
विषदोभिभवत्पविक्रमैरदयं यद्वैपतमायतिः मियताल्लघुतानिरायते रगरीयात्रपदे लघुप-
यः अत्रैव विपदापदारुपसर्गप्रक्रममभूत् अपि दृष्टव्यः उदमिभवः कुरुते निरायतिल लघुताभजे-
ते निरायतिल लघुताभागे पदलघुपश्रियामित्युक्ता यदि नु स्यान् दोषमभूत् कावित्कीर्णारजोभिर्दिव-
मनुविदयो मन्दवक्त्रे तुलसीरश्रीफाः काश्चिदेतदिशरदे धिरेदाह मुद्रांतसत्तां भ्ये सुर्वीत्या-
श्वात्याः प्रतिपदमपराभूत् मर्वत्तम्यमानाः प्रस्थाने पार्थिवानामाशिर्वामिति श्रोभाविनार्थः शाशो-

७८

स्तः अत्रकाविरितितयक्रमकाश्चिरितिवचनप्रक्रमभङ्गः तस्मात्काश्चित्कीर्णरजोभिर्दिवमनु
विदधोर्मन्दवेक्रेन्मुणोभानिः श्रीकारतिपदनीयम् शालशानवोर्गुणीभूतक्रियोतराभिधायक
ननियमात् नचात्रक्रियोतरेप्रधानमस्ति आख्यातप्रक्रमभङ्गः प्रसङ्गः अगाहेतामहिषानिपानस
लिलेषुङ्गेमुङ्गस्तुतिने ज्ञायावहकदेवकेमृगजलेरोमुक्तमभ्यस्यत विष्महेः क्रियतांवरह
पतिभिस्तुतिस्तुतिः पल्लवे विष्महेः क्रियतांवरह पतिभिस्तुतिस्तुतिः पल्लवे विष्महेः क्रियतांवरह
निकर्तकारकवाचकतियाः प्रक्रमेक्रियतामितिकर्मकारकवाचकस्यविष्महेः क्रियतांवरह
राशमडमुम् अकलिततपस्तेजोवीर्यश्रीशान्तिप्रशान्तिनिधाववितथमदाप्तातेरोषान्मघावमिथावते
अभिनवविद्यारयंस्तमायवक्रमेणे स्फुरतिरभसान्याणिः पादोपसंग्रहणायव अत्रतेजोवीर्य
रोषोक्रमेणेपक्रमनडभयोवितयोः पादोपसंग्रहयनुग्रहणयोः पादोपसंग्रहयनुग्रहणयोः
नुदेशः समानामितिन्यायालितितदमथाकरणप्रक्रमभङ्गः एवमप्यस्य अत्रसर्वत्रैकरूपप्रस
तायाः प्रतीतः स्थगनेमपचातोवाहकतावीजम् यउक्तेप्रक्रमस्यामथात्तेनप्रतीतोप्रसवलह
तो ज्ञादः स्फुरन्ननासादीयत्राद्यानन्तमश्रुते दोषः प्रक्रमेगात्याः शावानोचित्यभूअसरीत अ।

का.

प्र.

८.

४०

शतपथनिर्देशोये अक्रमस अविद्यमानः क्रमयुत्रयेतत यत्पदानेनैतरेयत्पदोपादानमविते तने
त्यत्रतत्पदोपादानेयत्रैतर्थाः यथाह्यंगतसंप्रतिषोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः का
लाचमाकोतिमतीकलावतस्तमस्यलोकस्यवनेत्रकोमदी अत्रलोकस्येति वकारस्त्वेषाखाने
तरंयुक्तः तेषाहस्यैवशोच्यातायांसमुच्चयस्यद्यात्तनीयताम् लोकपदार्थसमुच्चयामावात् अ-
था पदस्यपदादस्यकोभेदेः तत्रप्रतीत्येतत्तमत्रैवप्रतीतिः किंत्विलम्बितेतिफेचित तत्र ऊटि
लातामुच्चविहितपदास्यतेपदस्यपदेप्रतीत्येतराभावात् वयेतत्रमः अत्रवधानेनेवयत्राभिमतप्र
तीतिजननसामर्थ्यं तदेतस्यविषयः अत्रः पुनरित्यस्यवादीनांवाच्यवहितपदार्थेवैव समुच्चा
यादित्येतकता यउक्तेमोहलभेहेन अतएवव्यवहितेबुधानेष्टेतिशादिभिः सम्बन्धातेदि
सोप्राक्त्रिमुपदधुरनेतरेति नचननोप्यवहितस्यैवतथात्वमतेः प्रजेनकाविडिजहावित्या
दिकर्मापिक्रमभेदः स्यादित्वाद्यं नखलनखलवाणः सत्रिपात्ताप्रमस्मित्रित्यादौव्यवधानेपिप्रती
तिविशेषाभावान्नवायंवादिपदेष्टवदोषः किंतिरुमादिपदेष्टापियथा शक्तिर्निसिंशजेयंतव
भुजयगलेनाद्यदोषाकरश्रीवक्त्रे पार्श्वतथेषाप्रतिवसतिमहाऊहानीखड्गयसिः आजेयंसर्वगा

तेविलसतिप्रतः किंमयाहृदयातेप्रेष्येवेयंप्रकपाशुशिकरमितयायस्कीत्याप्रयातम् आ
त्ररथंशोषोवेतिवाच्यम् इथंशहस्यावर्हितपरासर्वकत्वात् पादत्रयस्येवपरामर्शनीयत्वात्
एवंलंगनरागाहृताहोत्यालावपिशतिश्रीनियोगादितिवाच्यम् इतेरण्यत्रतल्पत्वात् हृषकत्वात्
नेचोदेषप्रतीतिविरहइतिनित्यम् अमनपराथं अमनःपराथोद्वितीयाथीयस्यतत् अमतेमेव
तेयोशुद्धारवीवन्मौतथावीरभयानयानको राद्रादुतो तथाहाम्य करुणोवैरिणोमिश्रः इत्या
युक्तदिष्णप्रकतरसविरुद्धमयन्नाकते यथाराममन्मथपारेणताडिताडः सुदेनहृदयेतिश
चरी गन्धर्वदुयिष्णान्थनोक्षिताजीवितेणवसतिजगामसा अत्रप्रकृतस्यवीभत्सस्यविरोधी
शृंगरस्तस्ययन्नाकोद्वितीयोर्थः तादृशाथीयस्थितारसायकर्षतास्यदोषतमतो नित्यदोषो
ययस्यवनपदमात्रेसंभवइतिवाक्यपवायेशेषः नीरसेस्वात्मलाभस्येवाभावात् अथोदोषः
लक्षणात्याह अथोपुष्टः कथो व्याहतपुनरुक्तं हृमग्राम्याः ५५ सन्धिग्योनिर्देतप्रसिद्धि
विद्याविरुद्धश्च अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवर्तः ५६ साकांक्षेपदप्र
कः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः विध्यववादायुक्तस्त्यक्तपुनः स्वीकृतेष्वीलः ५७

श्री.
का.
३.
६।
४।

पददोषलक्षणसूत्रस्य उद्दिष्टमिति पदलिङ्गविपरिणामेन सम्बध्यते तत्रापुष्टः पुष्टादभिन्नः पु-
ष्टं विवक्षितार्थवाच्यप्रयोजकानुपादानं न हि रहस्यद्विधौ अप्रयोजकत्वात्प्रयोजकत्वस्य न
लभ्यताश्च येनैवार्थमाद्गतां यद्यप्यस्यानिष्प्रयोजनमित्यनेन भजराजोवर्ण्यमाह अतएव
प्रकाशकारोऽपि अतिवितततादयोऽनुपादानेऽपि प्रतीयमानमर्थनवाधेत इत्येवाह ननु प्रयोज-
कापेवेति उदाहरणं अतिविततगगनसरणिप्रसरणपरिमुक्तविश्रामानन्दः मरुडलासित-
सौरभकमलाकरहासकद्रविर्जयति अत्रातिवितते निरवलम्बेऽपि अविश्रामगमनावि-
तराप्रकाशकमलप्रकाशनाश्रवेरुक्तार्थविवक्षितः तत्रातिविततगगनस्यार्थादेवावगम्य-
ते अनेनैवौ स्पष्टं सरणिर्मे मरुडलासितसौरभत्वेनाप्रयोजकमेवेत्यः पुष्टापत्तेर्थाः नन्येतेषां
अपुष्टा इति सिद्धे परन्तु अतिविततेति पुनरुक्तः गगने पदादेव तदुपस्थितः मरुडलासितसौ-
रभेति विरुद्धं विफाशान्पूर्वं सौरभाभावेन तद्विशिष्टस्य सूर्येणाप्रकाशपतादिति नायमप्यभि-
ति चेन्न गगनपदेन विततेऽशक्यं अथ लभ्यत्वेन पुनरुक्तता यदुक्तं भजराजेन काव्येति दा-
सदावाक्योल्लस्य क्वासात्तादृशानमप्योनरुक्त्यायेति परन्तु पुष्टमेव नापि विरुद्धे सौरभ्योऽस्य

पल्लवानात् यदा विवर्तते पुरस्काराण्युर्वभावाभिधानात् अथाधिकपदस्य फोभेदः अथैव
न के प्रयोजनाभावकतोपि भेदेन सम्भवति अत्र कश्चित् तत्र यदा न्ययसमकाले दृष्टत प्रतिभासः
दत्ततवनेतरमिति विशेष इति तत्रातिसमीचीनं तथानियमे प्रमाणाभावात् यतावता च विशेषः
एतन्नाह दोषतमेकस्यापरस्यार्थदोषतमिति विभागानप्यने अविरोधमतिक्रमस्य परार्थदो
षाह दोषे न्ययप्रत्ययोत्तरमेव दृष्टत प्रतिभासात् वयं तपस्यामः यत्र विवर्तितपवाद्यो न्ययाभिधा
नेपि उच्यते मोक्षदोषाः अन्यस्तुरमदोषाभिन्नशब्ददोष इति विवेकः तथावयव्याविवर्तितोप
यः कश्चिदन्विततयाभिधीयते तत्राधिकपदत्वे तस्येन विवर्तितत्रिविधात् यत्र तसां वि
वर्तितपवपरंतप्रयोजकत्वात् न लभ्यताम् न शब्देनोपात्तमदंस्तत्राप्रवृत्ते स्फटिकाकृतीत्येना
ननाकृतिपदार्थः तपमानत्वेन विवर्तितः न तत्र कृतियतिरेकः पूर्वार्थे तथैवायकृमात् किं त
द्वंद्वोत्तरोथादिनाह यमपि कश्चिदन्विततेनोपात्तमित्यधिकपदत्वेन विवर्तितेनोपादौ तत्रातिवि
तत्वादिके वक्तव्यविवर्तितमेव परंतर्लभ्यतादिना नोपादानं हि मित्युच्यते व्यक्ते च पूर्वस्य शब्द
दोषतमन्तरस्यार्थदोषतमिति ह्येकद्वयानेवाशक्त्युत्तरयने न श्रोतव्यं मुख्यमतपवयमकादौ

का.
प्र.
८२

दोषता नशलेकारारम्भेणाशक्त्यनवयनात् कार्त्तवतेसादिपदेवविशेषयोनकनयातइपादा
नेनाशक्त्यत्रायकमित्युक्तमित्यपविशेषणदानार्थे विशेषप्रयोगेदोषाभावःकथःप्रतीतिः
शवान् इहइत्यर्थः यथा सदामध्यासासामियममृतनिष्पन्नसरसासरसस्तुहामावहेतिवद्
मार्गापरिमलम् प्रसादतापतायनेपरिविताः केनमदतोमहाकाव्येस्त्रिस्फुरितमधुरायात्तरु
चयः अत्रयासांकविरुचीनामधेस्त्रिस्फुरितमध्यात्मकमार्गात्रयवतीभारतीचमत्कारवद्
तितागम्भीरकाव्येचनपरिविताः कथमितरकाव्यवत्प्रसन्नमवेत्त यथायासामावित्यप्रभाणाम
येत्रिपद्यगानदीसम्बन्धवदतितामवपरिविताः कथंप्रसन्नमवेतीत्यर्थोविवक्षितः सवशात्त
रेरपिक्लेशात्रेवप्रतीयेतइत्यर्थेपवायेउक्तः क्लिप्ततादिकेत्युक्तादोषोचदनांतराण्यस्यस्त्वेनेवा
प्रतीतेः सम्पत्कृतीतिविरहश्चहृषकतावीजं अतोनिर्मायेदोषः व्याहृतःतत्कथौवायकथौवाय
यस्यैवनिगद्येत उस्तेवायतदन्त्येव्याहृतोश्चसदाभवेदित्युपलक्षितविरुद्धतावान् यथाज
गतिजायनस्तेतभावानवेन्दुकलादयःप्रकृतिमधुराः मत्स्यवोत्समनोमदयंतिये ममतयदियेया
तालोकेविलोचनचंद्रिकानविनयषजन्मनेत्कः सपवमद्वादयः अत्रश्रीर्वेसाधारणचंद्रिकावे

इकलाः सप्रत्यसारतयाप्रतिपादिताः ततोर्वोत्तरावेवेदिकात्तुक्तवाक्यारोप्यते इति व्याचिंत्यो ह्येक
तावीजे च वाक्यार्थाप्रतीतिरस्येति दोषः पुनरुक्तः प्राप्तेन प्रतिपन्नते सति पुनस्तैव प्रतिपादितः अ
र्थेन प्रतिपन्नस्य प्रतिपादनेष्वस्यतम् यत्तु प्रयोजनं विनैति विशेषणमिति तदयुक्तं एवे सत्यस्य नित्य
दोषतैव न स्यात् प्रयोजनं न स्यात् पुनरुक्ततस्यैवाभावप्रसंगात् सद्योर्थाद्विधा पदार्थवाक्यार्थभेदात्
तयोराद्येयथा अरेरग्रज्जनाज्ज न कृतमनुमते दृष्टेवायेरिदेगुरुपानके मनुजपशुभिर्निर्ययो देध्रुव
ज्जिरुदायुधैः नरकरिपुणासाधितप्रासभीमकिरीटिनामयुमभमम् ह्युदोमोसैः करोमिति प्राव
लिम् अत्रार्जनाज्जनेति संस्वाधेये भवद्विरित्यनेन पराष्टुपपत्तेतेषामित्यनेन परामर्शात् अर्जना
स्यापि प्राप्तेः मभीमकिरीटिनामिति किरीटपवर्णः पुनरुक्तः न च प्राधान्यप्रतिपत्तये पुनरुपादान
मित्यदोषता संस्वाधेनेनैव तद्भावात् वाक्यार्थस्य पुनरुक्तत्वे यथा असज्वालाबलीद्धप्रतिबल
जलेथं रतरोर्वायुमाणमे नानाशेष्यते स्मिन्मपितरिगुरौ सर्वधन्वा अराणाम् कर्णालं संवमे
णवृणक्तपसमरेमुचक्ष्वादिक्कशङ्केतातेचापाहितीयेव हतिराणधुरेको भयस्यावकाशः अशालं
संभ्रमेण कभयस्यावकाशरतिभिर्त्राथो न ववक्तरोद्वरसाविहते समाधानमाशंकनाये वीरस्याय

का.
प्र.पं.
८३
४३

क्रकारित्वं वर्णनात् ह्यसकतावीजं वनिष्प्रयोजनाभिधानेन श्रोतव्यं अतएव प्रयोजनसत्तेनादो
षत्वादनिनोयेदोषः केचित्तत्र प्रामस्यापि वचनेन उतरुक्रता तदुदाहरणमस्य ज्ञातेति अप्रयोजकाभि
धानमात्रस्य लेनप्रसाधश्चाहुः उभयोः उभयक्रमः उभयैवक्रमस्य लोकशास्त्रविरुद्धं तत्राद्यं यथा
भूषालरत्ननिर्देशप्रधानप्रशितोत्सवः विश्राणयतुरंगमेमातेगोवामदालसम् अत्रतुरंगभूयिष्ठं प्रति
मातेगोदेहितुरंगोवेनिलौकिकक्रमः पुरुषानशक्तौ लघुदानोचित्यात् वक्तव्यं यथास्थितएव क्र
मोविवक्षितश्चैः दोषपवाये द्वितीयं तत्राकारिथिनखतुरंगामलीमनिर्धनजेमिजग्राणखतेतिदि
वायेजेमिप्रप्रकिविरोचलितो ह्यसकतावीजं विरोधेन प्रतीतिसद्दयोदेगोवेनितित्यपवाये प्राप्ता
प्राप्तम्भवः अविदग्धोक्तिप्रतिपादितोरिंसादिप्रयुक्तं सदाप्राप्तोविंसादिप्राप्तैर्यत्रकथ्यते वै
दग्धवक्रमवल्लिसेववनितादिप्रयुक्तियथा सुपितियावदयनिकटेजनः सपिमितावददेकि
मुपेत्यते तदपिसाम्प्रतमाहृक्यैवत्वारितम् रुमुदावयकं वित्तम् अत्रनिकटेतावददेसपिमीन
विदग्धपरिंशोक्तिः एवमन्यत् ह्यसकतायास्त्रीलवत् किंचैतादृशोक्तिवलिताविभवादिदृ
पोर्थोतरसायपयोप्यतेप्रहृनिवर्जीजमंकरायेति संदिग्धः संदेहविषयस्तस्य योजकद्रूपकनित्यवा

तत्र यथास्मात्सर्गमुत्सार्यत्यादिमत्रभूयःनितस्मानेवासेवातेव्यंजनयाप्रतिपिपादयिषितेहि।
नीयेनसेदिरुतप्रकरणसुभावात् यत्तवक्रविशेषसंदेहइतिव्याख्यानसर्वमात्मानेतदुक्तानता।
विलसितेवक्तुःपदवाक्याधीनाभावेनतत्संदेहस्याधिदोषत्वाभावात् अतएवहतिक्तावक्यवि
शेषनिश्चयःसंदेहाभावप्रयोजकतेनोक्तः ननिश्चयेपकतरश्चनित्यस्यमेवातनिर्णयेनामसंदे
हात् वेद्यामित्यादौ द्वितीयासमस्यंतताभां पदपदसंदेहोत्रतपादानामसंदिग्धत्वेसत्यवसइति
पदसंदिग्धत्वाद्देहदोषकतावीजेचोद्देश्यनिश्चयविरहः यत्रतत्संदेहपदोद्देश्योस्तत्रात्मोक्त
मेवेति निर्देतः निष्क्रान्तोद्देश्यस्मात् यथागृहीतेयनाशौःपरिभवभयानोचितमपि प्रभा
वाद्यस्यासीत्तत्त्वतवत्त्वश्चित्रविषयः परित्यक्तंतेनतुमसिस्तनशोकात्तत्रभयाहिमोक्षशस्त्र
तामहमपियतः स्वस्तिभवते अत्रसशस्त्रागोद्देश्यनीयातः ननुदेहविनाप्रतीतेपर्यवसानेनवा
आद्येदोषाभावः अनेसाकांक्षमंकरइति अत्रकश्चित् तपात्तस्यपरेणानन्वयेसाकांक्षेत अत्र
अनुपादानेनिर्देतत्त्वमिति विशेषइतितत्र साकांक्षोदाहरणोत्पत्तिरिति साकांक्षतोत्पत्तेर्न
नुपात्तसाकांक्षतायापवहंतौप्रदर्शनात् तस्मादेतत्तद्विप्रसनकांक्षतयाहयोभेदइत्येवमयः

श्री.
का.
प्र.
८५

८५

यद्वात्राप्रतीतिमात्रं नत्रतविरुद्धाप्रतीतिः स्त्रीरत्नपवास्यप्रतीतिरिति शेषः उल्लिखीते च दृश्यप्रती
तेरिति विशेषरहः अतएव प्रसिद्धानुपाशनेपिनदोषः प्रसिद्धिविरुद्धालोकस्य कवेवाप्या
थैनप्रसिद्धिः यथा इदं ते केन लोकथयकमलातेकवदनेयदेतस्मिन्नेम्रः कटकशितियैमैले
खलथियम इदं तदुःसाध्यक्रमणपरमास्तेस्मृतिभुवानवप्रीत्याचक्रकरकमलस्तेमूलेविनि
दितम् अत्रकामस्यचक्रलोकैकविमार्गवानप्रसिद्धिमिति प्रसिद्धिविरुद्धः यत्रलोकस्यकवे
प्रसिद्धोविरोधस्तत्रकविप्रसिद्धेखलवत्तम् नद्यावलाकविरुद्धेपिकवीनायत्रसमयस्तत्रनलो
षः यथाससितवसनालंकारायातदावनकोमुदीमहेसिस्वरशिखरेयोत्तोगतोस्तमभूदि
धः तदनुभवतः कीर्तिः केनाप्यगीयतयेनसात्प्रियगृहमगान्मृगाशोककृनामिप्रभप्रदः
अतकीर्तं हृतेतेन्यात्मावन्प्रकाशतावलोकैविरुद्धे अपिकविस्मयसिद्धेश्चलोषः एवमकीर्त्त
यमालित्यादिद्वयम् यत्ततपरिसरोमितिपृथक्कथं समयासिद्धोदाहरणतदुक्तं चरणम्
म्यासनाशोकं ऊरोरुमस्यकवीनामप्यसस्मतेः पुष्पोद्गमपवनेषां समयात्तदुक्ततावीजे
चविरोधादथाप्रतीतिरिति नत्यातादिनातत्प्रतीतावेदायः विद्याविरुद्धप्रसिद्धाविविधातस

८५

वायेणास्यभेदाद्विद्येतत्रयमेषासुविरुद्धोयथा सदास्वात्तातिपीथिन्योसकलकामरेवः नाने
विधानिशासाणिष्याचष्टेचमृणोतिवप्रहोपरगोविताराशेम्नानेधमेषासुणप्रतिविहृमिर्ते
तद्विरुद्धोयमर्थः अर्थणासुविरुद्धोयथाअनन्यसदृशोयस्यवलंबादोस्ममोक्षतेषाहुणपतु
मृतिस्तस्यसत्तसा निष्प्रयोजनी अत्रमहाबलस्यापिसंथादिवहुणावसरणमर्थेषासुणविहि
तमिति विरोधः कामणासुविरुद्धोयथा विधायद्वरेकेसुरमनेगगनमंगना बभारकोतेनक
ताकरजेहोवमालिकाम् अत्रकेसुरपदेनक्षत्रतेकामणासुविरुद्धम् वाहुम्यलावयववि
शेषेतस्यविधानादर्थतः शेषेषुप्रतिषेधात् येषोणासुविरुद्धोयथा अष्टांगयोगपरिशीलना
कीलेननडः साध्यासिद्धिसवियेविदेद्विद्वरे आसादयत्रभिमतम् पुनारिविवेकख्यातिसमाधि
यनमौलिमणिविपुक्तः अत्रपुक्तिसमीपस्थमसंप्रज्ञातयोगमनयेत्येवमाहोयोगणासुविरु
द्धः विवेकख्यातिः प्रकृतिपुरुषयोभिन्नत्वज्ञानरूपा ततोवितर्कविचाराद्यनुसारिरूपाः संप्रज्ञा
तयोगाः यश्चात्पुरुषमात्रावलंबनसदृशासंप्रज्ञातयोगः ततोपुक्तिः नह्यविवेकख्यातिमात्र
तयेवेतियोगणासु एवेत्तरगादिणासुविरोधपुद्गलायः अभिमतप्रतीतिविरुद्धोद्वेकतावी

न अनवीकृतः भेदेन रेणयनवत्तनप्रतिपादितः एकभेदिनिर्दिष्टः नेकार्थ इत्यर्थः यथाशमा
 श्रियः सकलकामप्रदास्तनः किं सेतुर्पिताः प्राणयिताविभवेः सतः किं कल्पं स्थितं तनुभूतो।
 तनुमिस्तनः किं अत्र सर्वं सद्यं भूततः किं नित्येकैव भेदिः अद्यैव कथितपदपदान्तर्भवति चेत्
 पर्यायांतरप्रयोगभेदेरेकहपतायामसौ कथान् अथ नवीकृतं कीदृशिति चेदीदृशित्वाद् यदि
 दहत्यनलोत्रकिमद्भुतं यदि च गौरवप्रदिष्टं किं नतः लवणमस्युसदेवमद्वाददः प्रकृतिरे।
 वसतामविषादिता अत्र दिसतामविषादितास्वाभाविकीति नाश्रया यथा नलादेर्थादकत्वा
 दीतिविवदिते तत्र च ततः किमित्यादिना किमद्भुतमिरीदिनवीकृतं पिष्टपेषणादिन्यायेन
 पारुष्येणाशक्तिप्रकाशनेन वा स हृदयो देजकत्वे हसकतावीजमिति नित्योयस नियमादि
 भिन्नतर्भिः परिहृत्य परात्मन्यात्मनियमपरिहृतादिवत्तद्वयलभ्यते परिहृतिस्स नियमानि।
 यमयोर्विशेषाविशेषयोश्चाविशेषसामान्ये तत्र स नियमत्वेन वक्तुमुचितो नियमत्वेनोक्तः
 न च नेनपदत्वेन भिदितवाच्यत्वे वा नुप्रवेशः तादृशेणो विवदिते तयोश्च काशात् अविषदि।
 तत्तेतत्प्रसक्तं अतएवायमर्थो दोषः विवदितमात्रमपरांतरेणाप्युपस्थितौ तस्य तादवस्थ

न पवमिनरेषु स्यात् यथैतन्नेन विशेषणं समाधानमिति तत्र नूनं यदादि ७ त्रि ७ त्रयाणां से
कमुपसंगात् चेडीदासस्तु यदोश्चरणानेतरमेव यस्मिन् प्रतिभासः सप्तहरोषः यस्मिन् प्रत्यया
नेतरमोश्चरोषः अस्मिन् प्रयानेतरमेवेत्यसावर्थोदासः अतएवानभिहितवाच्यादियतश्चादे
तस्यायुक्तं वदुष्यानेषु व्यभिचाराकृद्वाथे विभागस्यासंगत्वात् तदाः यत्रावलिखितार्था
मेव निविस्तृनिर्मीणां मन्तद्विधेरुक्तव्यप्रतिकल्पकल्पनमपि न्यक्कारकटिः परा याताः प्रा
णभृतां मनोरथगतैरुत्तमयत्संपदस्तस्याभासमणीकृताश्मसमणोरश्मन्मेवाचिनम् अ
त्रान्यापदेशेषु भासमात्रोणमणीकृतेरमस्ति निवाच्यम् गुणान्तरव्यावर्तनेन निर्दिष्टा निशप
प्रतीतेः अनियमेन तन्निर्दनीयानां गुणान्तरव्यावर्तके प्रत्ययः तस्माच्च यामात्रमणीकृता
श्मसमणोस्तस्याश्मन्मेवाचितेति पटनीयम् अतुल्यत्वेन नैव श्रव्यायाय कतमेव दुष्ट
वीजमिति नित्यदशाथम् अनियमपरिहृतो यथा वक्राभोजे सरस्वत्यिव सत्यसदाशाण
एवाधरस्ते वाङ्मकारु स्यवीर्यस्तनिकराण पट्टदक्षिणस्ते ससुहः वादित्यः पाशमेताः कथमे
पि भवन्ते नैव सुवतिभोदणो सकेतमानसैस्सिक्कयामिव नियते स्ते सपानाभिलाशः अत्र शा

का.
प्र.पे.
८६

३६

एषेति नियमो न वाच्यः तेष्वप्यात्र प्रत्युतात्तजलाशयात्तात्सक्यप्रतीतौ पिपासा नाचित्याति
शयाप्रतीतेः अधिकपदभेदो ह्यसकतावीजवत् सर्ववत् विशेषपरिहृतो यथा श्यामोऽप्यामलि
मानमानयतमोः सोऽरेऽशी कर्तव्ये के स्तरे मेत्रमश्रुप्रयुज्यदरतमेतोत्पलानोऽश्रिये चेदेष्टा गियत
त्तल्लक्षक एषः कृताशिलापद्यके येन इह महत्समेदशादिशतदक्रमुदाकिताः अत्रज्यो
न्त्रीमिति श्रितिशेषो वाच्यः अपरविशेषस्य स्वतन्त्रप्राप्त्या मत्तात्त्राकांक्षा विरहात् इदमे
व ह्यसकतावीजमन्यत्र विशेषादिकमपि दुष्टिर्वीजे दृष्टव्यविशेषनिर्यमकप्रकरणादिस
त्तेतदोषतम सामान्यपरिहृतो यथा कल्लोलवेलितदृष्टमुरुषप्रदोरेरत्नान्यस्तन्मिमकर
लयसवसेषाः किं कोस्तमेन भवतो विहितो निनामयातताप्रसारितकरः प्ररुयोत्तमा अत्र
कोस्तमेनेति विशेषतो रत्नवचनेनोचितकोस्तभूमात्रस्योपकरो कत्वेनात्यावमानननिषे
धायायात् एकैकं सभवतो विहितो ननामेति पादेन भेदानवगमात् विवदितनिर्वाहः
अत्रविवदितानिर्वाहादिकं बहुसकतावीजमिति नियमवाय साकोलः सहाकोलयाव
तेतैश्चरपदार्थान्वयाय विशेषणसाकोल इत्यर्थः निर्देतमेदस्तत्तदेव सरयवाक्तः तदा

८६

अर्थितेप्रकटीकृतेपिनफलमामिःप्रभोःप्रत्युतदुष्टेदाशरथिर्विरुद्धचरितोयुक्तस्तयाकन
या उक्तस्यैवयस्यमानयशासोर्विसनेचात्मनः स्वीरत्नेवजगत्पतिदेशमुखोदेवःकथंमृषा
ते अत्रस्वीरत्नमित्यस्यार्थोपेक्षितमित्यस्यार्थो साकोक्षति अन्यथाकथंमृषातस्मिन्नेनामेषा
श्चकेतान्वयाप्रसंगः नसस्वीरत्नएवामर्षः किंतुतदपेक्षायाम् नचपरमेतेतदेतर्भायतदन्वयो
स्मितिवाच्ये तस्यजनितान्वयभेदेननिराकोक्षतात् नचानुषंगः असम्बद्धवाक्येतदेवमप्या
मानुषज्यतइतिपणमात् नचाभवन्मतयोगसंगतःवत्तुविवक्षितयोगस्यात्रासत्तात्पर्येत्तुवि
वक्षितएवार्थः साकोक्षतयातदुष्टः अतएवतन्मतपदतोतर्भावः ह्यसकतावीजेचाभिधाना
पर्यवसानम् अतो नित्यएवार्थे कश्चित्स्वीरत्नस्यमृष्यतेइत्यनेनकथमाकोक्षा तदर्थोन्वय
श्च परस्यान्तेतर्भावसेभवति तस्यजनितान्वयवाक्येननिराकोक्षमितिदृष्टणार्थः अन्वयप्रयो
जकूपवतनोपस्थिततेसत्पर्यवसितार्थोन्वयतंचलक्षणमतोभवन्मतयोगाद्देदःतत्रान्व
यप्रयोजकस्येणानुपस्थितेः समाप्रपुनरात्तेविशेषणस्याप्येवसानमिदत्तुविशेष्येतिनतो
भेदइत्याह तद्वृत्तिविरोधादतिप्रसक्तं अपदयुक्तः अपदेस्यानेयुक्तः यत्रतयोगोप्रकृतविरुद्धप्र

श्री.
का.
प्र.
८०

४७

तीतिः तदाहः आताशकृषिवा मणिप्रणयिनीशास्त्राणिवत्तुर्भवंभक्तिर्भूतपत्तोपिनाकिनि।
यदेलेकेतिदिवायुरी उत्पत्तिर्द्रुहिणान्ययेवतदहेतेहवियोलभ्यते स्यादेष्टनरावणः क
नुपुनः सर्वत्रसर्वगुणः अत्रजगदीकृतनन्तानातरावणस्यत्याज्यतेविवक्षितं तथावस्याशेष
नरावणइत्यत्र कृपुनरित्यादियोजितं समाधानेययवस्यतीतिउहेतयतिद्रुहिणान्ययेवेत्यत्रय
लियोज्यतेतदाविव क्षित्तिसिद्धिरेवेत्यपदस्यपदवदस्यदोषतेनचप्रकाशितविरुद्धोतभावः स्या
नविशेषयोगमनपेक्षतस्यप्रवृत्तेः उद्दिष्टीजेवविरुद्धप्रतीतिः प्रतीतिस्तपवायेकेचित्तदश
कृतीतिपदितायावक्षते अपदस्यकृपदस्थानेयोऽत्यक्तः अताशक्रे ज्योदोवस्याष्टेष्टनरावणे
इत्येतावताविश्वेदेकापिकोक्षिरत्नभवासिद्धाजीवत्यदोरावणइतिर्वत्सोयमर्थोत्रचत्रत्यमते क
पुनरित्यादिताविस्तार्यते तदामयप्रवेष्टोनायमर्थो लक्षितप्रायश्चसक्तारंनावहतीति अनुभा
वसिद्धिमितिसद्वचरोभत्रः सद्वचरोविजातीयः विजात्यवत्क्रहतायक्रहताभ्यां उदाः प्रतेननु
द्विर्धमनेनमृत्तवतामदीननारीसलिलेननिम्नगा निशाशशोकेनभूतिस्ममाथिनानवेनचाल
क्रियतेनरेदता अत्रश्रुतबुद्ध्यादिभ्यतत्कृष्टभ्यः समाधिव्याहृतैर्भोर्व्यसनमृत्तवतयोः कृष्टयोर्दि

८०

जातीयतम उभयोरुपादेव तत्वाप्रतीयत इति ह्यसकताबीजे नित्यश्राये प्रकाशितविरुद्धः प्रक
शितो विवक्षितार्थस्य विरुद्धो र्थायेन वाक्यार्थेन सतथा सहचरीभिरेपदाथस्यैव तथा तमिति त
थोभेदः तदा लगने रागाहतायेति अत्रैवेदिते ते स्तिति वाक्यस्यार्थो लक्ष्मीस्ततो यस्य सतीति विरु
द्धे प्रकाशयतीदमेव च ह्यसकताबीजमिति तत्तदोपाये विध्युक्तः अयुक्तविध्यपरित्यक्तः अयुक्त
तच्च विधेरविधेयस्यैव विधेयत्वेन वा अयुक्तक्रमया वा तत्राद्यो यथा प्रयत्नपरिवर्धितः स्तुतिभिर्य
शेषनिष्ठावकैश्च वमयो उवेभुवनमप्यविः अनिः सोमकम इयं पारसमाप्यते रणकथायदाश्चालि
नामपेक्षारिष्यकाननातिगुरुरस्यभारैभुवः अत्रुपाण्डवभयेनाध्यावयितवनिद्रानाभूदेव अद्यत
मयाशमितेषु ते पुनिशंकतया निद्राणस्तप्रयत्नेन बोध्यसश्रितान्तर्यं तथा च प्रायितस्तप्रयत्ने
न बोध्यसश्रितिविध्युक्तेनैतदोपायेति प्रायतनस्य अविमृष्टविधेयोऽतः प्रकृतोऽस्यैव विधिः परंतवे
मशमात्रे अतस्तयुक्तस्यैव विधिरस्मिदः विवक्षितानिर्वाहोऽत्र ह्यसकताबीजे द्वितीयो यथा वाताहो
रजयाजगद्विषयैरेगमास्पनिश्रुयितं ते प्रस्ताः पुनरत्रतोयकणिकास्तीव्रवते वै हिभिः तेषि
क्रूरचमूरचर्मवसननीताः क्षये लब्धकैः दम्भस्य स्फुरितवैदत्रापि जनो जाल्मा गुणानो हते अत्रा

कम.
प्र.पं.
८८

३३

मृगाचर्मवसनं मेव न यकनिकाणानेवाक्यभूतानां चेत्तरो न रंती न मिनि क्रमेण विधिर्भूतः लो
कप्रसिद्धकमलेन न श्रोत रुद्धे गोत्र इष्टिवीजमित्यनित्यदोषोयं अत्र वादाशुक्तः अशुक्तत्वा
दा अशुक्तं विधिननुगुणतयथा अवेरासादस्नाभरणभसलश्रेणिशरणस्मरकीडात्रीशशम
नविदिमाणादमनु सरोहं सोहं सप्रचलदलनीलोत्पलसखेसखेदोहं मोहं सथयकथयके
वर्देनतिविधिविरुद्धः तदेव ह्यकतावीजमित्यनित्यदोषोयम् त्यक्तः पुनः स्वीकृतः प्रतीत्यर्क
नेतरं पुनः स्वीकृततपात्तः तस्मिन्नेव वाक्ये विशेषणतरोपादाने समामपुनरात्ते अत्र त्वन्यथा
वाक्यार्थ इति भेदः तदालम्बनरागाहताम्येति अत्र विदितते स्मितितपसं हतोपि राजदोषस्तो
नास्मदनाभृतेभृशमेतावता पुनरुपात्तः सवाप्रयोजकः तत्प्रेक्षाया उपसंयुते नैव निबोद्धान्
श्रीनियोगादिकं तदुहमेव अन्वयावाक्येकवाक्यतो केदाप्ये ह्यकतावीजं त्वयोजकत्वस
हृदयो वैरम्यापादनं बालोके पिहित्यक्तमभूतादेः पुनरुपादानं वैरम्यापादनं निश्चयित्यदो
षोयम् अस्मीलोत्रीशदिसमर्पकोथा यथादेतुमेव प्रहृतस्य तद्वत्स्य विवेकविणः यथाभुजाय
तेपातो न तथा पुनरुभतिः शब्दो न रेणापुपादीयमानोयमर्थः पुनोजनादिसाधारणप्रतीतेः

त्रींशदीप्ययी नन्दाहरणेष्टकेषु किमुदाहृतानां यवदोषाः तथा सप्तम्यलक्षणांतेषु दर्शनाद
नियामिः अथ तत्र दोषोत्तराण्यपि तर्हि किमिति तत्र प्रकाशितानि चेत् अत्रैकतयादिति अ
थेतेषां यथा यथमदोषते प्रतिपादयितव्ये दोषाणां सन्निधानात्प्रथममर्थदोषस्यैव तत्प्रति
पादयति कर्णवत्तसादिपदे कर्णादिभूतिनिमित्तः सन्निधानादित्यर्थः अतस्तसादिपदे
त्यादि प्रस्कारेण कर्णाभिरुदादीन्येवोच्येते इत्यर्थः प्रामो कर्णपदादीनां यथप्युद्घातयेत्
पुनरुक्तं वा युज्यते तथापि कचित्कर्णवत्तस इत्यादियुक्त्या केचित्क्षणादिना च कर्ण
स्थित्यादिरूपसाधिकस्य विवक्षितार्थस्य प्रतिपत्तेरदोषत्वं यथा तस्याः कर्णवत्तसेनानितेन
वैविध्यम तथैव शोभते तथैव मस्याः प्रवणकृत्तलम् अत्रावत्तस्य कर्णस्थित्यवस्था
कर्णपदोपादनेनावगम्यते तदवगत्या किं प्रयोजनमिति चेत् वर्णनीयोक्तैः कथमि
ति चेत् तस्यैव तस्यैव विधुषणत्वेन किं तत्कर्णवस्थित्येति पर्यवसानात् एवं प्रवणकृत्त
तपदेष्टे न केवलं कर्णप्रवणपदयोरेवायं मदिसा किं तत्तेषां सपियथा अष्टैव मधुरा मोर
प्रमोदितदिशस्ततः आशुभृगुशुखैः शिरः शालिशालिनः अत्र शिरः पदादाने शालिशालि

का.

प्र.

८५

४९

मातेलभ्यते नत्ततदलेकतते तथाचतसृतीतोरोधते विदीर्णाभिपुत्रागतिकरासेसंगरो।
तेरे धनुर्माकिनविन्देनदोसाविस्फुरिततव अत्रधनुःशब्दोच्चाया अरुद्धतप्रतीतिप्रयोजने
नास्ति तत्रधनुःशब्दोपादानमपि यथा ज्याबन्दिनस्यन्दधुनेनयस्यविनिशुद्धकपरस्परैरणका
रागदेनिर्जितवासवनदशाननेनोचितमाप्रसादात् इतिपद्ये प्राणेश्वरपरिभंगविभ्रमप्रति
पत्तिभिः शुक्रादारेणालसतादसतीवस्तनदयम् अत्रपद्येद्वारप्राहस्यशुक्रासन्दभशक्ततेपि
नशुक्राशब्देवैयतामत्यरत्नामिश्रतप्रतिपादनेनोत्प्रेक्षोयापुपयोगात् सौंदर्यसेपत्रारुणो
यस्यास्तेनेवविभ्रमाः यद्युदात्तस्यमोलेवकातकर्षतितासवे इत्यत्रपद्येमालाशब्दोयद्यपिपु
ष्पसंवमुनिपाकस्तथापिनपुष्पपदमपुष्पाथम् लक्षणयोक्तृमतप्रतिपादकतात् अवसे
वकर्षितेदितस्यायः ननुमात्ताशब्दस्यपुष्पमस्याज्जात्रशक्तमित्यसम्भक्त रत्नमालेत्यादि
प्रयोगोदर्थेनादितिचेन्न निरुपपदस्यतथात्वात् स्थितेद्यतत्समर्थनम् महाकविप्रयुक्तो
क्त्येवंसमाधानेनतत्संज्ञयाकर्णावतेसादिपदवत् जवनकान्यादिकरिकलभतत् ३४
कलभादिवाप्रयोक्तव्य वामनस्तत्रप्रपञ्चस्यापितोत्रपादानशुचितेयत्रतद्विशेष्यते असंयोज

८५

तस्माद्विशेषणान्वयः कृप्रत्येतत्परमाह तत्रयुक्तमुदाहृतं विशदेजगदित्यादिविशेषणत्वेनैव
समीहितसिद्धेस्तस्माद्यत्रनक्रियाविशेषणत्वेनैवोपेतमुदाहरणीये यथा वरत्रयपरिचरणरहि
ताभ्यामपिदुतम् पक्षभाहारमथानेवजत्रपिनवित्येत अत्रहिवरणेनत्यादिपादविशेषणोक्त
याविशेषणोहमितिप्रकाशकृतं तदपिनयुक्तमुदाहृतमिति वयम् कर्तुविशेषणत्वेनैवोप
पेक्षः तस्मान्मदीयेपक्षमुदाहरणीयेयथा निश्चातपक्षदोरसोदराभ्याविलासनाभ्यामवल
कयती नकेवलंमृनिमनाभवेपिद्यनक्ति केचित्तयसः प्रभावम् अत्रनिर्वातयस्योदरसोदरादी
मेवंकर्तुविशेषणत्वेनपपत्तिरितिचेत्सत्यं परंतद्विषयोपादानमप्येव किंच सोदरतमात्रे
नात्यविशेषणोभवेत्तुमहतिवयामभ्युत्तवरणत्रयपरिचरणरहितत्वे त्वात्मेयनिर्देतोरेयिमुता
शेषावन्देगतापस्यात्वनानभुंकेयस्याश्रिताचोद्रमसामभित्वाम् तमासत्वेनप्रतिपक्षलो
हिसेश्रियाधीतिमवापलक्ष्मीः रात्रौचन्द्रगतायाः पक्षाणानुपभोगेपक्षसंकोचोदेतः दि
वाचपक्षाश्रितायाश्चन्द्रगुणानुपभोगेचन्द्रस्यनित्यभूतेकारणं तेवातिप्रसिद्धेरेवावगम्यतेने
त्तत्पक्षपादानापेक्षेतदोषः अथोपदादिदोषाणामप्यदोषत्वेकविदित्याह नकरणत्वं

का.
प्र.
५०

प्रतिपादितद्वयकताबीजाभावात् तत्रैवैरसाभावस्यानुविकल्पेन तदरितिकस्य लक्ष्यवदोषत
र्यवस्थिते वा यथा मृगवत्त्वममदोक्षमित्यादिकथयत्ययम् यथेष्ववगवित्याह सत्रामाण
येति च अत्राज्ञादोगोस्त्रामपदानि कृतकद्वयुतसेस्कृतप्रयुक्तानि अत्र करणे वैषामदोष
तवीजे प्रतिपादिते तददन्ततापुस्यम् वक्तुं प्रतिपाद्यव्यथवाप्यप्रकरणदिमदिस्मादोषस्या
पिक्काविदोषताभावमात्रम् क्वाचित्त्वभोक्तागुणव्यवहारोपीत्याह वक्ताद्योचित्यवशाद्योदोष
पिगुणः क्वाचित्त्वचित्राभो ५३ नोभानो गुणानन्दोष अतत्रैवैयकरणे प्रतिपादयिषो वक्तु
रि कस्यते गुणः प्रतिपाद्यस्य ततोतिपाद्यनप्रतीतिदोषताभावश्चाप्यादितपव यथा दीयोद्वे
वीद्युसः कश्चिद्गुणहृदोरभाजनम् किप्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्रसन्निहिततते वैयकरणा
दोप्रतिपाद्यवतस्य गुणत तद्भावनाभावितस्य तद्भावणनप्राप्त्यपवयात् यदातामदमदोक्ष
पदविद्याविवारदम् तपाप्यायेतदास्माधेसस्मप्राप्तवसस्मदम् ओजस्विनिरोक्षोदोरमेयद्वे
वतस्य गुणत कहिनशास्सतद्यञ्जकतात् तत्रवीभत्मे यथा अतप्रतहदकपालनलकक
रक्ताणककृणप्रायप्रेहि तभूरिभृषणरवेराद्योषयत्सरम् पीतस्त्वित्तरक्तकदेमयनप्रा

५०

ममचनप्राग्भागेवोरलसद्यालोललनभारभैरववपुर्दयोदतेथावति ओजस्विनिसिंहोदोवापेपि
तस्यगुणानेयेतमस्तुगुणप्रयोगेकुर्जिःप्यथोमृदुवज्रासेत कुर्जितप्राहप्रेयागेतदारणंल्लगु
वेर्जितत्वेन तदाभातेगाःकिप्रहंदिनैकिमुफलैराहम्बरेःजिमुकाःसारंगामहिषामदेवजतकि
अनेषुश्रुतनके कोपोटापसमुज्ज्वोर्कटसदाकोटिभिर्भारपुरःसिंधुहानिनिहृद्भूतेस्फुरत्रियत
हर्जितेगर्जितम् अत्रसिंहोवाचः प्रकृतविशेषवगुणाने वक्त्रवैयाकरणत्वाद्यभावापिकोपादि
प्रस्तावेवतदनुगुणत्वात् यथावत्ताशोककशोदरीकनुगतान्यक्तावत्तजने नारहृतिमु
देवचालयसि किंवाताभिभूतेशिरः उत्तंटावटमानवदपदयदासेवहृदह कश्चस्त्यादार
तिमेतरेणभवतः उद्योद्भूतोयेकृतः अत्रमिथ्यामिथोवधननकेपकरणेनवास्योगापवप्रवे
शः कोपस्ययोग्यतादितिवाच्य वक्त्रायनिरिक्तस्थानीयस्ययोग्यपदेनोपादानाद्भावलीव
दन्त्यायात् दोषत्वाभावाच्चेनेषुप्राप्तेः स्फुट एव क्वचिमुनदोषत्वेनवागुणानेयत्रसोनवाप्रस
पादाचित्प्रपनीरसेयदिविवाक्यभावादस्यादोषत्वेनदान्येषामपिप्रात तस्याचनीरसेदोष
दादरण विरुध्येनेतिचेन तस्यापलत्तात्वाद्दोषपरियमात्रायेत्वाद्दोषीर्गन्ताणान्निपा

का.
प्र.
५१

७।

लीन्त्रलिभिरयचनेचैर्यस्यक्तयोषोन्दीवोद्यातानवोचैः पुनरपिचदयनेषउल्लाचयस्यः समीश
स्तस्यनोतदिगुणयनसुणानिचनिर्विचवृत्तेनदत्ताचीः सिद्धसंहेदिदंयत्तद्वणयः शीघ्रसेहोवि।
वातम नीरसतेचात्मानुप्रासमात्रमनतायारसेतावत्पयाभावात् नवानुप्रासस्यैकतयेवगु-
णतेसोथेषवेदानित्यादौअपि तदायत्तेरिति नवपरुषवर्णवत्तमनुप्रासेप्रयोजकंयेनतद्दृ-
क्तयाः दोषतेस्यात् अत्राप्रयुक्तनिहताथोअथयमकदावड्छादितिप्रतिपादितेप्राक् यदि
वप्रयोजनानुसन्धानुग्रताइष्टिवीजे तथाप्यत्रनदोषता तदलंकारस्यप्रयोजनप्रतीत्य-
येग्रताभावात् यथा येनयस्तमनोभवेनबालिजित्तायः प्रसीकतोयश्चाहत्तुभुजहृद्धारव
लयोगद्वाचयोधारयत् यस्याहः प्राणिमहिरोहरतिस्त्वयंचनासामरापायात्सस्यमन्या
कलयकरस्तांसर्वदोमायवः अत्रमायवपदोराहोप्राणिमत्यदमप्रयुक्तं दायपदेरहेनहता
थे नवअष्टपालङ्कारप्रयोजकतयागुणतमपिवाशङ्कनीये तज्जस्यतत्रप्रयोजकतात् य-
वमनेषुप्रतीतिविलम्बवत्सइष्टव्ये अशीलतक्तविभुलोयथास्वरतारमृगोष्ट्या तामूल
रातविधित्तविस्तरजडयस्योद्युधैः पदैः पिसुनेपेस्वरहमवस्तु इतिरुमशा स्तस्थितौदोषताभा

वोद्युमन्निप्रकटनात् यथा करिहसेनसेवाथेप्रविष्णोतविलोडिते उपसर्पन्प्रजःपुंसस्त्रय
नोतर्हि राजते अत्रसेवायादियदानिशासकयास्वयश्रीलत्तगुणस्तयोषकतात् तदा उत्रा
नञ्चनमण्डकपादितोदरसन्निभं क्तिदिनिस्त्रीव्रणोसक्तिरक्रमेःकस्यजायते स्तुचवीयवि
शेषयथा निर्वाणवेरवहनाःप्रशासादरीणो नदत्तपाण्डुतनयाःसहसाथवेन रक्तप्रमादित
स्तवःस्ततविग्रहाश्चसस्याभवेत्तक्रूरराजसतास्मभूत्याः अत्रप्रशमादितिस्त्वस्याशतिवस
रणार्थकत्वादलीलेअपिभावमंगलस्तुवनाहुणः संदिग्यमपिवाग्प्रसहिम्नानियताथप्र
तीतिकारिताद्याज्यस्तुतिर्पुण्यवसायितोयागुणःयथा ह्यशुकार्तस्वरपात्रभूषितनिःशेषपरिज
नेदेव विलसत्तरेणगृहस्तसम्प्रतिसममावयःसहनम् अत्रह्यशुकार्तस्वरादिशब्दाःह्यशुका
नामातस्वरः ह्यशुबहूलोकार्तस्वरचेतिसंदिग्याथाः अत्रप्रतीतमपियाथप्रतिपाद्यप्रतिपा
दयोर्ह्योरपितज्यतातत्रगुणः अथाप्रतीतिरूपवीजाभावेनादोषतायावुमन्निप्रकटनात् या
था आत्मासमाविहितरतयोनिविकल्पसमाधोतानोत्तिकाद्विपदिततमोगुक्तयःसप्ततिष्ठा
यवीक्षते कस्यपितामसेज्योतिष्ठावापरस्तातमोहात्थःकथमयमस्तेवेतिदेवेषुगणाम् श्येभी

का.

प्र.
५३

१२

मसनेस्यसहदेवेप्रसक्तिः अत्रनिदिकल्यादिशब्दाः आत्ममाशवलसत्तादावर्थेयोगशास्त्रेप्र-
सिद्धाः स्वयंपरामर्शेवमेवगुणान्त्यथा यदधिकदृष्टानाश्रयक्रमस्थितात्माहृदिविनि-
दितरूपःसिद्धिदस्तद्विदोयः अविचलितमनोभिःसाधकैर्मध्यमाणास्मजयतिपरिणतःशक्तिभि-
शक्तिनाशः अथमप्रकृतीतोचदविदविद्विद्वकादीनांहास्यसप्रधानानांतयेवोचित्याहोषताभा-
वेहास्यपयवमायिताहुस्यागुणःयथा फलकरंकमलकरसमंबहेतिनेसिंधुवारतिनेविश्रुता-
महवल्होदे जोगालिदस्ममहिमीददिणोसरिस्मातेकिंचमुद्रविश्रलपस्त्रणप्रज्ञाः अत्रक-
मलमहिषीदयिशाहाः नूनपदमापिकृचिद्गुणयत्रनूनतयेवाभिस्तविशेषसिद्धिः यथा ग-
च्छालिङ्गमनोकेनवामनोक्ततज्जवाप्राद्वतरोमोहमासान्द्रस्त्रेहरसातिरेकविगलक्ष्मीसन्नि-
तस्वाम्भरा मामामानदमातिमामलेमितिदाभादरोहापिनीसमाकिंचुष्टानुकिंचसनसिमी-
लीनाविलीनानुकिंच अत्रमामेत्तयपीउयेतिन्यने नचदोषःप्रतीतेःस्फुटतात प्रत्यतगुणः र-
सातिरेकजनकतात कृचित्तनदोषोतापिगुणः यथा तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिदतादीर्घेव-
माकृप्यतिस्वर्गायोत्यतिताभवेन्मयिपुनर्भावात्प्रमस्यामनःतोदत्तेविबुधद्विषोपिनवमेप्राक्ताः

शेवतिनीसाचासंतमगोचरनयनयोर्थातेतिकोयंविधिः अत्रपिहितेननेतरंनैततद्यस्यतेइतेस्यअन
मपवद्वितीयपदपिनवाप्रगुणतेविशेषबुद्धरनुत्पादनापिदोषतंतद्यतिरेकेणापिदीर्घेनमाऊ
पतीत्याविप्रतीत्यानिष्ठेकापर्वणादित्यादिप्रतीतीनांवाध्यतावगमात् अधिकपदेकचिद्गुणयत्र
विशेषप्रतिपत्तिः यथा यदेवनाहितमतिवद्वत्वाद्गर्भकार्योन्मुखः खलुजनः क्रतुकं व्रीतिता
त्साधवो ननु विदति विदति किंतु कतं ह्युपायमस्यनपारयेति अत्र द्वितीयं विदतीति पदेम
न्ययोगाभिपवच्छेदप्रतिपादयत्राधिकपदेतीपडुष्टम यडुक्ते विसमयेव विषादेव तथा येमेवया
रणे प्रसादनेतथा हर्षवाक्यमेकहिरुच्येत इति एवं हर्षेणाकादियुक्तवक्तारिगुणतंतरायि
व्यक्ताहर्षादिभ्यव्यजकत्वात् यथा वदवद जितः शत्रोर्निहतो जल्पस्त्वतवतवासीति चित्रं चित्र
मरदीडाहेति परं मृते पुत्रे अत्रपादवत्तृष्टये क्रमेण हर्षभीतिविसमयविषादयुक्तावक्तारः एवं पुन
रुक्तेपि उष्ट्रव्यम कथितस्यापिलाहत्रासेतत्रिर्वीहकतया अर्थोतरसङ्गमितवाप्येवविशेष
व्यञ्जनात् विहितस्य यत्रावुवाच्यतंतत्रवसाभिमतनिर्वीहकतया गुणतं क्रमेणोदाहरणानि
सितकरकररुचिरविभाविभाकराकारथराणिथरकीर्तिः महोषकमलाकमलासापितवैवास्ति

का.
प्र.
२३

नामस्य अत्रलजानुशसः तासांजायन्तिगुणजालोदसद्विपद्विधेयति ररतिकिरणानुगदि।
आश्रितिकमलांशकमलार अत्रदितीयकमलपदंसेभभादिमदर्थकययाथांतरसङ्गमितिवा।
ये तथातेचकथितपदतमेवप्रयोजकम् नितैद्रियतेविनयस्यकारणगुणप्रकर्षोविनयादा।
वाप्यते गुणप्रकर्षेणजननोत्तरमतेगुणानुशगप्रभवादिसेपदः अत्रकारणमालायांएवीपा।
तपदेनैवविनयादिकङ्कषादेयंपदोतरेणानुद्यमानेनद्वित्रतयेवप्रतिभाति तथावतादृशालं
कारसेपादकतयागुणतदोषाभावश्च तदीजाभावं पतत्यकर्षमपिकृविह्वलः यथायाग
प्राप्तेत्यादौ अत्रवत्तथ्यपादेकोथाभावात्मस्थानवर्णमेवपदंयुक्तमितिदोषतोभावः गुणते।
नविनयप्रकाशकतया समासपुनरात्मेकावित्रगुणो नदोषः यथाप्रागप्राप्तेत्यादौ अत्रवे।
नानेनेत्यादिनविशेषणदानमाशयं किंतवाक्योतरमेवविधेयं अतोबीजाभावान्नदोषः नचगु
णोविशेषवुद्धेरकरणात् अपदस्यसमासमपिकृविह्वलः यथारक्ताशोकेत्यादि अत्रापद
स्यसमासतत्कथमिवकथमितिचित्ते द्वितीयावस्थापिरुहवत्कृकत्तेनतत्स्थानतात् अ।
न्यथागुणतासम्भवात् भास्वरस्त्वष्टृहारेसमासस्थानौचित्यादस्थानस्थानमित्याह गमितम्

पिक्वचिह्नगाढप्रसयादिहेतुना नवदोषः प्रतीतेरवधारिता यथा हस्मिप्रवहिरुग्रदोने
रेऊसोअदविदेअरदिशोवि मिविणेविरेमस्मिप्रणेपनिहिभन्निणपुहामि अत्रप्रतीहीतिट्टे
प्रत्ययोत्पादिकं एवमन्यदायिलह्येदमुहनीये अथसादादसविरोधिनीदोषानाह व्यभिचारे
सस्यापिभावानोपाहतायता कसुकल्पनयावक्तिरवभाविभावयोः ६ प्रतिकूलविभा
वादिग्रहोदीमिपुनः पुनः अकारेप्रथममुदावहः स्याथतिविस्मृतिः अङ्गिनोननुसन्धानेप्र
कृतीनांविषयः अनगस्याभिधानंवरसंदायाः स्युरीहणाः शास्त्रवाच्यतासामान्यताविशेषता
वासप्राहेनोपादानम साव्यभिचारिणायथासवीजदयितानेनसकरुणमातेगवर्मास्त्रसंज्ञा
साभुजगोसविस्मयरसावदेमतेसेन्दनि सेर्षाजन्तुसुतावलोकनवियोदीनाकपालोदरेपार्श्व
त्पानवसेऊमप्रणयिनीहृदिः शिवायास्तवः अत्रवीजदयोव्यभिचारीभावाः स्वप्राहेनोपाज्ञाः नव
सप्राहपात्येषुव्यभिचार्यासादसम्भवोन्भूयते किंतनुभावादिमुविनैवव्यक्तेषुतस्मादास्तादातु
त्यतिदोषतदीजमितिसेप्रदायः अत्रथमवैधये एतावताप्राहवाच्यतायादोषसमेवतावउल्लेभह
पार्थिकेनहरतेरसादात तथाहिअनुभावादीनामुपस्थितावियेरसप्रतिवैधिकासिमतातदनपस्थि

का.
प्र.
२५

१५

तावा अन्तेर्करणाभावादेवास्मादाभावो न तत्र वाच्यत इत्यतः सत्येव कारणवत् के कार्यानुत्पादस्य प्रतिब-
न्धकतायवस्थाप्यकतात् तथा च मनपदं न अभिहितं वाच्यतावा दोषः न त्वियं आद्ये अनुभावादि
न पवरस्य किरिति किंतु ह्येनेति वेयर्थमात्रदोषः वयेत्यालोचयामः अनुभावादीनां पुष्पस्थि-
तावेव भावादीनां शास्त्रावितया स्वादोषघातः प्रतीयत इति तस्या दोषतः अत एवौत्सकादीनां शास्त्रा-
वाच्यतान दोषः तत्र स्वादविद्याता प्रतीतेः न तत्र वाच्यमेवानुभावोपादावेकमिति नो राह्यतमिति तत्र
पादानस्य लेभावादिशास्त्रानां वेयर्थमपीत्यसंकराभिप्रायेण तथोदाहरणत उदाहृतं तत्र अनुभावाद्य-
क्षेपकतया वेयर्थं स्तावत् अत्रैव पुनोदाहरणविरोधस्तत्रानुभावाद्यनुपादानादिति वाच्यदेवादहम-
इत्येतस्यादाविवा दोषो न तेषां प्रतीतेः न हि व्रीडादिशब्देः प्रतिपादिता व्रीडादय आस्ता यतामिव स्तानुभ-
वाद्याक्षेपकतामिव आस्तादयितुमक्षममवो जाभावात् एवमग्निमोदाहरणं पृच्छामिति एवं च स्थि-
ते व्यान आदयितानने मुकुलिता मातः चर्मोबोरसोर्के पाभुजगोनिमेषरहिता चन्द्रे स्य तस्य न्दिनि सी-
लदुःसरसिहृदशी न विधास्याना कपालोदर इति पादत्रयपादोपक्रमः एवं भावादिशब्देनाप्युपादा-
ने उल्लेख्यम रसस्य सामान्यतोरमपदेन यथातामनरुजयमङ्गलप्रियं किं विउश्च भुजमूलनोविताम्

२५

नेत्रयोः कृतवतोऽप्यगोचरेकोऽप्यजायतरमेतिरेतरः विशेषतः शृङ्गारपदेन यथा आलोच्य कमल
कपल उलाभिषिक्तवक्त्रा नुयगस्वभगामभिरागभ्याम् पश्येयवाच्यमतिवृत्तिविवर्तमानः शृ
ङ्गारसीमनितरद्विजन्मानोनेति स्थायितोविशेषः ततस्साहचर्येन यथा संप्रदोरेप्रदोः प्रदोरा
णांपरस्परम् कृणक्तोः अतिगतेः रुत्साहस्तस्यकोऽप्यभूत् तामनङ्गजयमङ्गलश्रिये किं विड
श्रुः श्रुतवस्थापि भावोऽस्य कपोदितिवत्तथैव दपादपादे सामान्यतः शास्त्रवाच्यतोदाहरणद्वयं क
थय कल्पनया ह्युक्तो कायानुसन्धेयप्रकरणदिपरीलोचनया विलम्बेन व्याक्तिः नतदैवोद
हमत्रतयेत्यादा विवक्तृदित्यादौपमहिम्ना सा अनुभावस्य यथा कर्तुरभूलिखितलयातिशय
यौतचित्मण्डले शशिरोविधितस्य गूढतः लीलाशुरोऽशुकनिवेशविशेषलक्ष्मिचक्रस्तनोत्रते
रभ्रर्नयनावनोसा अत्रचन्द्रादयतद्दीपनालम्बनविभावाः शृङ्गारयोग्याः अनुभावाप्रतीत्याशाः
स्तादापुरपयवमायिनः स्थिताः यद्यप्यशुकनिवेशानभावात्तयागः तथापि तस्तस्तनव्याक्तिप्र
योक्तृकतेनापादानादृशितकार्याप्रतीतेस्तस्यानुभावात्तपर्यवसानमिति शङ्कः वस्तुतस्तु प्रति
ष्टुपवशृङ्गारोत्रप्रतिपादयिष्यतः अत्रत्रयत्रावत्रासेत्यनेन तस्यैवालम्बनतत्प्रतिपादनात् नवशं

का.
प्र.
२५
३५

सिकृष्टिदनुभावउपातः नचविभावैरप्यादोपाहं इतिकहेनकल्पनीयः विभावस्यैपरिहरतिमा
तिरतिलनीतसवलतितरोपरिवर्ततेचभूयः इतिवताविषमादशास्पदेहंपरिभवतिप्रसभकिमत
क्रमः अत्रकामिनीरूपः शृङ्गारविभावोभिमतो न पुनरुपातः नचरतिपरिहासादिभिरनुभा
वैरादोसुमपिचक्यते तेषांकरुणादावपिसम्भवादितिकष्टनकल्पनीयः प्रतिकूलविभावा
दिग्रहः प्रकृतिरसादेः प्रतिकूलोत्तरसादिसादिभावानुभावव्यभिचारिणोग्रहः तत्रतादृशवि
भावव्यभिचारिणोग्रहोयथा प्रसादेवर्तस्वप्रकृत्यमुदंसत्पत्तुरुषं प्रियेषु व्यंग्यं गान्धतमिवत
सिंचतवचः निधानं सोख्याणं दाणमभिपुत्रं स्थापवस्रं नमग्येप्रत्येत्तं प्रभवतिगतः का
लदागणः अत्रप्रकृते शृङ्गारप्रतिकूलस्य प्रातस्यप्रकाशमानः कालानित्यतादृशोविभावः य
तत्रकाशितोतिर्वेदहूपोव्यभिचारीवस्फुटमेवगदह्यते तादृशानुभावग्रहोयथा निहृग्रम
णस्मिलो अणपहास्मियजिजापुशृणामज्जस्मि सअलपरिहारहेप्रभावणगमणंविग्रमहर
वद्ग अत्यजाजदिकंविनावनगमनेसकलपरिहासप्रशान्तानुभावः नचव्याजः प्रतिपादित
इतिहृत्तरस्यप्रकृतस्यविच्छित्तिः इत्यनाद्यामयनव्याजेनसम्भगार्थंवनशामनेयद्यद्यतेतदा

शोतानुभावग्रहः पुनः पुनर्दीप्तिरङ्गरसादिविषयादोषः अंगिनस्तसामहाभारतादौ शोतादे।
रिवनयैरस्यमावदतितदाहरणं कुमारसंभवोअथमोहपरायणोदिना दीप्तिमानीतोपिकसुणोव
सापुनरेवेत्यादिनापुनर्दीप्तिनीतः उपभुक्तेह्युनरुपभुज्यमानःपरिहृत्तानस्तवकवहरस्यायक।
ल्यते अकाण्डेनवसरेप्रथनयथावेणीमहारेद्वितीयेहेवीरसहयेप्रहृतभानुमत्सामहर्षीधन
स्यपुङ्गवरवर्णनं अकाण्डेष्टेदोयथावीरचरित्तद्वितीयेहेराक्षविभार्गवयो" क्षेत्रप्रसरतयाप्रह
तेवीरसेकहृणसोवनाययासेतिरात्रवस्येकोअकाण्डेद्वितीयवचनेव्याजेननिर्गमेप्रतिपादय
कीरत्ताभावेपर्यवस्यति अङ्गस्यातिविस्मृतिप्रधानेस्यातिविस्मरेणवर्णनम् यथाहयग्रीववथे।
हयग्रीवस्ययद्यपिप्रतिनायकवर्णनेनायकसेवोक्तर्षपर्यवस्यतितथाप्यतिशयिनेप्रधान
तिरोथायकतयादोषपटवीमवहरति अङ्गिप्रधानस्याननुसन्धानेयथागत्तावल्यावत्तथे।
हेवाभ्रव्यागमनेसागरिकायाविस्मृतिः प्रकृतीनांविपर्ययःयत्प्रकृतौयहर्णनमनुचितंतत्रत
द्वर्णनं प्रकृतयस्तावदिवा अदिव्यादिव्यादिव्या अत्रदिव्यतमसंयैकरूपत्वेमतोनलीयायस
ङ्गः तदाहरणंश्रीमद्देशरादिः अदिव्यत्वेसंयैकरूपतायथामाथवादिः दिव्यादिव्यतसंभय

का.
प्र.
२६
९६

रूपतायथाश्रीकृष्णादिः विविधाश्रयेतेवन्नविधाभवेति धीरोदार्तधीरोद्धतधीरललितधीर
शान्तभेदात् क्रमेणावीर्योद्गृह्यरणात् प्रधानत्विमयांलक्षणानि श्रीरामभार्गवकृष्णजीमूत
वाहना तदाहरणानि एतेचप्रत्येकसत्त्वमाथममथामभेदाः अनुकूलादिभेदास्तस्थिराः अनु
कूलादिर्हिकदाविद्वलिणादिः सपद्यते इतिप्रकृतभेदेनगणनीयाः एवेभिन्नास्तप्रकृतिपुरति
दासशोकाद्वतामदिव्योत्तमप्रकृतिवदिव्येषुपिवर्णनीयानि किंतुसम्भोगशृङ्गाररपेत्तद्व्यात
तमदिव्यविषयानवर्णनीयाः तद्वर्णनेपिप्रोसंभोगवर्णनमिवात्यंतमनुवित्तंकोपेप्रभोसंदेह
त्वादियद्योक्तवद्वृत्त्यादिर्वर्जितः सद्यःफलदः क्रमेणाधोनाकपातालगमनसमुद्गोलङ्घनाल
वुत्साहश्चादिव्येषुवर्णनीयः अदिव्येषुतयावदेवमद्वक्तमंलोकप्रसिद्धप्रवित्तंवातावेदेवोप
निबन्धनीयं अधिकंतनिबन्धमनमस्यप्रतिभासनयारामादिवद्यत्तितयमित्यादिदेषोनयं
यवस्येत् दिव्यादिव्येषुप्रनरुभयोरप्युचितंवर्णनीयंपवप्रकृत्सौचित्यस्यादिव्यादीनामप्यस्य
वर्णनंप्रकृतंविपर्ययः आमनुणौचित्यलङ्घनेप्यवतयथातत्रभवन्भगवन्नित्यतमेनैवप्रयो
क्तव्यंताथमेनतत्तमेपिमनिप्रभृतावेवनतत्रराजार्थोभृष्टरकतिनराजादावुत्तमेन किंतुदेवादा

दावेव अथवा प्रकृतिविषययापत्तेः केचित् भङ्गं केति राजादावर्तमेन प्रयोक्तव्येन तन्नुनिदेवादि
धिति तत्तेराणामाह रिति एवं यत्र देशे काले ववसि ज्ञातौ वा यदे प्राप्य वहा रादि समुचितं तदेव तं
त्रोपनिबद्धं अथवा निवर्त्यने प्रकृतिविषयः यथा स्वर्गादूना सुमानुषी वेषादि रसात्तला
दौमचादिविति अनङ्गस्याभिधाने रसानुपकारकवर्णनम् यथा कर्तुं रमन्तौ या नायिकाया
स्वात्मना वयममेतवर्णनं तदनादृत्य वेदिवर्णितं स्वरक्तः प्रशंसने ईदृशा रमनेनेतत्तु क्तं यदेवं
यास्येपि अनाविर्भूतवो भवेति यथानायिकापादप्रदारादिनायककोपादिवर्णनमित्यादि
अनौचित्यं तत्र सविष्णुददेतः यत्तु क्तं धनिकृता अनौचित्यादन्तेनात्पदसंभेदः स्यात्कारणम् प्र
सिद्धौ विसंबंधस्तत्र सस्योपनिषत्परांति इदानीमेषां केषां वित्कश्चिददोषतमपीत्याह न दोषः
स्वपेदनात्तावपि संचारिणः काचित् संचारिणेन तत्र सस्ययिनोरपि कश्चिदिति यत्र तत्र विल
क्षणानां नुभावः यथा शोक्तुं केन कृतं तत्रासदभवाद्यावर्तमानाद्विद्योतिस्ते वन्तुर्वशजनस्य
वचनैर्नीताभिमुखे पुनः दृष्टायेव रमात्तसाधमरसागोरीतदसंगमिसंगे हस्तुलकाहरणे सह
माश्रिष्टाशिवायास्तनः श्रोतुं कथं शब्दवत्सहसा प्रसरणादि दूयानुभाषो नात्सव समन्विथं

का.

शु.
५७

९७

प्रतिपादयितुं मीष्टे भयादि साधारणत्वात् अतएव हरा इत्सुकैत्यादि पञ्चेव्रीडादीनि विवर्तितानि
दिभिरेतन्मात्रे रूपनिबभ्रवे रसिकशिरोमणि रसरुक्क कविरोत्सुक्ये स्पष्टे नैव पातवान् दो
षतभाववीजेषु प्रामित्यवधेयं तदादीनो भयादि साधारण्येणात्सुक्यादिनाम्बकारणेन वि
शेष्यमाणास्तपता साधारण्यमासाद्योत्सुक्यादि व्यञ्जयंति रसास्वादोदयः नतु प्राज्ञादेव तत्प्र
तिपत्त्याद्यभिचार्यदीनो वाच्यता सह बुद्ध्यादनात् अतएवात्र नैव यथ्यमपि विशेषणत्वेनोपयो
गतात् हरा इत्सुकमित्यादीनां शास्त्रसहितानां विशिष्टस्यैवानुभावस्य कल्पनमिति ततो भिद्यक्तिरि
ति एवं वदवस्थितो शास्त्रे नतु इयं स्थितिर्विना नतदनुभावस्यासाधारण्येन च तेन विना व्यक्तिर्न चा
भिद्यक्तिर्विना सादृशसम्भवनच तेन विना भावमध्यप्रवशेन च तमेतरेण तस्या कीर्तनयुक्तमि
ति भावस्या कीर्तनमपि तादृशस्य व्यभिचारिणो शास्त्रस्य वाच्यताया दोषाभावसाधयतीति युक्तम्
मुत्पन्नमः सवायीदेर्विरुद्धस्य वाध्यस्य किं गुणवत्त्वा ६३ प्रकृतस्य विरुद्धव्यभिचार्यादिय
दि वाध्यते नोच्यते तदा हरे दोषतं प्रत्युत प्रकृतस्य परिपोषकतया गुणत्वे तत्र व्यभिचारिणो य
था क्ता कार्यं शाशिलक्षणः क्ता वा कलभयोपि दृष्टेपतसा दोषाणां प्रशमायमश्रुतमहोकोपे

कांतं सख्यम् किंवदंत्यपकल्मषः कृतार्थयः संप्रेषितार्थभावेतः सा स्यात्पुनैदिकः खल्वथ त्वेथा
रपा सति रत्नादौ अत्र च तृष्णपादेषु पूर्वभागप्रतिपाद्यानोपशमां जानाति न ह्युपादायामतिशयतीनामु
त्तरभागप्रतिपाद्याभिर्भिलाषाद्भूताभिरोक्त्यस्य स्मृतिदेवविताभिस्तिरस्कारपुरस्मरे चिंता
यामेव पर्यवसानमिति भावश्चावलातापरिपोषकताद्गुणतम् पाण्डुतामेव दत्ते हृदये सरसं सत
वालसंचयवधुः आवेदयति नितोत्तंदेविशेषेण सखि हृदयतः इति पद्ये पाण्डुतादीनोरोगानुभा
वतया विरुद्धेति विप्रलम्भशृंगारे समागोपादाद्भावप्राप्तादोषताभावश्रुतिधनिकारः तदा
पुक्तः तेषामुभयसाधारण्यद्वितीयस्यैवासिद्धेः विभावस्य यथा सत्यं मनोरमार्त्ताः सत्यं रमा वि
भूतवः किंतु मन्त्राद्भूतापाद्भूतलीलोद्दिगीवितम् अत्र पूर्वार्थे शृंगारस्य परार्थे शांतस्य वि
प्रावः अनयोर्विशेषोपि पूर्वार्थस्य वाध्यते नैवोक्तताद्गुणतं प्रत्युत शांतपरिपोषाद्गुणतं एवं स
प्रतीयते सर्वारामादयः सत्यं वतीविते तत्सौ कार्यार्थमुपादयाः जीविते चातिभङ्गुरमिति किं
कृतं तेषां पुनोदयतमतोरस्येति निष्फलापत्तेरिति नन्वेवं पूर्वार्थप्रतिपाद्यस्य वाध्यतेऽपि मन्त्रा
द्भूतापाद्भूतत्वेन न विशेष्यत इति न च तत्र न शृंगारप्रतीतिरिति वक्तुं शक्यं तदुपादान

का.
प्र.
१८

३८

वेधार्थप्रसंगादितिचेत् तत्ररसाप्रतीते स्तब्धजनकावभावाद्यप्रत्ययात् किमर्थं तद्विज्ञापनादानमिति
चेत् प्रोक्तपरिपोषणार्थमेवेति ह्यमः स एव कथमितिचेत् जीवितस्यातिभेगुरुतप्रतीतेः सापि
ऊतइतिचेत् जीवितादप्यधिकमप्याहुः स्यात्स्येयंसकलजनप्रसिद्धम् अतस्तथाविधभङ्गुरस्या
योगस्योपमानत्वेनोपादानात् नदेतदुक्तं जीवितादप्यधिकमप्याहुः स्यात्स्थिरत्वमितिप्रसिद्धभङ्ग-
रोपमानतयोपात्तं प्रोक्तमेव पुष्पाति केचित्प्रसिद्धभेगुरेव साधयेण जीवितोपमानतयोपात्त-
मितितद्याचक्षते धनिकारस्तु भवत्येवात्र शृंगारप्रतीतिः परंतु तया गुरुजिह्विकात्यायेनोन्मा-
लीकृत्यविनेयाः प्रोक्तेरसेविनेयं तत्तदोषता यद्वाकाव्यशोभानिमित्तमेव तदुपादानादोष-
ताभावः नहि विनाशं गारेण काव्यशोभेति समा- तज्जातिमनोरमम् शृंगारप्रतीत्यभ्युपगमेपि
शृंगारप्रोक्तयोर्नैरेतयोर्भावेन प्रमथ्य समाधेरससम्भवात् हितीये समाधिरपि तदसाद्यदिरमा-
तरयोगेन चारुत्वेनानुभूयेत्य नत्वेवं किंचरसमात्रेण चारुत्वमित्यपि न प्राक्यते वक्तुं प्रागेव शृ-
ंगारमात्रेणेति यतश्चित्रकाव्ये प्रलकारादेव चारुत्वसम्भवान्नरोपि समाधिरिति अविरोधो-
पायोतरमाह आश्रयेक्यविरुद्धोयः सकार्योभिन्नसंश्रयः रसात्तराणोत्तरितो नैरेतयंचयोरसः

१८

६५ योरसशत्रुविरुद्धश्च नुषज्यते रसानो विरोधो देया समानाधिकरणतया नैरेतयेणवेति
तत्रवीरभयानकयोरेकाधिकरणे विरोध इति भिन्नाधिकरणप्रतिपक्षगतत्वेन भयानकौ वर्ण
नीयस्तथा सति हरेतस्य दोषतत्प्रत्युतवीरः परिपोषः यथा मम आहूतायि पदे ददाति न परोना
प्राथितापीक्षते साहूते परिभाषितोपि बहूनाः किं चित्रवाभाषते आश्रिष्टापि न सस्त्वानि रव
यसंगानि मृदाशया कोपोद्रकवशे वदेवत रुणे प्रेती वेश्णी हि म नवात्रेष्टुगारभयानक
योगेपि विरोधः वक्ष्यमाणकृमेन ह्योरप्यसंगत्वात् व्यधिकरणतोश्च यद्यप्यालम्बनभेदेन
येकाग्रयावपि वीरभयानके कौक विदनुभ्येते तथापि न तथा वर्णते इति भिन्नाश्रयतयेव निव
शानीयो एवममेवामप्यस्य यस्यात्वेन रसेन नैरेतयेण विरोधः सोऽविरोधि नारसोत्तरेणोत्त
रितो निबद्धः यथा नागानेथे प्रातसी मृतवाहस्य ह्योगीतमहावादित्रमित्यनेनाहुतमेतन्नि
वेश्पमलयवतीं प्रतिष्टुंगारो निबद्धः न केवलं प्रबन्धपवरसोत्तरव्यवधिना विरोधी न ह्यतिः के
नेकस्मिन्नपि वाक्ये यथा भूरेण दिश्याणवपारिजातमालारजोवासितवाहमथाः गाढे शिवा
भ्यः परिरभ्यमानोऽङ्गनाश्रिष्टभुजोत्तरालाः सशोणितैः कृव्यभुजोस्फुरन्भिः पदैः खगाना

का.
प्र.
५५

सुपवीज्यमानान् संवीजिताश्चंदनवारिमैकः सगन्धिभिः कल्पलतादृगलैः २ विमानपर्यंक-
नलेतिषण्णाः ऊरूदलाविहृतयातदानीम् निर्दिश्यमानोज्ज्वलनोगुलीभिर्वीराः सदेहात्यन्तिताता-
पश्यत ३ अत्रविशिष्टस्पर्शस्य कर्तुः सर्ववाक्यात्त्वयितेन विमानाधिरोहणादिनामथे तत्प्रादा-
प्रतीतेर्वैभक्तसंगारोयः अविरोधः यद्यप्यत्रवीरजावप्रधानमन्योवतद्याभिचारिणावितिनाविरोधः
तथाप्येवमपि विरोधः संभवतीत्यदाहृतं अविरोधहेतुंतरमाह स्मर्यमानो विरुद्धोपि साम्येनाथा-
विवक्षितः अंगित्यद्वैतमाप्नोयौतानोड्यौपरस्परम् ६५ तत्र स्मर्यमाणत्वेनाविरोधोयथा अथे-
सनशरोत्कर्षापीनस्तनविसन्दनः नाभ्यरुजवनस्यशीनीमीविभुंमनःकरः समरभुविपतिते-
भूरिअवसोदस्तमालोक्यतदक्षनावचनम् तथाचसंगारादुमपिस्वीवस्थास्मर्यमाणजयोद्दी-
पनविभावतेनकरुणपरिपोषकेत्यविरोधः साम्यविवक्षयायथा दंतदन्तानिकरजैश्चविपा-
दितानिप्रोद्भिन्नसान्द्रपुलकशरीरेभवतः पारीरे दन्तानिरक्तमनसामृगराजवध्याजोतेस्मदेष्टुनिभि-
रप्यवलाकितानि पादनेखण्डनप्रसवजनितातिबुध्तावशेननिजायत्यमेवभक्तसारभमाणायैसिं-
हवसेपरमदयालंनिद्रेतद्रुदाद्यैस्वशरीरदायकंप्रतीयसृक्तिः अत्रदयावीरस्यानुभावविशेषेष्टे

गारतपमानभावेनाङ्गम् नवात्रदयापिविस्मयोपकारकतेनाङ्गम् वैज्ञानोस्वाभाविकदयाशीलते।
नविस्मयजनकत्वात् एकशक्तिनिविरुद्धयरोङ्गं तद्विधातुल्यकक्षतयाङ्गं हि भावेनवासादात्परा
स्योगमासाद्यवातत्रायेनाविरोधोयथा कामं त्यक्तकोमलाङ्गं लिङ्गलङ्घनैः सदभी स्थलीः पादैः
पातितयावकैरिवपतद्वाष्पासुयोताननाः भीताभर्तृकरावलाञ्छितकरास्तस्मैरिनार्योधुनादावा।
स्तिपरितोभ्रमं त्यग्नरप्यद्यदिवाह्यश्च अत्रचातुकेयाराजविषयाततिस्त्रकुरुणशुगाराबुभावा
पिसादादाङ्गमिति रतत्रिवोदेमेव व्याकृतयोस्तयोरेकैराजकार्योद्यतयोरेवभटयोः सदजातोपिवि
रोधो न दोषाय यथापदिगङ्गापतोति स्रवदमौने समावर एवमाशाशातग्रैस्तः कीरेति यतिनोर्थिभे
अत्रप्रधानेकीशायामङ्गभावेनभावाभावयोरपिनविरोधः यदेति कीरेति गङ्गाति कीरेतेति प्रकारे
त्वातयो रङ्गत्वात् तस्माद्विषेययोरेवविरोधो दोषाय न तन्तदिमानयोरपीति परमार्थः प्रकृतदाहर
णैव पुनरप्यद्यदिवाह्यस्वसुत्प्रेक्षातेनपदिगङ्गातिवत्प्रातापेतयोरपिसादादेवाङ्गं तम् तादृशो
येप्रभावेयदासोपुनर्विवादतन्प्रेक्षातेरिति प्रतीतिपरेवसानात् संग्राह्यभावेनपराङ्गतयाविरोधोया
यातिमोहस्नावलग्नः प्रसभमभिदत्तेपाददानोपुकांतं गृह्णात्के शेषपास्तश्चरणनिपतितोनेति

का.
प्र.
२०

नः सम्प्रमेण आलिङ्ग्योवशतस्तिपुरप्रवतिदिः सास्तुनेरोत्पलाभिः कामीवाद्वापराथः साइदतरी
नेशाभबोवः प्रागतिः अत्रिप्रुरेप्रप्रभवातिप्रायस्यकरुणोद्गम तस्यतश्चगारः नत्वेवंकरु।
एस्प्राथोत्पन्नतत्रैवविश्रान्तेरुभयोरङ्गनासम्भवकेशमुदाहरणतमिति नवाच्चं शृंगारोपेक्षिते।
याहितस्यप्राथोत्पन्नतत्रैवविश्रान्तिरिति तस्यापि प्रत्येगतवैयतः यथाकाशकः पूर्वकरालम्बना।
दिकमकषीत तथा सम्प्रतिप्रागतिरित्युपमानतया शृंगारपरिपोषतेन केरुणेन प्रभावातिप्रायप
वप्रकर्षमालीयते नचोगांगस्य कथमेगतमिति तद्वपकृतस्योगस्योपकारविशेषाधायकतया।
तस्याप्यपकारकत्वात् यदुक्तं गुणः कृतात्मसेस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते प्रधानस्यापकोरादि तथ
भ्यसिर्वर्तते इति ननु प्राकृत्यादिपादितरूपवेद्योतरसेपकं शून्यरसस्य नरसांतरणविरोधोनाप्यङ्ग
भावइत्यास्यवहुमेवतत्सर्वमिति चेवं रसशब्देन त्रिप्रकरणे स्यायिभावस्याभिधानात्तरसतिरिति यु
यतिः इति श्रीगोविंददत्त रक्ततेकावाप्रदीपे दोषोलासम्प्रममसमाप्तः ७ एवं दोषे निरूप्यते
गुणालंकारौ प्राप्तावसरोतविर्गुणस्योतरंगनं याप्राथस्यं विप्रतिपक्षेपनेके विद्वाणालंकारयो
र्भेदे किंवसामान्यतो लक्षिते विशेषलक्षणस्य चितमिति कारिकाहयेन तयोः स्वरूपदर्शितम्।

वेनभेदकंलक्षणमाह योरसंस्पृष्टिनोयमीः शौचीदयश्चात्मनः तत्कषदेतवस्तेस्यरचला
स्थितयोगाणां अंगिनः शरीरेष्वात्मवक्तायेप्राधान्येनस्थितस्मरसंस्पृष्टमीः सादात्रलाप्रिता
इत्यर्थः अवलस्थितयश्चिष्टयकिंस्थितयमव्यभिचारीस्थितयश्चित्तियावत् अव्यभिचारश्चरमेन
तदुपकारेणवतेनरसेविनायेनावतिष्ठते अवतिष्ठमानाश्चावश्यंरसमुपकृवंतीत्यर्थः अतएव
वानयोर्वातिरेकमलङ्कारवद्व्यते एवेतरसोक्तकषदेतवस्तेसतिरसयमन्ततथातेसतिरसाव्यभि
चारिस्थितितम अयोग्यव्यवच्छेदेनरसोपकारकत्वेवेतिलक्षणत्रयेगुणानोदृष्टव्यम् अलङ्कार
रमात्रभेदकंलक्षणसंयतभागविपुलमिदमेवग्राह्यं अन्यथाविशेषणवेयव्यान् चण्डीवसस्तु
रसयमन्तमात्रलक्षणं तत्कषदेतवस्तेतुगुणशब्दप्रवर्तिवीजमित्याह तदुक्तं शृङ्गारतादे
येतिव्याप्तेः तत्रुसंयमन्तमेवामसिद्धेकथमन्यथानीरसेपिस्त्रुजमारादिवर्णशालिनि
मधुरत्वादिव्यवहारोसवत्पिरदृश्याणांभाववत्पमधुरादिव्यवहारश्चि उच्यते शौचीदया
स्तावदात्मनपवयमीत्यविवादम् दृश्यतेनक्तुचिदशूरेपिआकारमदत्तादियोगिनिशूर
व्यवहारः शूरणाकारलाववादियोगिन्यशूरव्यवहारश्चतत्कषदेतोः अथक्तुचिदशूरव्यव

का.
प्र.
११
१०१

हारविषये वित्तता कृत्तिदर्शनादाकारपवासाय प्ररत्नादौ पचारिक व्यवहाराणां विप्रकृतानामा-
कारोपेव तादृशप्ररपेदवाच्य इति विपर्यासादहरदर्शनस्तथा व्यवहरेति तत्तत्तास्तकृच्चि-
पचारत्तरतिवक्तेवेदंसेवंमथुरादिस्मयोगि निस्तृक्तमारादिवर्णयुक्ते मथुरादिव्यवहाराद-
रापवायमथुरादि रित्यौपचारिकव्यपदेशाश्चाभियुक्तानां वर्णयवेतादृशो मायुर्यभागादिविप-
र्यासादसंप्रयेतावगादिबुद्धिविप्रगव्यवहरेति तत्तालोचिनस्तकृच्चिउपचारादितितुल्यमे-
तत्त ननु शौर्यादेरात्मस्वत्तितवेदपुरतादीनां रसहृत्तितव्यवस्थितोववेस्यासेवतसिद्धाविनिगा-
मकाभावादितिवेत्मेवं भवत्वेवेविनिगमकाभावायदित्तया वर्णमात्राश्रयागुणा इति स्वी-
कर्तेशाक्यत्वनत्तेवम अविशेषणरचतायामपितदभ्युपगमात् तथा चरस्वमात्रव्यत्तितेला-
चवेवर्णरचनोभयहृत्तिते त्वगोरवेयतशैवमतपवमाधुर्यादयोरसधर्माः समुचितेवर्णादि-
भिर्व्यत्तिते इत्येवसम्पक व्यन्तकत्तवेधाययात्तथोदाहरिष्यतीति नातिप्रसंगाशङ्क उपकृवं-
तितेसेतयेद्द्वारेण जातवित्त हारादिवदलोकारास्तनप्राप्तोपमादयः ६७ अगिनोरस-
स्याद्भूतोतद्वारिणतदतिशयाथानसत्वेनयधर्मारसमुपकृवंतितेलेकाराः तत्रप्राप्तहाराणां

नृप्रासादयः अर्थद्वारेणोपमादयः यथाकण्ठाणां यंत्रेण कर्षद्वारेण शरीरिणोऽप्युपकारकाद्वा
रादयः अर्थद्वारेणोपमादयः सतमिति यत्र ससम्भवस्तत्र सप्रयुज्यतेति यत्र तस्यासम्भवस्तत्रोक्ति
वैविध्यमात्रपर्ययमित्यतिभावः जानन्वित् नन्तरियमेन तथा च सतमपरिसेक विप्रो प्रयुज्यतेति तथै
यत्तावन्तारसाह्नित्वेन च लस्थितित्वेन च दचित्तं तथा च रसोपकारकत्वं सति तदह्नित्वे तथा च सति रसा
वाभिचारित्वमनियमेन रसोपकारकत्वेन सामान्यलक्षणत्रयमलंकाराणां गुणमात्रभेदकं तस
मेतन्मागर्हितं उद्देदितव्यं अन्यथा स्पष्टविशेषणात् तत्र शास्त्रद्वारेण रसोपकारकत्वं यथा अप
सारेयगणसारं कुरुदां रहरदावकिं कमलैः अलिमलमालिन्मृणालैरिति वर्तते दिवानिपु
वाला अत्रैरफानप्राशः शास्त्रमलं कुरुदां रहरदावकिं कमलैः अलिमलमालिन्मृणालैरिति वर्तते दिवानिपु
रेण यथा मनोरागस्त्रीविषमिवैविसर्पणं विप्रमाणीनिर्धूमो ज्वलति विप्रतः पावकरव हि
नमिप्रमं ज्वरस्वगरीयानतश्चो न माशते ततः प्रभवति नशासाने भवती अत्र विप्रमिवेत्यादिरु
पमावशेन विसर्पणं देरतिशयप्राप्ता विप्रलम्बो कर्षात् रसविना पलं ह्यारसम्भवेद्यथा स्वा
स्मिदोजलदं ह्येत्यादि विप्रभेदसमपरिसेतदत्र प्रकारकत्वं शास्त्रालंकारस्य यथा चित्तेति विहृदादि

श्री.
का.
५.
१३
१०२

णरवुहादिसागुणेषु सजाश्लोह्यदिविसहादिविस्महेसु बोलसवहादियग्रहादि कल्याण्येवा।
लोणातराहादिविरंतरुणीतरदी अत्रावप्रसेनप्राहमात्रमलङ्कयते ननु सत्रपिविप्रलम्भः शृंगारः
दवर्गस्यतन्प्रतिकूलतात अत्रवप्रतिकूलवर्णितेन दोषः प्राक्तनसौजो गुणस्यप्रधानतात अस्या
चतदभिधानकतादितिकश्चित् वस्तुतस्तु सत्यपिप्रतिकूलवर्णितेन सस्यनानुत्पत्तिरेव अनुभव
विशेषा किंतपकर्ममात्रे नचापकर्मोपविद्यमाने तस्मिन् दवर्गानुप्रासस्योपकारत्वेति सारे सत्य
पिरसेतदनुपकारकतमर्थालंकारस्य यथा मित्रेक्तापिगते साररुदवनेव दानेन तस्याति क्रन्दत्स
भ्रमरीषुवीक्ष्यदयितासक्तं प्रस्मारसम् चक्राह्णेण विद्यामिनाभिमलतानासादितानि न्किता वेत्रे
केवलमर्गलेव निहितप्राणस्य निगच्छतः अत्रपमालंकारः नचासाप्रकृतस्य शृंगारस्योपकारका
विप्रलम्भेहि जीवनिर्गमोपि वर्ण्यते ननु कर्षाभावकतादितितन्निरोधहेतुपादानमनुचितं प्रत्युतस्त्वे
हाभावेपर्यवस्येत तदेतदुक्तमत्रविसलिताजीवनिर्दुमप्राक्तेति प्रकृताननुगुणोपमेति अशाक्तत्वं
चावचित्तमिति प्राचः वस्तुतस्तु तदन्यथावाख्येयम् भिसलताजीवरोदुमचक्रेत्युपमाप्रक
ताननुगुणाप्रकृतेविषयअनुगुणरहिता तपमायाग्रंतगुणायत्मादृष्टं तच्छ्रुत्यात्सावत्रपमानत्वं

कारः किं कृते तानवतस्यापि मपित दोषतादवस्थां सम्भाविते तापि सादृश्येन तत्प्रवृत्तेः न ह्यपि
वदन्त सन्त्येव जीवरोधकत्वं नृपसादृश्यं मपुत्रे दाणीयको दवेवांतरभूतम् यथा च ते रोधक
मिव निहितमिति तर्हि कथं प्रकृतोदाहरणमिति चेत् तत्रेदातो रसातिवयाप्रतीतेः प्रत्युत तादृशो
र्यदा यातयसोक्तव्यायेनापकर्षपर्यवसानादिति यद्यप्यवगुणलंकारविभागो विचारसिद्धो नात्यः
तेहवगुणलंकारयोर्भेदे व्यवस्थिते यत्तैविडकुलौकिकयोर्गुणलंकारयोः चार्थादियं राद्योः सं
भवेत्तत्तसंयोगित्वाभ्यां भेदसंभवाति अलौकिकयोर्साधुयाद्यनुप्रासोपमाद्योरुभयोरपि समवेतत्वा
दनुपपन्नभेदस्तस्मात्तयोर्भेदाभिधानं गतस्त्वनकाप्रवाहयोयनतथादि गडलिकाभिषीकाविदे
काकेन विदेत्तनापुरोगच्छति इतरा तु विनेव निमित्तविचारतावनुगच्छति तथा केनाप्यालंका
रिकेणागुणालंकारो केन विदभिप्रोयणाभिमतयोक्तो इतरत्वाविचारं विनेव तदनुसारेणातज्ज
देवदंती तितदसम्पत्वेदितव्यं यदप्युक्तं वामनेन काव्यशोभायवहारनिमित्तं कश्चिदतिशयः त
त्तवोगुणस्तदतिशयदेतवस्तलंकारा इति तयोर्भेद इति तदप्युक्तम् यतः शोभादेतवोगुण
इत्युक्तं तत्किं समग्रं गुणैकाव्येशोभान्तिरुतयेरुके तापि आद्येषां चालोगौजीयाचरीतिः कथं क

का.

प्र.

१३

103

यस्यात्मा साधुर्योद्यभावेन समस्तानां भावाश्चोभा नुत्पन्नेः अतएव अत्र प्रज्वालत्पग्निरुग्नेः प्रा-
ज्यः प्राद्यत्रलसत्तेष्वधमः स्यादावोजः प्रसादगुणसत्तात्काव्यवहारप्रसंगाः नहि समतपवतेन-
नेपितव्यवहारे अलंकारायेत्यादिनगुणमात्रेणैव काव्यव्यवहारसीकारात् यद्यपि गुणहेतुक-
शोभातिशयहेतवो लंकाराश्चित्तद्वययुक्तं स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन कवर्णिनी अस्यादृष्टदर-
सोत्पत्तिरिति तस्य सुधाम् इत्यत्र सूचीर्ये अनेन मानुषदेहेनैव ब्रह्मणि नैव सत्त्वात् प्राप्तिरित्यर्थे विशेष-
षोक्तिरेकगुणादात्मिककल्पनयाः शेषगुणार्थकल्पना विशेषोक्तिरिति वामनलक्षणान् इत्-
थार्येवतिरेकः उपमेयस्य गुणातिरेकत्वेवतिरेकश्चित्तलक्षणान् यत्तावगुणमनपेक्ष्यैव काव्ये-
व्यवहारशोभाजनकौ एवमस्य शेषस्य नन्वत्रापि प्रसादादेव त्वमानतात्कथं गुणानपेक्ष्य तम-
लंकारयोः किंचिनिगुणत्वेकथं तत्रैकाव्यवहारव्यवहारः सगुणत्वविशेषाभावात्तदिति चेत्
अस्यैवात्र गुणास्तथास्तानवपरंतु किंचिद्गुणत्वस्य शोभाहेतुतेति प्रसंगान् समस्तगुणवत्त्वेन
थावक्तव्येन चात्र तत्सामग्र्यम् तथावगुणजस्य शोभा मनपेक्ष्यैव लंकाराभ्यां शोभासम्पन्निरिति
तात्पर्यं इदानीं गुणलंकारमलंकारभेदे सिद्धे दृष्टविधत्तयुत्सायतद्देहमाह साधुर्योजः प्र।

१३

प्रसादात्समयज्ञेन पुनर्देश विभागक्रमेणैषां लक्षणादकते साधुर्यं शृंगारे इति कारणम्
म आह्लादकत्वे यद्यानेद हेतुत्वे तद्दिनं शृंगारस्यापि तस्यैव रसानामकतेन तत्तनकत्वात् आनेदद्वा
पत्तं चेन्न हि सर्वेषामेव रसानामित्यत आह इति कारणमिति इति श्रुतमे गलिततमिव गलितत
मयद्देशादिजन्यकारित्याभावः तथाच अहं चेन्न श्रोतु निर्मनस्तेनो सम्ययते तदादाह्लादकत्वं
सह्ये साधुर्यमित्यर्थः यदुक्तं गलिततममिवाह्लादपदव्याहृत्येददत्त साधुर्यं नाम शृंगारे प्ररो
हंगादंते गुणरतिक्लासावित्यत आह शृंगारपदं संभोगपरं विप्रलम्बेति शयस्यव
क्तव्यत्वात् भास्वरस्तु अयं न साधुर्यस्य लक्षणं आह तदयुक्तं अतः प्रसादयो रपितथात्वेनाति
व्याप्तेः शाहनिष्ठताश्रित किमभोगयव साधुर्यनेत्याह करुणे विप्रलम्बे तच्छ्रोते वांति शयान्ति
तम् संभोगात् करुणेतस्माद्विप्रलम्बेति पि श्रोतेति शयितं साधुर्यं शास्त्रादेरुपगमेनातिश्रुति
श्रुतिहेतुत्वात् इयोस्तु विशेषः संभोगविप्रलम्बयोस्तन्निष्पत्तेः श्रोते तन्न गुणसायन्त्यदि
जोले मानुविहं दीप्तरसविस्सृतदंतुरे जोती रारसस्थितिः ६५ दीप्तिस्वरूपायामनसो विस्मो
तित्तलिततमिव तथाच यद्दृशादलितमिव मनोजायते तदोजरत्यर्थः केदमित्यत आह वीर

का.
प्र.
११४

104

संस्थितेति अस्याणोयिकरणोत्तरमाह वीभत्सरोद्रसोयस्तस्याधिक्येकमेणत्त वीरादेवत्सेत
तोपिरोद्रवैतरीमेः कार्यायाः सातिशयतया कारणमनःकमेणत्तकर्महर्ततेतदीररोद्रेयोः निष्प
तिपक्षम् वीभत्सेतमाधुर्यलवानुविदुमितिशेषः प्राधान्यतमाधुर्योत्तसोरेकैकविधानमता
प्रज्ञातमतदास्यादुतभयानकोपुनकिंविदिदितंतेष्वभयगुणप्राधान्यात् शुक्लेन्यनादिवत्स
त्त्वजलेवत्सदेसेवयः ७ व्याप्राप्त्यन्यत्रसादोसौसर्वत्रविदितस्थितिः ओजसिवीररोद्रादि
रसेशुक्लेन्यनादिवत् माधुर्येणैगसकरुणादिरसेसङ्गुशर्करावस्त्रादिसंबन्धितलवद्योगुणोत्त
द्याप्यचितंकाहितेवरेसेतथाप्राप्तिसप्रसादः करुणस्यापिस्वातेत्रविवक्षयारतिनिर्दोषः अयेवा
सर्वेषुरसेष्टायेयनयासर्वास्त्वग्विज्ञासर्वगुणयास्थितइतितत्रेहणाह सर्वत्रविदितस्थितिरितिक
थेतद्विदिततेवेदिनामपिशास्त्रार्थयोर्माधुर्यादिव्यवहारस्यतश्चाह गुणह्यप्राप्तनस्तेषांवृत्तिः प्राप्ताथियो
मता गुणवृत्तिरुपचारः आकार्येणार्थसेवयन्नकस्तुक्रमारवर्णोदोतइयप्राप्तत्यर्थः तेषांगुण
नाम् नन्तुक्लृप्तान्तेषादयोपिदंष्ट्राउरपिन्तुवास्तत्तुनस्यपवतपुनर्दुक्तापिदशोत्पत्तश्चाह के
विदेतर्भवत्येषुदोषत्यागात्परिचिताः अत्येभजंतिदोषतंक्रविव्रततोदश ७१ यद्युमउक्लृप्तलक्षणे

१४

पुमाधुर्यादिपुरंदेवोपलक्षणमलेकारथत्वरयंतर्भावस्यदर्शयिष्यमाणत्वात् तत्क्रान्तर्भावादित्थे।
तत्रयोपादानमप्यपलक्षणवैचित्र्यमात्रपर्यवसायि दर्शयिष्यमाणत्वात् दोषत्यागादिति दोषा
भावरूपत्वात्तद्व्यापकत्वावा दोषोत्तं ऊरुविदिति दोषसंभावस्यगुणसंभावानौचित्यत्वं स्वभावा
भङ्गप्रसङ्गात् तथाहि शेषस्तत्तमेव ह्यनामोपपदानामेकवद्भासने समाधिस्तारोहावरोहयोः।
क्रमः सचोक्तर्षपकथयोर्वैरस्यानादायकोविद्यासः उदारत्वे विकटाक्षरत्वे तश्चन्द्रतद्विरिवपेदे।
द्यावदतातते प्रसादो ज्ञो मिश्रिते प्रौढि व्यं सर्वप्रौढि स्य दोषत्वात् तदेतश्च तस्मात्तत्तर्भूतम्
यद्यपि दोषिजनकत्वं तथैव सति सुज्ञो ज्ञेयतेषामेतर्भावः तथापि तत्सोक्तत्वेन न कणाकबद्धा
लक्षणेतदेतर्भाव इत्यर्थः एवमग्रेपि स्य क्यदहं पेमाधुर्ये भङ्गा साक्षादेवोपात्तम् यथोक्तमा।
धुर्यव्यजनकत्वेन समासस्य विधानात् अर्थव्यक्तिस्तज्जातिरित्यर्थः समर्थकतार्थासावप्रसादपदेतैवो
पात्ता यथोक्तप्रसादस्य तद्वापत्तात् समतात्तारव्यवैदभ्यादे मार्गापरित्यागः साविक्रवदोषजावा
यथामातेद्गः किं पुनर्वैलितैः रिक्तोद्गारव्यस्यमस्तु एवमेतस्य सिद्धाभिधाने प्रत्यागो दोषाय तस
रित्यागस्तत्प्रत्युत्तगुण इत्यर्थः क्रम नवदोष संभावस्यगुणत्वे स्वभावभङ्गप्रसङ्गात्सक सारेत्वा।

का.

प्र.

१५

105

निष्पन्नान्तरायात्तेतश्चकृत्तत्तदोषाभावपर्यवसन्नम् कोतिस्थञ्चलतातस्तेजलतेनग्रास्यपदा
चरेतत्तमिति सापिग्रास्यत्तदोषाभावपर्यवसन्नेवपदेदप्राशहगुणानमृश्वक्त्याः अर्थगु
णप्रप्येवम् नशादिअर्थस्योजःप्रौढिः सावपदार्थेवाक्येचनेवाक्यार्थेवपदाभिधा प्रौढिर्वा
समसोवसाभिप्रायतमस्येवेतिप्रतिपेदितपञ्चप्रभेदाः तेष्टादिचतस्र्यपुक्तिर्वैचित्र्यमात्रंनगुणस्त
विनायिकावर्धवदारात्माधुर्यादिनिर्गुणोत्तरेतत्तद्वदाराप्रवर्तनान् अतस्तत्रेदोषार्थरूप
दोषाभावपर्यवसन्नः एवंप्रसादोर्थेनैर्मत्प्रयोजकमात्रपरिग्रहइतियावत् सोप्यधिकपद
पदोषपरित्यागादेवात्म्यासिद्धिसन्निधिः माधुर्यन्तर्क्तिर्वैचित्र्येनवीकृततत्तदोषाभावरूपेसौ
कुमार्यं पुनरुपारुष्येपरुष्येणपरुष्येणशब्दाभिधानमितियावत् नश्रामरूपरूपाम्रीलतपरि
त्यागेनैवसिद्ध्यति नदारतात्तथस्याग्रम्यते तश्चग्रास्यते रूपदोषाभावपर्यवसन्ति अर्थव्यक्तिसत्तवत्तस
भावस्यसुदृता सावसभावक्यतभूताकोतिसत्तदीप्तर सत्तसावरसथनोरसवदकोरगुणीभूता
व्येष्टेवातभूता अस्मार्थःक्रमेकोटित्पमतिक्रमस्तस्यानुगुणतमसुदृतातोत्रपपत्रिधुक्तिस्त
स्यापोगइति यथा दृष्टेकासनेत्यादि अत्रपिदितनियनामतिक्रमस्याशानुनादतिक्रमस्तस्या

५५

स्फुटतमनयातर्हतानात् तत्रोपपत्तिरेवं अनयात्तत्तात्त्व्यमिति केचित्कमकौटिल्यक्रमस्यातिक्रमः
सचात्रव्यक्तपवटकदेवोभयानुरज्जनात् सपञ्चमेवउक्तिर्वैविध्यमात्रेणगुणःअनन्यसाधारणरसोप-
कारित्वातिशायविरहात् प्रत्युततथातुसन्धानेनरसव्यवधानसम्भवात् समतोवैषम्याभावोर्थस्य
सचक्रमाभेदरूपशक्तिक्रमभेदरूपदोषाभावपवदोषतं तद्यतिरेकस्यकथमितिचेद्यतोनास्तु -- तो-
न्यप्रस्तावेन्यदभिधत्तेइति समाख्योः पुनरुच्येदृशीने नवासौगुणःकाव्यशरीरत्वात् सयेदृष्टस्यास्य
यासिद्धस्यार्थोस्यवायदिनदर्शनेकयेतद्विंकाव्यशरीरनिष्पत्तिः असाधारणशोभायायकेदिगु-
णेबुवेतिनचकाव्यशरीरनिवर्तकमिति तत्तुपुनोर्विद्विष्योक्त्याह तेननार्थगुणावाख्याः परैर-
ङ्गीकृतार्थकृतार्थसौवोक्तपुन्यानस्यगवक्तमहाः परैरङ्गीकृतार्थकृतो प्रोक्ताःशास्त्रादयश्च
ये वर्णसमासोरचनातेषांयजकतामिताः ७२ येनयतपवारीणान्यैःशब्दगुणाप्रोक्तावस्त-
तोऽसगुणपववर्णदयस्तेषांयजकतंगताः केकस्ययजकारत्याकाङ्क्षयामाह मूर्धिवर्गास-
गाःस्पर्शाग्रदवर्गारणोल्लस्य अहन्निर्मयहन्निर्वामाधुर्यवदनातथा ७५ माधुर्येयैरेववर्गारणोल-
लस्य अहन्निर्मयहन्निर्वावर्जिताःकादिमाताःरहणकौणवेतिवर्णःपुनराश्रयः कादियमूर्धिसस-

का.
प्र.
१५
१०६

वर्गीतवर्गीकृतः यथाऊज्ज्वलमादिरेफणकारौतुद्रसखरंतिनौहतिः समासस्तस्यावाभावमध्यमा-
तावाइतिसमासः सदनातथेति साऊमायवतीपदोत्तरयोगिनभशनावेति वर्णसौऊमायवतीरव-
नावर्णस्वऊमायीदेवत्वव्येतिपदोत्तरयोगेसौऊमायीलाभायचदनातथेत्सक मिति तदाहः अ-
नेगरुप्रतिमेतरेगंभरीभिरुनी कृतमानतांणः ऊवतिमुतांसदसायथेताः स्तोतानिपुतापरवि-
जनानि योशश्रायन्तनीयाभ्यांसतियोरैणत्तल्ययोः जादिः शश्राहतिदेयगुम्पतदरडोत्तसि डोज-
सिखयेवर्गप्रथमतृतीयाभ्यांसदत्तदेतयोद्वितीयचतुर्थयोरेगः यथाउज्ज्वलादि तथादेहाण्य-
तपरतभयत्रवायस्यकसापियोगः यथावक्रार्कनिह्लादादयः तथातल्ययोः कयोश्चियोगेय-
थावित्तवितीदौ तथाजादिवत्तुष्टयेशाशौवेतिवर्णः समासस्तुदीर्घः गुम्पारचनासाचोदताविक-
हेतिनदाहरणेश्चुहन्नक्तनेति श्रुतिमात्रेणवर्णतायेनाथप्रत्ययोभवेत् साधारणसमग्रा-
णांसप्रसोदोगुणः स्मृतः ७६ येनशुद्धेनसमासेनवायथारवनयावाश्रुतिमात्रेणशब्दादर्थप्रत्य-
यः सप्रसादव्यञ्जकरत्यर्थः उदाहरणं परिमलाने पीनस्तनजवनसदृगडभयतस्तनोर्मथस्यातः
परिमिलनमप्राप्यहरितम् इदेवस्तस्यांसश्रयधुजलतालेपवलनैः कृशाहः स्मेतापेषदन्तिविमि

नोपशयनेम अनेषोत्तयर्णनापुरासीनतमिति तत्रपादानेन प्रमाणं ज्ञायेत्तद्यत्नेन वैवेमभ्यर्थादे
नदतादयो रचनायाः सर्वत्र विरुद्धास्फुरिन्नेवाच्येयतोयद्यपि गुणपरतेनारचनादयस्तथापि वक्तु
वाच्यप्रबंधनोमाचितेन क्तवित्कृवित रचनाहतिवर्णनाममथातमपीष्यते ७७ अथ यान्तं गु
णपरतेनाभावः वक्तुवाप्यप्रबंधेयौचित्यविषहगुणपवपारंते प्रसीकारात् तत्रापि वक्तुकोथाङ्क
यक्तावुपयोगात् क्तविहाक्यप्रबन्धानेपदयावक्तोचित्यादेवस्तनादयः यथा मक्तायस्तानि वा
म्भः स्तुते ऊदरवलम्बदरधानधीरः कोणाद्यातेषु गर्भतलचनवदंतेत्यसंखट्टावाङ्कः क्त्वाको
थाग्रहतः ऊरुऊलक्षिधनोत्पातनिर्वातवानः केनास्मत्सिद्धनादात्यतिरमितसत्त्वाङ्कमभिस्तानि
तोयम् अत्रनवाच्यकोथादिदीप्तसमव्यक्तकेप्रप्ररूपतात् प्रवेयश्चनाटकात्माभिप्रेय इति दीर्घस
मासतम् प्रतिकूलयथापितथापि वक्तुभीमसेन इति तदौचित्याङ्कद्वयारचनात् अतस्तद्वद्वतादि
यऊवेवोपपद्यते क्तवित्तवक्तुप्रबंधेयौचित्यानपेक्षयावोपेयाचित्यादेवरचनादयः यथा प्राञ्जल
रापुरोष्णलनरयभवत्सहिकेयोपयातत्रासाकृष्टाश्रितिर्यत्नलितरविरेयनारुणेनेत्यमाणम्
ऊर्वन्काकस्थवीर्यस्तुतिमिवमरुतो कन्धरारन्ध्रभाजा भारुरेभीमेमतत्रिपततिवियतः ऊम्भ

का.

प्र.

१७

107

कर्णोत्तमाङ्गम् अथ वक्तावेतालिकः प्रवन्धश्चाभिनेयात्मेति दीर्घसमासात् नोचितेपि वाच्यस्य कम्भा
कर्णोत्तमाङ्गम् स भीमते नौ जम्बिता रुद्रता रचनादयः कृविहत्तु वा प्रपा नपेक्षाः प्रवन्धो चित्ता पवर
चनादयः तथाहि आख्यायिकायां हि शृङ्गोऽपुष्येऽनुजने वक्ता रिणाति सप्त एण वणादयः प्रत्युत
विकटवन्धे नैव ह्यायावतात् विप्रलम्ब कुरुणये स्तुतस्य मीप दीर्घसमास परिहारास्तयो रति सो
कुमार्यात् कथायां तरोद्रेपि नात्यंत पुद्गता वणादयः वर्णिनीय मद्वा पुरुषस्तु षसमर्पणस्योद्देश्यता
त नाटकादावभिनेयैर्तरोद्रेपि न दीर्घसमासादयः विच्छेदेनाभिनेयसौ कर्थात् एवं स्वकृत्वा द्यौचि
त्यमनुसर्गाये तथाहि एकैकश्चान्दमिवाद्यसमासि ईकृत्कम् लुयोः सन्धानितकम् त्रिषु विप्रोषा
कम् चतुर्षु कालापकम् पञ्चादिवत्तदेषां तेषु कुलकम् तत्र पुक्तकेषु कवेरसवित्वाभिनिवेशि
तत्ते रसप्रयसौ चित्तं यथा अन्ये वा स गृहमित्यादौ रसनिवेशाभावे तत्कासवारः सन्धानितकादिषु
काव्यसमासे वैकल्पम् दीर्घमध्यसमासतावप्रवन्धगतेषु पुनस्तेषु प्रवन्धो चित्ता पवरचनादय इति ते
ये इति श्रीमहामहोपाध्याय गौविन्द दत्त कुरुक्ते काव्यप्रदीपे गुणालंकारभेदतियत गुणनिय
मौ साहसमङ्गलास्तः ६ एवं गुणो विवेचिते लङ्कारा विवेचनीयेस्तत्र सौमात्यलक्षण गुणविर्वचनं पदो

१७

केशलालेकारोर्थां लङ्कारोभयालङ्कारश्च विशेषलक्षणत्रयेणार्थलभ्यमिति तेषां विशेषलक्षणं
पुनस्तथा प्रकाशलक्षणं शब्दस्य प्राशस्त्यलङ्कारविशेषलक्षणवक्तव्ये प्रथमे वक्तव्ये किं लक्षणं य
उक्तमन्यथा वाक्यमन्यथा न्येन योज्यते श्लेषेण काकावाते यासावक्तव्ये किं लक्षणं ७८ वक्तव्या
भिप्रायेणोक्तमन्येनार्थकतया योज्यते सङ्गस्येते सावक्तव्ये किं लक्षणं श्लेषेण काकावेति योजनादे
तत्त्वत्वेन लक्षणं विशेषलक्षणं तथा हि येति विभागः श्लेषवक्तव्यः काकावक्तव्येति हि
येत्यर्थः श्लेषश्चिह्नमभङ्गपदोऽभङ्गपदश्च तत्र सभङ्गश्लेषेण यथानारीणामङ्गलमाचरन्निवेत्ता
नासिकश्चेतनो वामानो हितमादधाति हितकृतं वा वलानां भवान् पुनर्किं हितकृतं तेन ननु वलाभा
वप्रसिद्धात्मनः सामर्थ्यं भवतः पुरन्दरमतश्चेद्विधानं कृतः अत्र नारीणामिति पदे स्त्रीणामित्यभिप्रा
येणोक्तं श्रोतान्तरं कृतं न शब्दणामित्यर्थतया योजयित्वा ह कश्चेतनेत्यादि अत्र वामनामिति शब्दणाम
मित्यर्थो वक्तव्ये भवेत् स्त्रीणामित्यर्थतया योजयित्वा अक्यप्राद्व हितकृदिति अथान्यो वलानामि
ति उर्वलार्थतया हितकृदिति कृतं तथार्थतया योजयित्वा ह पुनर्किमित्यादि अथान्यो वलाभावप्र
सिद्धार्थपदमित्यर्थतया योजयित्वा ह सामर्थ्यमित्यादि अथ नारीणामवलानामिति पदे सभङ्गे अभ

का.
प्र.
१८

108

रुमात्रयदेनशेषेणयथाग्रहोकेनेटशीबुद्धिर्हीरुणातवनिर्मिता त्रिगुणाश्रयतेबुद्धिर्नेत्रदारुमयी।
कृवित् अत्रदारुणेति कुरेसर्थतयावक्तराभिप्रतंकाहेनेतयतयासोयोजितवान् काकवक्रोक्तिर्या
या गुरुपरतंत्रतयावतस्मृतरंदेशाप्रयतगतम् अलिकिञ्जलकोकिललालितेनेष्यतिसविसरभि
समयेसो अत्रनेष्यतीतिनायिकयाभिसेयाभिप्रोयेणोक्तेसावात्तनेष्यति अपितपस्यतेवेत्यर्थकत।
याकाक्तायोत्पते इयंचनवाक्वाक्यमोचकिंत्सतोप्यनेनोक्तस्यान्यथायोजनमात्रेन्यायसाम्पात्
यथामम क्लृप्तोदरिविमर्दनेदरिपदप्रीत्यर्जनेत्यर्जनः पीतः पद्मजलोचनाभिरभितोनेत्राश्रुलेश
चलेः रक्तस्मजनसङ्गमेषुकरणश्रीमणेश्रीपरस्थानेवर्णचतुष्टयस्यभवेनभर्ताभवानीयते अत्रव
र्णचतुष्टयस्यभर्ताश्रीपरइतिसार्वलौकिकंवाक्यमन्यथाशेषादिनास्माभिः समर्थितमेवमन्यदप्यु
त्तम अथाहनिनिबन्धनेनेषुलेकारेपुरसानुगुणतयावुप्रासः प्रथमेलक्षणीयः सद्विधावर्णानु
प्रासः पदानुप्रासश्चतुर्थावावकवर्णमात्रह्रौद्वितीयस्तुवावकपदानुह्रताविति वस्तुगतिः त
त्रायेत्तल्यति वर्णसाम्यमनुप्रासः अथवधानेनवर्णमात्रविन्यासोवर्णानुप्रासश्चतुर्थः शाहसा
म्येत्तनुप्राससामान्यलक्षणमित्यर्थोहभ्यते वर्णपदेनजननपरं अतोयजननेवेसांष्टयेष्वसमात्रसा

दृष्टे विरविपददौ नातिव्याप्तिः न चैवैव सातशानुप्रासप्राज्ञार्थस्याभावात् रसादिभिरनुयतः प्रकृतम्।
आसौमासौ स्यनुप्रासप्राज्ञार्थः न च सुरमात्रसादृशे रसानुगमो न वा सत्त्वदयस्तदया नुरजकतलस
णः प्रकर्षस्तं विभज्यते फेकवृत्तिगतो द्विधा फेकगतो विरग्याश्रितस्तैश्च प्रबुद्धैर्मतत्तयोभात इति।
गतो ह्यश्रितः इति मधुगारिरसानुगुणोत्तियतमस्तुणो दिवर्णगतो रसाविषयो व्यापारो यजो
नाख्यः तयोर्लक्षणमाह सौनेकस्यमस्तुत्वंः अनेकस्य यजनेन स्यसत्त्वेकवारं साम्यं सर्वस्यैका
नुप्रासः तदाहरणं यो रस्यदमेदोक्ततवपुः प्राणीदधेका मपरिहामकामिनी गण्डपाण्डिताम् अ
वसन्तगण्डयोः द्वितीये लक्षयति एकस्याप्यसत्त्वत्वं ७५ अपि प्राज्ञादनेकस्यापि असत्त्वहिः
वद्वक्तृत्वा वा वस्तुतस्तुष्टौ कानुप्रासभिन्ने लक्ष्ये अन्यथैकस्य सत्त्वदाहने रसद्विहापत्रैः तावैवैक
स्यवर्णस्य सत्त्वदसत्त्वदा अनेकस्य तत्र सत्त्वत्सादृश्यत्वे नुप्रास इति पदं वसन्तेन साध्यं व्या
जकैर्वर्णैरपनागरिके प्यते यथा अनेगरेगप्रतिममितादौ उक्तः प्रकाशकैस्तैश्च परुषा यथा मूर्धा
मुहुरेति कोमलापरैः ८ उक्तसामाध्याय्यजनकारिणैः प्रसादवद्विरदारैः यतो मेव के विदन्ते।
कियतं शांतिशायितकांति साहिमेन ग्राम्यस्त्री साम्याश्रम्येति वदेति तदा अपसारयन्त सारे ऊरु

का.
प्र.
१५

१०९

हारेहरदाविकंकमलाः अलमलमालोमृणालैरिति वदति दिवानि शोबाला केवां विदीत विदभीप्र
पुखारीतयोमताः वामनादीनामतेपतापवयथाक्रमं वेदभीगोभीपोचाल्पोगोयतपंपते शास्त्रा-
नुशासमाह शास्त्रस्तलादातप्राप्तोभेदेनात्ययमात्रतः ५१ शास्त्रनाहपद्यापारवान्शास्त्रः प्रातिपादि-
काविः तत्रः शास्त्रः अतो न वर्णानुशासमाधारणं भेदइति तात्पर्यमात्ययभेदस्तन्मात्रतः भेदेन त-
सरादद्यादातयावभिन्नतात्ययतल्यार्थकशास्त्रसादृश्यं शास्त्रानुशासः सतलादातनुशासउच्यते इत्य-
र्थः न शास्त्रोवर्णानुशासस्य लादीयतयावच्छेदकः यत्तु पुनरुक्ततयावच्छेदाय भेदेनात्ययमात्रतरत्तुक्रमे-
ति व्याख्यानेतदमतः मात्रशास्त्रस्याप्रयोजकतापत्तेः यद्यप्येकैश्चित्तदानुशासउच्यते सोयंपदस्य नास्तीति
ति द्विविधः तत्र सविभक्ति कस्य यत्राहतिः सग्राह्यः अन्त्यादशास्त्राद्वितीयः तयोराद्योनेकस्य पदस्य एक-
स्यैवापदस्येति द्विविधः अन्त्यादिविहः अहंशोर भिन्नसमासस्य तथाप्येकस्याः समासस्य त्वेसत्यपरस्य
असमासस्य तथावसामासं विना अस्यासम्भवादिति पंचप्रभेदारतिकारिकया प्रतिपादितम् तत्राद्यमाह-
पदानोसः सलाजातुशासः पदानामिति वदन् वचनसेनकोपलक्षणं अन्त्यादयोः पदयोराहतौ वदन् भे-
दापत्तेः तदाः यस्य न सविधेदयितादवदहन्स्तद्दिनदीधितोस्तस्य यस्य व सविधेदयितादवददितस्तद्दि

१५

नदीधितस्तस्य यस्य वसुविधेदयितादवदन्नस्तद्दिनदीधितिस्तस्य अत्रयद्यपिपूर्वीवेदवदन्नश
हस्य परार्थेन दिनदीधितिप्राहस्याद्योतरसङ्गमितवाच्यतात्रार्थभेदः तथापि प्राक्यार्थमात्रेणोदा
हरणेयम् अविशिष्टपदाहरेरेवोदाहरणद्वयं द्वितीयमाह पदस्यापि अपि प्राहेन सरति सप्रुथो
येत यथा वदने वरवर्णितास्तस्यास्मत्सुधाकरः सुधाकरः कृत्रुपुनः कलेकारहितो भवेत् नाम्नः
प्रकारयश्माह ह्यत्रावयवतावदानाम्नः सत्ये ह्यतोश्च द्युतिनिर्मुक्तप्रकरयो नाम्नपवलादानुप्रा
सरत्यर्थः तदा सितसितकरकररुविरचितभाविभाकराकरथरणिथरकीर्तिः पौरुषकमलाक
मलासापितवैवास्ति नान्यस्य पौरुषकमलापौरुषलक्ष्मीः लक्ष्मीश्चतैवैवमर्थः यत्र पौरुषकमला
माश्रयो यस्यास्मापौरुषकमलेति व्याख्यानेतदप्रुक्तं अर्थभेदेनानुदाहरणत्वापत्तेः अत्र करकरेसो
कः समासः विभाविधेति भिन्नो समासो कमलाकमलेति पूर्वस्य सम्पासः उत्तरस्या समासरतित्रया
णामुदाहरणे तदेवंप्रथमं मतः ५२ व्याख्याते अर्थसत्यर्थभिन्नानोवर्णनो मापुनः श्रुतिः वमके
अर्थभिन्नानोभिन्नार्थानामित्यर्थः एतच्च लादानुप्रासेति व्याप्तिवारणाय नन्मात्रेव कृते समरसमर
सोयमित्यदौ द्वितीयाहरेरर्थाभावादव्याप्तिस्मादततस्तर्कप्रार्थसतीति यद्यर्थस्तदाभिन्नरत्यर्थः वर्णा

का.
प्र.
११

११०

नामिति बहुवचनसंविदादिने इयोरपियमभ्यवहारात् सेति पूर्वोक्तवक्रमेण स्थिते त्वर्थः अतस्म
शोरसंज्ञादौ नातिप्रसंगाः एवं च सामानाभूताभावस्तमानावसर्वाकारनकवर्णहतिफमकमिति।
लक्षणादृष्टं तदेतद्विभजते पादतद्भागहतिन्यायनेकताम् ८२ प्रथमपादाद्वितीयदिहिती।
यपादेयस्य तदास्त्रत्वेनामयमुक्तं तृतीयेवेन्मन्देशः चतुर्थेवेत्तदाग्राह्यः एवं द्वितीयपादा-
द्ये तृतीयेगर्भे तदागर्भः चतुर्थेवेत्तदासन्दर्भके तृतीयश्चतुर्थेवेत्तदापुष्कम् प्रथमसिषुचेत्ता-
दापेक्षः मदायमकमिति केचित् पदत्रययमकं तन्वसकारकारिग्रतो न प्रयुक्तमित्येकैकपादा-
हन्तौ समेदहाः प्रथमो द्वितीये तृतीयश्चतुर्थेवेत्तदापुष्कम् प्रथमश्चतुर्थे द्वितीये तृतीये चतु-
र्थापेक्षः त्रिरित्येवाभासस्ते पादाह्याह्योदयमिति पादानां नवभेदाः अर्वाहतिस्त्वसमुद्गः आ-
काहति मदायमकम् तदुभयमपि पादाहतिविशेषेवेत्येकादशापादयमकभेदाः पादभागह-
तिवद्भेदे तथा द्वितीया विभक्तेषु पादेषु प्रथमादिपादानां सायभागाः सर्वे द्वितीयादिपादेष्ट-
दिभागेष्वेव यदियं सते तदा सर्ववन्मुखादयोदशाभेदाः अेकांतरेभागास्त्रिभेदसदो रतिश्रीका-
हतिस्थानीयकादशोभेदोभागाहन्तौ नास्ति एवं प्रथमादिपादानां मेतभागास्त्रितीयादिपा-

दोसभागेष्वेव यमने सर्ववदशभेदाः श्रेयकांतेरभार्गहन्निर्नसदोरिति शोकाहतिस्थानीयपकादः।
शोभेदोभागहन्नास्ति एवंप्रथमादिपादानामेव भागस्योद्दितीयादिपादानां भागेष्वेव यमने सर्व
वदशभेदाः एवमिदं एवैककृतेषु विंशतिः त्रिंशत् एवैककृतेषु त्रिंशत् चतुःशतं एवैककृतेषु चत्वारिंश
ज्ज्ञेदाः स्थानापरिहृतिना भवति अथ स्थानपरिहृतेन भेदाः प्रथमादिपादानामेतादिभागाद्दितीया
दिपादानायाद्यादिभागेष्वयमेतत्तत्तदिदं येतात्तु सारेणां ताद्यादियमकप्रभेदाः भवेति तथा हि हि
त्वैत्यथाप्रथमपदस्यांतमर्थे द्वितीयपादस्याध्याहं चेदस्य ते तदा तादियमकप्रथमभागपदे च
दंत्यभागेषु न दायंतयमकं एवंप्रथमपादस्याध्याहंतभागाद्दितीयस्यान्तादिभागयोर्धदियमने तदा
येतात्तादियमकयोः सप्तश्रयः अत्र त्रिंशत् एवैककृतेषु त्रिंशत् चतुःशतं एवैककृतेषु चत्वारिंश
दिभागेयदियस्य ते तदा मध्यादियमकम् एवं स्यादिभागश्चतुर्दशरपादस्य मध्यभागे चैतदायम
द्यमकम् एवं समध्यादिभागो चैतदायमध्ययोस्तदा मध्यात्पादिमध्ययोस्तस्य सप्तश्रयः एवंप्रथ
मस्यातिमो भागोद्दितीयस्य मध्यभागे चैतदा तस्य मध्यमं एवं समध्याभागश्चैद्वितीयस्यांतभागात्
दामध्यांतिकम् एवं स्यात्समध्याभागो चैद्वितीयस्य मध्यांतभागात्तदा तस्य मध्यमं सप्तश्रयः

वदितस्मरामितोस्मरामिताम् प्रथमपादाद्यभागस्य द्वितीयादिपादानामन्ताद्यभागेषु यमने सतीर्वशाः
द्येतयमकं अतरो यथाद्येतादयोः समुप्रयोयथा सरस्वतिप्रसादस्थितिं विनि सरस्वति सरस्वति ऊरुकोर
ऊरुक्षेत्रे सरस्वति द्वयो रप्यवयो राद्यतांतादिक समुप्रयोयथा ससारसा कन्दर्पेण कन्दर्पेण ससारसा ।
शारत्रवाणविभ्राणानाविभ्राणवरत्रवा वत्तः त्वएषादे द्वितीयभागस्य तृतीयभागयमनयथा मधुयरा
जियसजितमानिनी स्वनमनः समनः सराभिप्रियम् अभूतवारितवमिजविस्नवे स्फुरितताप्रतताप्रवण
जगत एवेवेविमसहस्रैः स्थितमन्यदप्यस्य वाच्यभेदेन भिन्नायद्यगपद्वापणस्मृताः शिष्योतिशब्दा
श्रवोसावक्षरादिभिरस्यथा ८५ अर्थभेदेन शब्दभेद इति नयेनाभिन्नाः शब्दाः काव्यमार्गे सरोनगाण्य
ते इति नयेन युगपद्व्यारणविषयतया यांश्चिच्छ्रयंति भिन्ने स्वरूपमप्यद्वयते एकत्वगतफलद्वयन्याये
नयत्रार्थद्वयप्रतीतिः सस्मेषरम्यः अक्षरादिभिरिति वरणं यदलिङ्गभाष्यप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिर्वचनभे
दादस्यथा स्मेषरम्यः अत्रवर्णश्रवोयथा अलेङ्कारः शोकाकरनरकपालेपरिजोनविशीर्णाङ्गेभूरी
वसवत्तवपकोवद्भवयाः अवस्थोयेस्थानेनरपिभवति सर्वा मरुतोविधौवक्त्रे मूर्ध्निस्थितवतिववकेषु
नरसी अत्रविधावित्यत्रविधुविधि शब्दयोरिकारोकारभेदादस्मेषः यदश्रवोयथासुकातसरयाः

का.
प्र.
१११

112

ब्रह्मधैतनिःशेषपरिजननेदेव विलसत्कारेणुगुहनेसस्यतिसममावयोऽसदनस्य अत्रस्युकानोवा-
लानोमात्रसरस्यपात्रपदेषुवदलेकार्त्तसरस्यपात्रेयत्रेयादिहृमणपदमेलात्प्रदशेषोयम लिङ्गा
वचनयोः शेषोयथा भक्तिप्रद्विलोकेनप्रणयिनीनीलोत्पलस्ययिनीध्यानालंभनतोसमाधिनि-
रतैर्गतहितप्राप्तये लावाण्यसमहानिधोरसिकतोलेह्नीटप्रोस्तन्वतीवृष्णाकं ऊरुताभवातिशमने
नेत्रेननुकीदरेः अप्रप्रणयिनीरतिस्त्रियांप्रथमेकवचनम् नष्टेसकेतद्विवचनंवेतिलिङ्गावचनयोः शेषो
षपदमग्रेण्यस्य भाषाशेषोयथा सहयेसरसंयस्मितसविसमासगमागमाहरणे हरवयस्कसरणे
तेवित्तसोहमवसरतमेसहसा अत्रप्राकृतेममलोहिरसंयर्भेतमोवृष्णाभाषागमागमाहरणः हरवृष्णा
शरणेतेतेवित्तसोहोपसरतमेसहसेत्यर्थकनिगूहानि संस्कृतपदोत्तमहरेतत्सर्वदेसुरेणसेयासेया
येयस्मात्सागमाहरणेसमासङ्गमववृद्धसरणंसेसाभृषंयस्मात्तेवित्तमोहमवसरे तेदहरसरणारत्न
थंकाणिपदानिप्रकृतिशेषोयथा अयसंवाणिशास्त्राणिहृदिनेषुवव द्यातिसामर्थ्यकृतममित्राणां
मित्राणांवन्द्यात्मजः अत्रवक्ष्यतीतिवचिवहोः हृदिहृदिदितिकेततिकोरयोः कृप्यत्तुल्यरूपमि-
तिप्रकृतिशेषोविभक्तेर्वैचित्र्यविशेषहेतुतयास्यप्रयादानात् प्रत्ययपदेतदतिरिक्तपरम् तद्वेषो

वोयथारिजनिरमणमोलेः पादायसावलोकं दणसमयपरमायुर्वसम्पत्सहस्रम् प्रमथनिर्वहम्
येजातवित्तससादादहस्तवितरुविः सात्रन्दितासातयामे अत्रनेदितेतिह वतलिवरूपेतेनाहेमदि
तानेदकः स्यातथासानेदितानेदिनोभोवामस्यादिमथः विभक्तिशेषोयथासंघसंहारसर्वसत्तेभवस्ते
दत्तपरः नयोपकारसाम्प्रत्यमायासितोनवर्तनम् अत्रहरभवेत्यनयोः सन्वायनतक्रियापदत्ताभ्यां स
त्तिदिः भक्तं तत्तमेवमावासीत्यादिक्रियापदेतीणिमेतत्तेवविभक्तिशेषः एवममत्राष्टस्य भेदाभावा
भेदाभावात्कृत्वादेर्भेदोपिनवमोभवेत् नवमोपीतापभिन्नकृतमः तदायोसकृतमरगोत्राणोपक्षेपः
दुदाणत्तमः श्रुतकोटिदत्ताविध्रियुयेन्द्रः सरजते अत्रैकार्यमाश्रित्यतप्रकरणस्यभावाद्भाव्य
योवाश्रयावेवेति भद्रात्मनोदुरीथरोदतनोरित्तादिर्वचनित्तम् नउल्लेखस्तावद्विधासमभूतपदोः
भंगपदश्चतशः श्राद्धे शेषः स्वरितादिगुणभेदादिनेप्रयत्नाश्चायतयाभिन्नानोश्रुतानोसर्वन्थजतः
काहमायाह्महयोरेवशिष्टतात् द्वितीयस्तथ्यशेषः स्वरितादगुणभेदादिनेप्रयत्नोदेवप्रयत्नोश्च
यातयाश्राहभेदाभावोरेकहृतगतफलहृत्यमायेनाथोयोरेवशिष्टतात् यद्यप्यथभेदेनश्राहभेदः
तिनयेन द्वितीयोपि श्राहभेदस्तथा पुपपत्याश्राहभेदः प्रतीतावय्येकतायसायत्रास्तिश्राहभेदः सप

का.
प्र.
११३

११३

तत्कलदाणशब्दशेषोक्तशेषश्च निरवकाशतया सर्वालेकारवाधकरत्नलेकारांतराणो प्रतिभामा
त्रमुत्पादयति नत्पर्याप्तम् यथा स्वयंचपलवताम्रभासकरविराजितो प्रभातसेये वा सायफल
बुधेदितप्रदा अत्र सर्वार्थभङ्गः उत्तरार्थसमङ्गः पदशेषः हयमण्डपमा प्रतिभोत्पत्तिहेतुः सार्थस्या
भावो न तस्याः प्ररोहात् भावान्नयउक्तो एकप्रयत्नोच्चार्याणां तद्वा यो वैवविभ्रताम् स्वरित्तादिगु
णोभिन्नेर्वन्यश्रिष्टः इहोच्यते अलेकारांतरगतो प्रतिभोजनयत्तदेः द्विविधेरर्थशब्दोक्तिविशिष्टे
नत्पतीयतामिति द्विविधोऽप्यलेकारसर्वसकारादिभिरर्थान्विततैर्ध्यालेकारमध्ये पदितस्तका
ये शब्दालेकारमध्ये पदित इति उच्यते दोषगुणालेकाराणां शब्दार्थगतत्वेन येति भागः सोऽर्थ
व्यतिरेक एव मेवतिष्ठते यत्र हि पर्यायांतरपरिवृत्तिसदृशत्वेनास्ति तस्य शब्दगतत्वं यत्र तत्तत्
हत्वेन शब्दार्थगतत्वं यथा कस्य तादयो दोषतागाढतादयो गुणाश्च नु प्रासादयो लेकारवाधगता
ह्यगताः पर्यायांतरेण तदर्थोपस्थापने तेषां सम्भवात् व्यर्थतादयो दोषाः प्रोक्ततादयो गुणा उप
सादयो लेकाराश्चार्थगताः पर्यायांतरेणापि तदर्थोपस्थापने तेषां सम्भवात् व्यर्थतादयोः
दोषा प्रोक्ततादयो गुणा उपसादयो लेकाराश्चार्थगताः पर्यायांतरेणापि तदर्थोपस्थापने तेषां सम्भ

वात तदा ह्युतेव सयं वपुः पलवाता प्रेत्याहो ह्योरप्यवयोः प्राहपरिहृत्य सहतया ह्योरपि प्राह्यालेका
रत्नमेवोचितं न ताहाप्याध्यालेकारत्नं नन्वेव मर्थः शेषकिं नास्त्येव कपवमाह कस्तुहितस्य विष
यः यत्र पदपरिवर्तनेपिन शेषः भंगः यथा स्तोकेन न्येति मावाति स्तोकेनायात्ययोगातिम् अदोस
महृणी ह्यतिस्तुलाकोटिनथलस्य व अत्र पद्ये स्तोकेनेसादिपदस्यामेः ल्यादिपदप्रेतेपोपेयनशे
षभंगः यश्चोक्तं सयं वपुः पलवाता प्रेत्याहो ह्योरप्यवयोः प्राहपरिहृत्य सहतया ह्योरपि प्राह्यालेका
ततोपमेवात्र शेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुः तदाथ कतात् तद्यादि साधर्म्याभावेनोपमायाः प्ररोहाभावा
देवावद्भवोपमावाथायतः कमलमिव सुखं मनो ज्ञानमेतत्कवतितरामित्याहो मनो ज्ञानस्य गुणोऽस्य
दीप्तिरूपायाः क्रियायावातभयोर्वा साम्ये यद्योपमानि धेर्वहति तथा सकलकले प्ररमतज्ञाने सस्य
तिस्तथापरिहृत्यमिवेत्यादावपि प्राह मात्र साम्येनापि सायुक्ते वसाधर्म्येतेमात्रेणोपमाप्रयोजकत्वं
न तस्य कार्यरूपस्यैव शाह रूपस्यैव शाह रूपस्याप्यविशेषेण सम्भवात् तथा युक्तं रुद्रदेन स्फुटम
र्थालंकारवेता उ उपमा स पुश्चाया किं त आश्रित्य प्राह मात्र सामान्यसिंहापि सम्भवत इति अथात्र
साधर्म्यसम्भवेपि नोपमा साधारण्यमप्रयोगश्च न्योदिकमलमिव सुखमित्येतावन्मात्रादिरूप

का.
५.
११५

माविशयश्च तत्र शब्दरूपसाधारण्यमप्रयोगशून्यो हि कमलमिव स्रवमिमेतावन्मात्रादिरु। एवेति
वैजात्याह कृत्यं तदपि न युक्तं ह्येतेषां पमाया निर्विषयतापत्तेः केचित्सुनस्तदन्वयावावदते तथा हि
यत्र साधारण्यमोज्ज्वलं तत्र पमा सम्भवति प्रसिद्धत्वात् तत्र पमा विषयो न वा तत्र तेषां तेषां सिद्धो
नार्थस्तत्र प्रयेव ह्येतेषां पमा विषयो न स्यादिति यद्वा शेषस्योपमा वायकत्वे ह्येतेषां पमा निर्विषयेव
स्यात् कमलमिव स्रवमिमेतावन्मात्रादिरु। एवेति तत्र मनेनात्मा तस्य सम्बन्धिभेदाज्ज्ञानात् तेषां शेषस्वीकारा
दितिसमाधानार्थः तन्नेवेष्टोपमा निर्विषयत्वमसंकीर्णस्थानाभावादिति चेन्न तमेव देवपाता।
लमाज्ञानात् तन्निवन्धनम् तेषां मरुद्गमिरेको लोकत्रयात्मकः इत्यादि पद्येष्वलंकारोत्तरासं
कारात् तथा हि न तावद् उपमाश्वाद्यप्रयोगात् नापि पातालादिना उपकंवाच्यं वाक्ययोग्यं
तस्य सम्भवेऽपि वाच्यापत्तये वा संकरो वषणमिति किंच येन मनोऽथस्तमनो भवनेत्यादौ नास्तेव
किंचिदलं ह्येतादृशमिति तत्र पमा शेषयोर्विभक्तौ दाहणसम्भवात् वायवायकभावानुगमेह
योर्योमेस ह्यारयेवेति वरमभ्युपगंतव्यम् उपपत्तिपर्यालोचनेन रूपमायापवाये विषयो विशेषस्य
त्यक्तमेव उपपत्तिश्चेवेत्यपदेशः प्राधान्येन सम्भवति इति वस्तुव्यवस्थितिः प्राधान्ये वा उपमा शेषो

यस्य तन्निर्वाहकस्य तदेगतात् न हि शेषे विना समानशब्दवाच्यतल्लक्षणसाधर्म्यमुपमानिर्वाहकं
निर्वहति उपमातु न शेषाङ्गम् शेषप्रतीतिं विना तत्प्रतीत्यभावेन तदनुपकारकतादित्यदि चो
पमाव्यवहारवारणाय साधारणधर्मप्रयोगश्च न उपमाविषय इति स्वीकर्तव्यं तदा शृणोपमाया
निर्विषयत्वे स्यादिति तदेतदुक्तं अथ शृणोपमाया निर्विषयत्वापत्तेरिति न केवलमुपमायाया
शेषवाचकत्वं किंतु लंकारोत्तरस्यापि यथा अभिप्रेत्य सत्यं गीतं गल्ललावण्यं विन्दुके सत्रवि
धालङ्कारस्य नान्यत्रार्थद्वयप्रतिपादकशब्दाश्चिषो विन्दुगदित्यत्र पङ्क्तितीर्थार्थस्य प्रतिभा मात्रं
षयस्य प्ररोहाभावात् ननुः प्रवृत्तिरपि शेषो लंकारश्चास्तो विरोधाभासवदिति चेत् भवेदेवं
यदि विरोधाभासस्य विरोधतमिव शेषाभासस्य शेषतमनमत्वे कस्यापि भवेत् न त्वेव तस्मात्
देवो विरोधविषयश्च प्रतिभात्यतिहेतुलंकारोत्तरं प्राधान्यात् तथा च सहशसुक्ता मणिरस्य रस
कुले मेव वंशस्तत्र सुक्ता मणिरिति यो रस्य शेषरूपकप्रधाने वंशशब्दे शेषस्तत्वे एव कु
लयोरूपकोपयोगितया तदङ्गमिति शेषप्रतिभात्यतिहेतुलंकारमेव व्यपदेश्ये नान्यः कवि
रिव सत्यश्लोको देवमहन्भवान् इति शान्तः कविरिव न सत्यश्लोक इति शेषप्रतीतिरकथ्यति

का.
प्र.
१५

११५

कप्रधानम् शेषस्तत्रिवाहक इति तत्प्रतिहेतुर्वातिरेकः अनुगावती सन्धानादिव सस्तसुर
स्मरः अदो देवगतिश्चिन्नातयापिन समागमः अत्रपद्ये समासे क्रिरलेकारः अभिधाया नियमन
शेषस्यासम्भवात् अर्थबोधदयकताभावात् आदायचायमचलेकतादीने गुणविषमदृष्टि
यश्चिन्मद्युतशिरोलक्ष्यमभादीन्मस्तस्मै अत्रपद्ये विरोधपवालेकारः प्रधानम् शेषस्त
तदेगमात्रमप्ररोहानकवीनां सतापोभ्रमरणमभिर्ता उर्गतिरिति शयाणोपेवने रवयसिनत
श्चिन्मधिकम् वृत्तर्णो वेदानां चित्तवता वीरभता हिषत्सेनालीनामयुतमतेपिलद्यतम
कृषाः अत्रमदीयेपद्ये कस्यलैगस्यप्रधानस्य शेषांगमिति शेषप्रतिभात्प्रतिहेतुकायले
कः तस्मादलकारान्तरप्रतिभात्प्रतिहेतुशेषरतिरिक्तवचः किंच प्रभुगसन्धेवेत्यादौ शास्त्र
शेषस्यार्थालेकारतमिति वचने भवता विरुद्धे शास्त्रानाश्रितत्वेन व्यपदेशा स्यात्प्राप्यतात्
अपि वयस्यैविशेषकविप्रतिभासरम्भगावरः सपवालेकारस्यानम सयंचपलवाता
शेषादौ शास्त्रैविशेषमेवतादृक्कस्यैवकविप्रतिभया प्रत्यतया हेतुना दिति शास्त्रालेकारत
मेववितेननु शेषोर्थमुखेप्रेक्षकः नस्यर्थप्रतीतिविना शेषस्यैवमकारित्तमेवोवेति अर्थाले

कारत्वेऽप्येति चेन्न एवेत्यनप्राप्त्या लोकार्त्वा अत्र यावत्त्रिविधोऽपि दोषः स्यात्समाप्तत्वात्
किंचैवोपाहृत्योर्गुणदोषयो रण्यार्थे न स्यात् तयो रण्यार्थे न स्यात् तयो रण्यार्थे न स्यात्
भुर्यादिर्गुणः कस्य तादिदोषः यश्चोक्तमेकप्रयत्नेऽप्यार्थशब्दे तथेऽप्यत्र मिति तदप्युक्तं विधौ
वक्तुं मर्थीत्यादौ वर्णदिशब्देऽपि अर्थेऽप्यत्राये रित्यादि स्वयमपि विचार्य विवेकं लक्षयति त
श्चित्रवर्णनात् खड्गाद्या कृतिहेतुता दय यद्यप्यवर्णनामाकाशगणानां खड्गाद्या कृते
हेतुतसम्भवित्वापि विन्यस्तवर्णानुमायिका लिपयः सन्निवेशविशेषवत्तेन यत्र खड्गाद्या को
रमुत्तासयति तश्चित्रमिति विवक्षितं तद्विलिपिनिवृत्ताद्धेत्वा लोकार्त्वेऽप्यदिति चेन्न तादृ
शवर्णविन्यासं विना तादृशल्लिप्यविन्यासाभावात् शास्त्रान्तरयत्तिरेकयो भग्नत्वात् लिपेव
णिभेदस्य लोकाप्रसिद्धिमाश्रित्य शास्त्रालोकार्त्वा मितिकश्चित् तथापि अगारादिरसात्पकार
कस्य कथमलंकारत्वं मिति चेत्तत्र विन्यस्य वशेन विस्मयोपकारकतादिति ग्रहाण ह्युपादिवा
त्येवैतेन न च तादृशारसोपकारकमिति हि त्वावमुदाह्रियते तत्र खड्गावेधाय यथा मागरीशक
रामेभमुखे गसारं हसा सामान्यथरसी मागरीमाणां शंसिदित्यादमारमादिमा खड्गावित्यासाय

का.
प्र.
१६

116

या नालिकाया प्रथमे मोशह्वेदित्यस्य तदर्थं मार्गे ह क्रमेनैक स्यात्प्रायः चतुर्दशवर्णान् अग्रं
ह्वेमेति वर्णान्तो पर्याया सवोर ह क्रमेण चतुर्दशस्येति प्रथमेन माशह्वनस्मिन्तदन्ति एषा
र्धे निष्क्रामण क्रमेण सप्तवामपाशे प्रवेश क्रमेण सप्तततो माशह्वान्ति एषा नालिका माश
ह्वदयः क्रमेण वर्णत्रयमेवागणिका तदयोमेति सदन्ति एषा निष्क्रामण क्रमेण चतुस्र
येवामपाशे प्रवेश क्रमेण चतुस्रयम ततो माशह्वः स्मिन्तदन्ति एषा चतुस्रजनकम् ततो माका रादयः
शेषवर्णान् ह्वयेत्यसेत् एतन्मज्ञकमिति स्वरजवन्थो यथा स्वरलावद्ग्लारम्भतरला लिवला
खा वारलावद्ग्लामन्दकरलावद्ग्लामला अस्य मासः प्रथमपादस्य वर्णान् ह्वयेत्पेक्ति क्र
मेणान्ति एषा तेषामयो योः परपादत्रयवर्णान् पक्ति क्रमेण विलिखित तत्रैतश्चोको यो
नमार्गेण रखायो दत्तायो सुरजाकारता भवति पत्यवन्थो यथा भासते प्रतिभासा रसाभाता
हता विभाभावित्मा शुभावदिदेवाभावयते सभा अस्य मासः कालिकायां भासति एवं पत्रे नि
र्गम क्रमेण सते शुक्रमण क्रमेण सतेति वर्णान् ह्वयेत्ततस्लाभ्यो कर्णिका स्यान्ते वर्णान् प्रवेव क्रमे
ण स्मिन् रसा मेति वर्णत्रयं पवमग्रेपिदि क्यत्र कर्णिकायाश्च वर्णः सर्वस्मिन् ह इति सर्वतो

११६

भद्रयथा रसासाररसासारसायताक्षतायसा सातावाततवातासारक्षतस्त्वत्तरक्षर सर्वतो
भद्रः अस्पपादवत्तस्योसर्वयत्नेकित्वत्तस्येनलित्वत्तेप्रतिलोमादियादेनसपवस्योकाः स।
स्मविनोप्यत्नेभेदानदर्विताःपेहृदिशक्तिमात्रप्रकाशकान्तकायद्रूपतोदयत्पतिनीरसत्तादि
ति पुनरुक्तवचभासोविभिन्नाकारशाहगा एकार्यतेवशाहस्य एकार्यतेति एकार्यत्वावभास।
योग्यशाहनेत्यर्थः अयमपि द्विधासमभङ्गशाहनिहोभङ्गशाहनिहृश्रुतयोराद्योयथा अरिवदये
हृशरीरसहसारथिस्तत्तत्तरगापादातः भातिसदान्त्यागः स्थिरमवानितलतिलकः अत्रेदहृश
रीरशाहयोः पुनरुक्ततथाः समङ्गेवृत्तौ अरिवयचाइहायत्रतादृशान्तरिणः शर्युक्तात्यथानीरय
तीत्यर्थकत्वात् एवंसारथिस्तत्तत्तरगापादातयस्यत्यर्थकत्वात्
दान्त्यागयोश्चसदान्त्याभातिस्थिरतायामगः पर्वतरथेत्यर्थकत्वात् एवंसारथिस्तत्तत्तरगापादातयस्यत्यर्थकत्वात् स।
हृथेनरथिनास्त्वुत्तरगापादातयस्यत्यर्थकत्वात् समङ्गः पुनरुक्तः वदाभासः शाहमात्रालंकार
तेवोभयोरपिशाहयोः पर्यायपरिहृत्यसदत्तात् अभङ्गानिहोयथा वकासत्पङ्कनारामाः कोतक
नेदहेतवः तस्मिन्सास्त्वमनसोविबुधाः पार्श्ववर्तिनः अत्राङ्गनारामाशाहयोः संधिकतयापुनरुक्तः।

का.
प्र.
१७

११७

धीः वस्तुतस्तु अहने शारमे गारमे गाना गमाः श्रेयानास्तु रसेतरतिर्वीर्य इति न पुनरुक्तिः न वा वशा।
हभंगाः शास्त्रमण्डलकारे ते चैकस्यापि परिहर्तुमसहजान् एवं कान्तकानेदशाहयोः समनसो वि
बुधाः शास्त्रयोश्च द्रष्टव्यं उभयालेकारे हितीयमाह तथा शास्त्रार्थयोरयम् ६६ यथा तन्नुर्वपरजस
नोसौ करि कुञ्जररुथिररक्तखरनखरः तेजोयाममहः सुशुभनसामिन्द्रो हरिर्जिह्वाः अत्र तन्नुव
पुः शास्त्रयोः पुनरुक्त्यः तद्विरहस्तु तन्नुशास्त्रस्यार्थकोत्तात् अयं चोभयालेकारः तन्नुशास्त्रस्य
पर्यायपरिहर्तुमसहजान् एवं करि कुञ्जरशास्त्रयोस्तेजोयाममहः शास्त्रानामिन्द्रो हरिर्जिह्वा शास्त्रा
नां तदाभासतश्च उभयालेकारे तद्द्रष्टव्यम् यद्यप्युभयालेकारोत्रने प्रकृतस्तथापि शास्त्रा माशालेका
रस्यैव तद्देदस्यात्र प्रकरणे उवपवक्तव्यतया तत्प्रसंगाद् उभयालेकारे शास्त्रालेकारतनपाया आभा
यालेकारभूतोप्ययमत्रोक्तः तभयालेकारोत्तराणोत्पन्नकोपि भेदः शास्त्रमाशालेकार इति तान्यत्रप
हितानीति सर्वरमणीये इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीगोविन्दहृत्कृष्णकृतैकाग्रप्रदीपे शास्त्रालेक
रनिर्णयो नाम नवमर्चणीसः ६ यथा योलेकारालक्षणीयास्तैव शापमान्वयस्तदुपमयो
पमानतः तत्प्रेक्षावससन्देहो रूपकापद्धती तथा श्रेयस्तथासेमासौक्तिः प्रोक्ता वैवर्तिनदर्शनाप्र

११७

प्रस्तुतप्रशंसातिशयोक्तेपरिकीर्तिते प्रतिवेष्ट्यपमानदृष्टान्तोदीपकेतथा तत्प्रयोगितया
प्रज्ञाव्यतिरेकः प्रकीर्तितः आक्षेपोविभावनावविशेषोक्तिस्तथैवव यथासंख्यामर्थान्तरस्या
सः स्यात्ताविशेषवत् स्वभावोक्तिस्तथाव्याजस्तुतिः शोकासंहातिवत् विनोक्तिपरिहारीवभा
व्यकंकाव्यालिगवत् पर्यायोक्तमुदात्तवत्प्रश्रयतदीरितः पर्यायश्चानुसानेवशोक्तः परिकर
स्तथा व्याजेक्तिपरिसंख्यावविशेषेयदेतुमालया अन्योत्पत्तरेस्तत्संशोतददसङ्गतिः समा
धिश्चसमेनस्यादिषमस्त्वधिकेनव प्रत्यनीकंमीलितेवस्यातामकावलीस्मृती धांतिमोस्तुप्र
तीयेयसामान्येवविशेषवत् तद्गुणतद्गुणैवव्याघातः परिकीर्तितः संस्तुतिसेकरोवेव
मेकषष्टिरुदीरिताः तेष्टनेकालंकरस्तुलभृतनेनसौकर्यातिशयाश्रुप्रधानेप्रपमोप्रथमो
लक्षयति साधर्म्यमुपमाभेदे ननुसाधर्म्यंस्वप्रतियोगिन्युपयोगिनिरूपतया तदनभिधानेन
नतलक्षणवक्तृसतिचेन्न आक्षेपाउपमानोपमेयरूपयोस्तयोर्लाभात् नचप्रतियोग्यनुयो
गमात्राक्षेपेतिप्रसंगात्तपमानोपमेनेविनामस्यकार्यकारणादिमात्रस्यसाधर्म्याभावात् एवं
वोपमानोपमेयोयोसमानेननयमेणसम्बन्धउपमेतिलक्षणे अत्रोपमानोपमेययोराक्षेप

का.
प्र.
११६

॥८

साधर्म्यप्रतिपत्तिमात्रफलकोनतयावर्तकः नन्वेवंभेदस्तनुपादेयंतस्याप्याक्षेपादेयलाभा
सम्भवात् नह्यभेदेसादृश्यात्मकेसाधर्म्यमितिचेन्न साधर्म्यपदस्यारोपितानारोपितसाधार
णसमानधर्मसम्बन्धमात्रपरत्वेनारोपितसाधर्म्यनिबन्धस्यानन्धयालंकारस्यवञ्छेया
त्वात्अलंकारेसतीत्यापिहरणीयम् साधर्म्यमात्रस्योपमानाभावात्तयोविभजते हरणीत्व
मात्र यत्रपमानोपमेयसाधारणधर्माणांमुपमाप्रतिपादकशब्दस्यैवापादानेसाहर्णीयत
श्चतुष्क्रमधेयकस्यद्वयोसुयाणांवाच्यपादानेयत्रसाल्लमातयोःहरणीविभजते सागुमा
श्रोत्यार्थैवभवेदाक्यसमासोतदितेतथा ८७ अदिमाप्रथमोदिसाहर्णीत्यर्थःवाक्ये
ग्रहःतेनोपमानादिपदानेवसाधयि यत्रासमस्तानिभिन्नविभक्तिकानिसावाक्यगायत्रो
त्ततेषुकयोरपिसमासःसाससासगातदितेतनोपमाप्रतिपादकेनत्वसमुपमानवाचिन्या
प्रकृतनसमासोमोनापिग्रहश्रुतितत्रप्रतीयतपमाभेदःत्रिविधापेक्षाश्रोत्यार्थीभेदात्प्र
त्येकंहिविधेतिषड्विधाहर्णीत्यर्थःश्रोततेवोपमानोपमेययोः साधारणधर्मसम्बन्धरूपा
यास्तस्याःपादाने अर्थापत्तिगम्यतेवाच्यते तत्रेयथैववादिशहानोतत्रतस्यतवेत्यननेवाथ

११६

विहितस्यवते श्रोपादाने श्रोती तत्त्वादीनां शास्त्रानां तेन तत्त्वमिमादिना तत्त्वार्थविहितस्यवः
तेष्वप्रयोगे श्रोती तत्त्वार्थविभागो नुपपन्नः उभयतः सादृश्यप्रतियाविशेषात् न च बोध्यं यथा
दिशब्दैः साधारणधर्मसम्बन्धे तभयत्र शास्त्रवद्वोध्यते न पुनस्तत्त्वादिशब्दैः अयमेव विशेषः
वर्तितो यथा रदो शास्त्राय दनेतरस्य मुपजास्तस्यैवोपमानता प्रतीतिरिति तत्त्वमात्रविशेष
णान्येते अतस्तत्त्वमाने तत्त्वसम्बन्धे दयेत न पुनरुपमेये अन्यविशेषणस्यान्यत्र सम्बन्धवोधा
कत्वादर्शनादिति चेन्न शास्त्राक्षि स्वाभावादन्यविशेषणतेष्वन्यत्र सम्बन्धो बोध्यकत्वात् देशी
नादिति चेन्न शास्त्राक्षि स्वाभावादन्यविशेषणतेष्वन्यत्र सम्बन्धो बोध्यकत्वात् देशी
मुपजातेस्यैवोपसर्जनं तत्त्वप्रतीतिरिति तत्त्वसर्जनविशेषणतेष्वन्यत्र सम्बन्धो बोध्ययति तस्मा
त्प्रतीत्यनुपमसंज्ञप्रयोजनानुपपत्त्या च सम्बन्धबोध्यविशेषाद्भोक्तार्यविभाग इति संतव्यं तथा हि
पक्षमिव मुखमिमादौ तेषां तत्त्वस्वादिप्रत्ययवारमणीयतादेः सम्बन्धमविषयीकृत्यापयंवसाना
त यथावादिशब्दानां धर्मविशेषसम्बन्धवत्पक्षकत्वात् तत्त्वादिशब्दस्त्वेवैव पक्षेन तत्त्वस्य स्व
मिमादौ तत्त्वमेव पक्षे तत्त्वस्य मुखस्य तदा अनुपमाने मुखे पक्षे तत्त्वमिमादौ उभयत्रापि सामान्या

का.
प्र.
११५

११७

तत्तुल्यते बोधयित्वा विप्रोते बुतेषु धर्मविशेषे विना कथे तुल्यतेति प्रतीतानुपपत्त्या धर्मविशेष
विना कथे तुल्यते प्रतीतानुपपत्त्या धर्मविशेषसम्बन्धप्रतीतिरिति केचिदुपमानोपमेयभावरूपा
सम्बन्धस्य श्रोतार्थताभ्यां विशेष इति व्यावृत्तः तदयुक्तं साधर्म्यस्यार्थतात् तत्त्वादपि दोषा
दाने श्रुतीति प्रकाशविरोधात् यस्मैव स्याद्यतया तोपमभ्याश्रयते तस्मैव श्रोततवा श्रोतता वि
त्तात् किंच साधर्म्यसावोपमेतितस्मैव श्रोततार्थताभ्यामुपमाभेवो युक्तः अतएव यथा सादिना
सादृश्यरूपः सम्बन्ध एव साक्षादभिधीयते षष्ठीवत् तत्त्वादपि भूतधर्म्यपीति व्याख्या नमनुया
देयम् ननु तथाप्यत्र पत्रे विभागशृणोपमायाद्योतकोपमानयोरेव हि समासः समावितः ना
वयथादिभिः समससौ दृश्यते येन समासो श्रोती सादित्येव त्रैवेन निज्य समासो विभक्त्यलोपश्च
सर्वपदप्रकृतिसरतं वेत्तन न इव शास्त्रेन समं समासविभक्त्यलोपयोः सम्भवात् विभक्त्यलोपा
दर्शनाच्च समासो व्यवहारस्तु दानां तत्र वाक्ये श्रोतीयथा समेपि समेषु तां विजयश्रीर्न पुन
तिप्रभावप्रभवेकांते स्वाधीनपतिको यथा अत्र जयश्रीरुपमेया साधीनपतिकोपमानम् न पुन
तीति साधारणो धर्मः यथेत्युपमाप्रतिपादकम् एवमेष्टस्य न वैतेषां कयोरेपि समास इति वा

क्यगाश्रोती वाक्यगाश्रायीयथा वक्तिनेहरिणालोललोचनायाः कथितरुणारुणानारहा-
रोकांति सरसितसिदमाननेवतस्याः समितिचेतसिसंमदेविधत्ते रयंत्वमशहप्रयोगार्थी समा-
सेश्रोतीयथा अस्यायतेनियमकारिभिरुदतानोदियैः प्रभाभिरनयायमयेरुपायैः शौरिर्धुजैरिव
चतुर्भिः १२ः सदायोलह्मीविलासभवेनधुवनंत्वभार अत्रेवेनसमासः समासेश्रायीयथा आ-
वितथमोनरथपथप्रथनेषुप्रगुणगरिमगीतश्रीः सरतरसदृशसभवानभिलषणीयः दि-
तीश्चरनकस्य अत्रसरतरसदृशरतितयमानयोः तकयोः समासः तद्धितोश्रोत्यार्थीयथागा-
म्भीर्यगरिमातस्य सत्पंगडाभुजंगवत् उगलोकः ससमरेनिदाद्यासररत्नवत् अत्रगडाभु-
जग्रावदिति श्रोतीतत्रतसेवेत्तनेनवाद्योवतेविधानात् निदाद्याम्बररत्नवदित्यार्थी तेनत-
ल्यामित्येवतेः प्रयोगात् ननुचित्रमेदाग्रलेकारनिर्णयेनिर्णय्येतरातिशयमवादीः इदानी-
स्वमेपीत्युदाहरसिनेवतश्चित्रमेवित्सदृति अत्रस्वाधानभट्टकाकोतभेजमानायथावसका-
रभूतः तथाजयश्रीतथासेवननेत्यादिवस्तुदृष्यव्यग्रविनानोक्तैर्वचिमेवविग्रंवालेकारतनि-
ष्यतयइतियग्रमवपपापेदाणीये अतस्तस्यप्राधान्येधोनिस्तमप्राधान्यगुणीभूतव्यग्रमेतस्मा

का.

११

२१

१२०

तूर्वापराभिधानमिति चेत्मेव वीदीः न त्वल्लुक् च इत्यपरा मर्णा देवात्रवारुताप्रतीतेः अपितवा।
व्यापमात्रपरा मर्णा देवाचारुतहेतुश्चालकारः अर्जनीयसत्रिये श्रुत्या स्फुटतरत्या
नगुणीभूतव्यवहारप्रवर्तकतेति न कश्चिदेषः नन्वेवमप्युदाहृते रसादि रूपव्यवसा-
हावाश्चिन्नानुपपत्तिः किं वा नुप्रसाद्यलंकारेतरसद्भावात्संकाशालंकारादरणा न्येतानि
युक्तानि न तु शुद्धया तपमाया इति चेन्न रसादि रूपव्यवसायलंकारांतरैवेत्यभिवाचीति तोत्रहा-
सीत्यमालस्यपमालकारो यमीदृश इत्यभिप्रायेणालंकारमात्रमत्रोदाहृतं न तु विव्रका।
यं अत्र वन्द्यवत्तः पद इत्यादिकरो सालंकाराभ्यां ससम्भिन्नपदविषयः किमिति नादादि-
यतरति चेत् तत्र हिते तेनोदाहरेणैव स्पष्टं संगतं तादृशार्थाक्यस्याकाव्यत्वेन तस्याप्यनुप-
मात्वात् अथ लमाविभजनीया सावसमया तत्रैकस्य लोपे त्रिधा तपमानस्य साधारणधर्म-
स्येयात्तकस्य वलोपात् तपमेयमात्रस्य लोपादप्राप्तात् त्रिलोपे त्रितदायमवाशोधर्मपमान-
योश्चाद्यपमेययोश्च लोपात् अत्यस्य लोकस्य हि सा सम्भवात् त्रिलोपेति यमेकात्तपमेयेति ना-
नेषामेकैकमात्रसत्वे तपमायाप्रसम्भवादिति दर्शयन्नेव यथा सम्भवेतासां सप्तविधानामपि।

२२

विभागमाह तदहर्मस्यलोपेऽस्यात्रश्रौतीतदितेऽनः धर्मस्यसाधारणधर्मस्यतद्वत् समासेवा-
क्येतदितेवश्रौतीआधीवेत्यर्थः तत्रविशेषमाह नश्रौतीतदितरतिश्चार्थपूर्वविहितेतदिति
साश्रौतीभवेत् इवार्थश्रवतिरेवसवतत्रतस्येवेत्यर्थकतयानित्येधर्मसाकाक्षरतिथ्यमानु-
पाद्यनेश्रौतीतदितेनभवत्येव आधीत्ययद्यपिवतिइयेतदितेनसम्भवति तेनतत्त्वमित्यर्थेनि-
मंतुल्यक्रियाकाङ्क्षेनधर्मलोपेतदसम्भवात् तद्यापिकल्पप्रदेशपदेशीयखड्गवृक्षेसंभ-
वेतवेतिपेवविधायधर्मलोपापेयमर्थः तत्रवाक्यश्रौतीयथा धनस्यानन्यसासात्यसौतस्योक्त-
वशात्लिनः करणीयेववश्रुतः सत्यंतस्यामृतंयथा अत्रामृतववसोः परिणामसुखकरत्वा-
दिसाधर्म्यंतश्चनोपातंआक्षेपात्तलव्यस्यसम्बन्धोयथाशब्देनतद्वोयंविनाअप्यर्थमेनश्रु-
तैवेवेत्यतश्चिधर्मलोपेश्रौतीयम् एवमप्रेष्यत्यम् वाक्यश्रौतीयथाआकृष्टकरवालोलोसा-
र्मस्यरायेपरिभ्रमन् प्रत्यर्थिमेनेयादृष्टः कृतान्तनसमःप्रभुः आकृष्टकरवालान्तनसाधार-
णधर्मः यमस्यदण्डापुहतेनप्रसिद्धेरित्यर्थः अत्रययथा करवालश्वावारस्तस्यवागम्य-
तेयमाविषकल्पंमनोवेत्सिदितीवसितत्सखे अत्रकरवालश्चेतिसमासेश्रौती अमृतोप-

का.
२.
१५
१२१

सेतिसमासेऽपि विषयकल्पमिति तद्विनाशाय विषयकल्पमिति तद्विनाशाय नयमाना
नुपादाने वाक्यगायसमासगारि अतद्विनाशाय नयमाना प्रतिपादकस्य तद्विनाशाय
वतिकल्पवादे रूपमानादेव नियानेन तत्तपमानानुपादाने संभवात् नवाश्रयिणी श्वादीनां पुप
मासात्रास्थिततया तदनुपादाने तेनैव नयमानानुपादानात् अतो वाक्यसमासयोरेव तयो रप्याक्रि
येति हि प्रकाराल्लभेयमा तत्र वाक्यगायथा सञ्चलकरणयति वी सामसि रिविग्रहेण एतत्
मकथस्य दीस्य अद्वयमस्मरसि सञ्चलस्य सामस्येण अत्र शेषतत्तपमानेनोपादे चित्तसेत
त् इदमेव कथस्यैव कथस्य सस ससि ससि सस्येण मतिपादे समासगोदाहरणयोः कला
पवाक्यगायता वप्रसम्भवति सुखे चन्द्रमणीयमेतावन्मात्रेणैव समासप्रत्ययाभावात् नापि तद्वि
नाशायैतः कल्पवादीनां वद्योतकथया तस्यैव योगेद्योतकलोपस्यैव संभवात् नवाश्रयिणी तस्य
थाविभजते वादलोपे समासे सा कर्मधारयविक्यादे कर्मकश्रीणि पुलि वाशब्दतपमा
द्योतक इति वाद्ये रूपमाद्योतकस्यैव तस्यैव तस्यैव समासोक्त्या विकटिण पुलिवोपमा त
त्र क्यविहिता कर्मणोऽधिकरणं अविधानेन तस्यैव विधानात् क्यटिते कैव कर्तरेव तद्विधाना

त एणमुलिपिदिधाकर्मकत्रेणुदिधानात् तत्रसमासेदिधादयोस्रयाणामपितपमानादिप
दानोसमासात् तयोराद्यायथा ततःऊमुदनायेनकामिनीगोणुपाणुना नेमनन्देनचंद्रे
णमोहंद्रीदिगलकृता अत्रगाणुपाणुनेतिजयोस्ममासः द्वितीयायथा असितभुजगभी
षणामितपेशरुद्ररुद्रिकादितवितरूणिवीरः पुलकिततचुरुक्तपोलकोतिःप्रतिभटवि
क्रमेदशनेयमासीत् अत्रासितभुजगत्यादावुपमानयमोपमेयप्राधानात्रयाणामपिसमा
सः क्यवक्यजोभेदप्रययथा पारेसुतीयतिजनेसमरातेरसावेतः पुरीयतिविविप्रवरिवचः
नारीयतेसमरसीमिहकपाणपोणालोक्ययस्यचरितानिसपत्न अत्रपौरसुतीवमयोमत्रो
पमानादावोरशतिकमणःक्यव समरातेरप्रांतः पुरीयतेसुप्रतधिकरणप्रत्यधिकरणान्
नारीयतशतिकतैःकेचशालोपमेयनेनकतःक्यदणमुलेभेदइययथा मृधेनिदाचचमी
मुदशीपप्रेपतितेपुरेसपुनःपाथेसवारसैवस्यवनापतिः अत्रमिदावचमीमुदशीमितिक
मीणमुलमिदाचचमीमुमिवपश्यतीत्यर्थात् पश्यसवारमितिकर्तरिपमानेकर्मणिचेति
वकारात् अथहिलोपाभजनीया तत्रथमवाद्योलेपेवाक्यगानसम्भवतिसिद्ध्याप्रववल्

का.
प्र.
(११)

१२२

वाक्यगानसम्भवतिप्रिष्टयोर्बुधवेदश्चेतावन्मात्रयोर्हृपादानेतपमानावगमात् नापितद्विना
गातद्वितस्यपिकल्पवोथिसेनतत्तद्विलोपभावात् नापिप्रोतीश्वाद्यभावादित्यमथाविभन
ने पतद्विलोपेकिस्समासगा दध पतद्विलोपेपतयोर्दयोर्धर्मवाद्योर्लोपेकिस्समासगा यथा सा
विताविधुवतिविदुरपिसवितरितिदिनेतियामित्यः यामित्येतिदिनानिवस्तवितुःखवर्णा
कृतेमनासि यद्यप्याचोरकिर्विधानात् तस्येवसमानधर्मतेनकिरपिधर्मलोपोनास्ति तथापि
किपयेवल्लोपात् धर्मलोपव्यवहारः अतएवोसमानार्थत्वेपिक्यजात्रोत्पत्तः तस्मात्त्वम
तेनधर्मलोपाभावात् समासगायथा परिपेक्ष्यमनोराज्यप्रतिशेपिद्वाराक्रमः सम्प्रायप्रवृ
त्तौसौराजतेराजकुजरः अत्रराजायेकुजरश्चेत्युपमा धर्मोपमानयोर्लोपेहृत्वावाक्येवदृश्य
ते तद्वितेत्वनवम् तपमानलोपेतद्वितस्येवाभावात् नापिप्रोतीतपमानाप्रयोगश्वादेरप्र
योगात् सूत्रिः समासः तत्रसमासः तत्रसमासगावयाङ्ग एतेलतामरिहिसिकएश्रकलिश्रा
श्कश्चश्वाणाश्मालश्कुसुमसरिश्चभूमरभमत्रोणपावहिसि कुसुमसरिश्चमित्यत्रकुसु
मेनसममितिपाठे श्यमेववाक्यगा क्यविवाद्युपमेयोसे आसेनिरासे तदा अरातिविक्रमालो

कविकसरविलोचनः कृपाणदग्रयोर्दण्डसमसहसाशुधीयति अत्रयद्यपिविशेषणद्वारेण
तः कर्तव्योपमेयस्तथापि न तस्यात्तेन किं त्वकर्मतेन अत्रयथाक्यवोसङ्गततापत्रः तथाचा-
त्मानं सहसाशुधीयतीत्यर्थतपमेव आत्मात्सुप्रशतियथाज्ञोदाहरणमेतत् हंसाश्वेत्यादौ।
कर्तव्योपमेयः तस्य चानुपादाने वाक्यमेव न पर्याप्ततेश्चि विप्रोवात् क्यदिनेयं सम्भवति यद्य-
पि हिलोपेत्य दोषमेव द्रव्यं सम्भवति यद्योपमानोपमेययो रूपमानवाच्यो रूपमानधर्मयोरिति
तथापि तेष्टुपमायाः प्रसंगापवनास्तीति न न्यूनतमाशङ्कनीयम् त्रिलोपेष्टुपमेयातिरिक्तवत्।
यलोपपवसम्भवतीत्युक्तमासापि समासमात्रं अन्यत्रेवाथकाभावात् तथाप्यर्थवद्वादे लो-
पादिमेकविधेवेत्याह त्रिलोपेव समासगा २० यथातरुणमनिष्कृतावलोकनाललित-
विलासविलम्बविग्रहा स्मरशरविस्मरारितोतराग्नगनयनादरेते मुनेर्मनः अत्रयद्यप्युगशा-
हेनतल्लक्षणयातलोचनेविवक्षतेतदानेदमुदाहरणम् यदातन्मृगलोचनेश्वलोचने नये-
नयस्याश्रय्योविवक्षतेसप्तस्यपमानसर्वस्यवद्ब्रवीदेउत्तरपदलोपश्चान्येनमृगलोचनेश्व-
पमानसर्वपदस्यतयनशब्देनवद्ब्रवीदुपमानवाविनिष्ठगलोचनेतिष्टवपदे उत्तरपदभूत

का.
प्र.
१३३

123

स्यलोचनशास्त्रस्यलोपेतदोषमेयभूतस्यनयनमात्रोपादानादिदृष्टदाहरणे केविशेषमामात्रो
पादानोपत्रिलोपासम्भवति यथायमायःशूलिकशतिश्रायःशूलनक्रूरश्रावारःतपमेयःतीक्ष्ण
तारिकेवसाधारणोयर्मनवतयोरेकमणुपातेनापीवादिरितिममेते तत्रप्रकृतंयतःक्रूरस्यावा
रस्ययःशूलतयादिवसानादितिशयोक्तिरयनरूपमाश्रय्यवसायशुलातिशयोक्तौनिर्वि
षतापत्तेरिति नेदेवधर्मलोपेयवतपमानलोपेहोद्योतकलोपेष्टधर्मवाद्योलोपेहोयर्मोपमा
नयोलोपेवकःत्रिलोपेतेकःइतिनविश्रुतिर्लामाभेदाःपूर्णभेदाष्टादित्येवंपेवविश्रुतिः नन्य
नेन्यपमाभेदासम्भवेतितथाहि एकस्येवपमेयस्यवद्रूपमानसम्बन्धोमालोपमासाचोदि
यास्याधर्मस्याभेदात्तद्देदाश्च तत्राद्यायथाअनयेनेवराजश्रीर्ह्येनेवमनसिजा मन्त्रोपा
द्यविश्रादेनपश्चिनीवहिसाम्भसा अत्रम्लानिरेवसर्वोपमासाधर्म्यं अन्त्यायथानोत्स्नवनयना
मेतःसरेवसदकारणम् प्रभुतवसमाक्तमृसर्वलोकानितस्मिमी अत्रज्योत्स्नादीनोनयनाने
दहेतुतादयःसाधारणधर्माभिन्नाः पूर्वपूर्वोपमेयस्यतरोत्तरोपमानतैरसनोपमासापिदिधा
स्याधर्म्याभेदात्तद्देदाश्च तत्राद्यायथाअनवरतर्कनकवितरणललुविभृतकरतरहिताथेततेः

न

१३३

भक्तिरिव मतिर्मतिरिव वेदावेष्टैव कीर्तिरिव विमला अत्र विमलत्वं सर्वस्वमास
सायुरणो धर्मः अन्त्यायामतिरिव स्मृतिर्मथुरास्तुतिरिव सभाप्रभावचित्रा न स्पृशेव ज्ञा-
यश्रीः एकया जेतुं न्ययस्य न परसाम् अत्र स्तुत्यादीनामधुरत्वादयो भेदवन्तस्तपते भेदाः कि-
मिति नोक्ताः इति चेत् उक्ता एव न क्व भेदात्तर्भावात् तस्यापि तन्नेन ह्येता किं नोक्ता इति चेदेवं
वैविध्यसदृशसम्भवात् सर्वेषामाख्यातमशक्यत्वात् तपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्य-
गोचरान्ययः तपमानानुरक्तवत्त्वाद्यदेकस्यैवोपमानोपमेयत्वे भेदापत्तौ नैवोपनिबध्य-
ते सो नान्ययः तदेतत् उक्तं तपमानांतरसम्बन्धाभावोऽनन्दय इति अतिशयप्रतीत्यर्थमुपमेया-
मेयमेवभिन्नसम्बन्धाभावोऽयत्र निवृद्धी हि समासात् यदा संज्ञायोगनिवृत्तं तत् अन्त्य-
यः सम्बन्धाभावः सत्त्वाद्याः उपमानांतरतोऽप्यभिन्नेनेति एवकारेणैव अविशेषविशेष-
रणार्थः एकवाक्यगोचरविपर्ययोपमायावर्तनाय तद्विवाक्यतया भावः तदा न केवलं
भक्तिमित्यादिनां कतिनित्यसिनीसेवमित्यसिनीव यावद्विलासाद्युपलाम्पवासास्तद्विलासा-
वतद्विलासाः अत्र दमाविशेषादिभेदाद्देहोपचारः विपर्ययसतपमेवोपमानयोः ५८ तयो

का.
प्र.
१२५

१२५

रूपमानोपमेययोर्विपर्ययः सः सपमेयोपमानभावः अर्थादाक्युद्धये एकवाक्येन या सम्भवा
न मुखमिव चन्द्रश्च सति न्नाभिव्यक्ताप्रतीयद्वयतात् तपमेयोपमेतियोगिकी स एव विप
र्यासश्चायमुपमानोत्तरव्यवस्थे दाशः तदा कमलेवमतिमतिरिव कमलानुजिविविभा
विभेवतनुः पराणोवधतिर्हतिरिव धरणी सतते विभातिवतयस्य संभावनमथान्प्रदाप्रकृत
स्य समेनयत् समेनेतस्य सदृशकरोपपत्तिशेषः तेन प्रकृतस्य सम्भविनोर्थस्य समेन सम्भवि
ना सदृशक रूपतया यत्सम्भावनेतत्तडेत्प्रदालंकार इत्यर्थः सावेयं देतादिसम्भावनात्सदृ
शक रूपतया त्से सम्भावनेतत्तडेत्प्रदालंकार इत्यर्थः सावेयं देतादिसम्भावनाभेदादृष्टप्रका
शान्त्रदेहत्वेत्यायथा तन्मेघेयो समन सदृशे जातिवैशानिघायो मिन्दोरिन्दो वरद लट्टणा
तस्य सौन्दर्यदर्थः नीतः शोतिप्रसभमनया वक्तुं कांते निदृष्टालग्नमत्यललिततनुतप्रा
दयोः पद्यलक्ष्मीः अत्र पद्यलक्ष्मीः कामिनी वराणयोः संभावलगततम् यथोक्त दृष्टं हेतु
कलग्नततदा त्सेन सम्भाविते सदृश सम्भावनेयथा लिम्पतीवतसोऽङ्गनिवर्धती वाजनेन
भः असत्पुरुषसेवेव रहिनिष्कलतो गता अत्र गममाने तत्र सोऽप्यपनादिलेपनादिरूपत

१२५

यासम्भावितमिति स्वहोत्रे होय अतएव तमसो लपनकर्तृत्वं मत्रोत्रे ह्यमिति लेकारसर्वसः
सतमुपास्तं विवदितविवेकं लेपनमात्रेणैवोत्पन्नत्वात् एवं फलाद्यन्त्यापुहनीया ससा
न्येहस्तभेदे कौतदनुक्तावसंशयः भेदे वैधर्म्यं संवयस्तु कविप्रतिभानिमित्तपदामलेकारो
नन्यस्वारमिकः स्यात् एषु पुरुषादिविषयविषयविशेषाभावात् अत्र संशयः ससन्देह इति लक्षणं
भेदोक्तौ तदनाक्तौ चेति विभागः तत्र भेदोक्तौ यथा अये माता एतः किं सुखं लभ्यते सप्रभिरित
कृष्णा एतः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियते कृतोतः किं सोदात्तमिदं बहो साविति चिं
समा लोका ज्ञातो विदुषाति विकल्पात्प्रतिमताः अत्र मार्त एतदादीनां सन्देहे सप्रत्तरगतादी
ति वैधर्म्यात् एतदाप्रये सूक्तानि सवायेयातिरेकालेकारः तस्य सन्देहाननुपायतया तेनैव व्य
पदेशोचित्यात् ननु भेदाभेदेन भेदे कौनि अयगभयवाये स्वीकृतो ननु निश्चयापिनोप्यत कि
मस्यापि सपवपक्ताः नेष्यते कृतयेन भेदोक्ताविति विभजनात् निश्चयात् स्यापितत्वात् सभा
दैविमानुभावाश्च यथा शब्दः किं कलकाः सारसिजमेत किं सुमुखं गतम् ललितसखिला
सचचनेषु खमिति दृष्टिणा विनिश्चितं प्ररतः तर्हि भेदाभेदेनायमपेक्षितः प्रतीयमानवदाप्र

का.
प्र.
११५

125

विताहैवेविशभावादितिहृत्वाण भेदानुक्तौयथा अस्मास्मर्गवियौप्रजापतिरभूमेदोरको।
तिप्रदःसुंरुरेकरसःसुयेनुमदनोमासोनुप्रष्ठाकरः वेदाभ्यासःजरःकथेनविषयव्याहस
कोरुहलानिमात्रप्रभवेत्तनादरमितेदूपेपुगणोमुनिः अत्रशब्दमानसप्रजापत्योदःकस्म
पिनैवैयममुक्तम् तद्वपक्रमभेदोयतपमानोपमेययोः अभेदोतैभदारोपःवीजेततत्रातिसाम्यं
शब्दादपिजनयत्तयाशेषपस्यवस्थापितत्वात् अभेदश्चात्रानुपपन्नमेदयोविवक्षितरति
नापनुतावतिव्याप्तिः तदेतद्विविदे सावयवेतिखयवे तत्राद्येसमस्तवस्तुविषयमेकदेश
वन्निव द्वितीयेतत्प्रहमात्रमित्यर्थेनलक्षणमाह समस्तवस्तुविषयंश्रोताश्रोतारोपितायदि
श्रोतारोपिताश्रोतारोपमाणस्तेसर्वेपियदिश्रोतारोपविषयवत् शब्दापवभवेतितदासमस्तवस्तु
विषयेनामरूपकम् समस्तवस्तुश्रोतारोपमाणविषयःशब्दप्रतिपाद्योचैतिव्युत्पन्नेः श्रोतारोपि
ताइतिवद्ववचनतमविवक्षितमित्यारोपइयस्थलेनाद्यामिः तदा ज्योत्स्नाभस्मकुरणा
भवलाविधृतीतारकास्थान्तर्धानरसिवासनरसिकारात्रिकापालिकेत्यम् दिपाद्दीपप्र
मतिवधतीवन्दमुद्राकपालीमस्तसिद्धान्तनपरिमलेलाङ्कनस्यच्छलेन अत्रपादत्रयज्यो।

११५

त्वादिषु भस्मत्वादिकसारेण्यमाणं सर्वं शास्त्रं नन्विदृश्यकोदाहरणं न पुन्यते सायकराया-
 काभावेन नृपकोपमयोः सन्नेहात्सन्नेहलक्षणसङ्कारो वित्यादिति चेत् भवदेवं यद्येतेषां
 नद्यसनरसिकतं विशेषणं न स्यात् राशवसुम्भावाश्च तपमापरिगृहेत्तरात्रेरेव प्रायान्यात्तस्या-
 नद्ययपत्तस्यात् श्रोतोऽर्थी श्रुतेयस्मिन्नकदेशविवर्तितम् तैरन्योरापिताः तथाच यत्र केव-
 दाज्ञोपमाणशब्दोपात्ताः केविदृश्यसामर्थ्यादवसेयाः तदेकदेशविवर्ति एकदेशविशेषेण
 वर्तते इति श्रुत्येतेः तदा नशरणंतेतरपकेरेकणंतस्ममएलगा लगे रससस्मरीविसद-
 सापरस्मदोदोऽरितसेणाश्रयणंतः पुरतमाशेष्यशास्त्रं मण्डलाग्रलतायनाधिकान्ते रि-
 पुसेनायाः प्रतिनायिकत्ववोरोप्येनशास्त्रं केततः पुरतोरापुसामर्थ्यादेवावसीयेते अतः पु-
 रतमावसोविद्यात् अन्यशास्त्रस्यापयवसानात् अतएकदेशविशेषेण वर्तते नादेकदेशवि-
 वर्ति साङ्गमतत साङ्गसावयवमतत तत्प्रकारद्वयवदित्यर्थः साङ्गत्वमनेकरूपाकसप्र-
 दायः एकस्मिन्नपकेऽद्वितीयस्याङ्गत्वेनावस्थानात् अङ्गशास्त्रस्य हेतुर्थत्वात् निरङ्गत्वप्रद्वय-
 याङ्गरंगावोगिनिस्तिमितयतिगीतधनिप्रयत्नस्वीकारे हेतुं प्रकृतमपि प्रनः प्रप्रयति यत-

का.
प्र.
१२६

126

अतिद्वेयश्रोतः स्वपितोतदहोवेद्यभिनवोप्रवृत्तोऽसाः सेजं हृदि मनसि जः प्रमलतिलकाम् ।
अत्र प्रेममोघलतिकनारोपः अथ सादृश्ये वैवेचित्वांतरमाह मालातुल्यवत् यथैकत्र बहूपमा
नयोगे मालोपमा तथा एकतानेक यमोरोपमालादूपकमित्यर्थः यथा सौंदर्यस्य तरे गीतीत
रणि सौक्त्यस्य दूरीयसः कांतेः कार्मण कर्मण देहसासुल्यासनावासभूः विद्यावक्रगे
रविधेरनवेधि प्रावीण्यसाक्षात्क्रियावाणाः पंचशिलो मुखस्य ललनास्रमणिस्माप्रिया ।
नियतारोपणपायः स्यादरोपः परस्याय तत्परम्परिते शिष्टे वावके भेदभानिवा १५ नियत
स्य सत्त्वस्यातोपावस्ततरतावत्स्य प्रतीतिस्तस्यापायः कारणं यः परस्यासुखस्यारोपस्तस्य
रम्परिते रूपणानाकार्यकारणभावदूपापरम्परसेनातावेति वोगादिति केचित् वस्तुतस्तु न
यतारोपणमुपायो यत्र आरोपणं विना यदेव पाणं न संभवत्येवेति यावत् एवंभूतः परस्यास्य
स्यय आरोपस्मत्तथा एवैवैकदूपाणानंतरपरम्परिते कार्यकारणभावदूपापरम्परसेनाता
वेति युक्तैः शिष्टस्यादिते दतद्विविधे तपायभूते रूपके आरोप्यारोपविषययोर्वावके स्य
श्रितादित्रूपतामेत्यर्थः तत्राद्ये यथा विदुस्मानसदे सैवैरि कमलासदे वादी मय्यतर्गामा

१२६

गणनीललोहितसमिन्त्वीकारवैश्वानर सत्यप्रतिविधानद्वयविजयप्राग्भावभीमप्रभोसाप्रा
ज्यवरवीरवत्सरशान्तवैरिच्यमुष्मैः क्रियाः अत्रमानसमानसंस्तरोविशेषणइत्याद्यारोपहेतुकं
रातोहसत्तारोपणम् तत्रचारोपविषण्णारोपणीययोर्द्वयसरोविशेषयोः शेषवतामान
सप्राहेवेवाभिधानं एवमेवपि एवसारोपहेतुकं स्वर्यारोपणमिति ननु शेषस्यप्राहपरि
हृत्यसहस्रयाशङ्कालंकारतमिसक्तं वक्ष्यते च तथा च शेषपरम्परितस्तु भयालंकारोप्युज्यते
तितदवसरपववक्तुं पुक्तमोविमान किमिच्छायां लङ्कारमध्ये पठितमिति चेत्सत्यमेतत् त
थापि शेषापवादकहृपकमित्यलंकारसर्वस्वकारादिप्रसिद्धनुरोधेनोक्ततथाप्रसिद्धोकिंवी
जमितिचेत् मानसतादीनां साध्यत्वं इदेहितैरेकदेशविवरोत्पद्यते द्वितीयेयथा आलानजाया
ऊर्जारस्यदृष्टदोसतविपद्धारियेः पूर्वादिः कश्चालवणसहस्रोलीलायथानाश्रयः सगामान्त
सागरप्रमथक्रीडाविधौ मन्दरोराजनाजतिवीरवैरिवनितोवेदयथस्तेभुजः १ अत्रजयादेभिन्नप्रा
हवाद्यस्यऊर्जारत्वारोपेसतिभुजेआलानताद्यारोपेयाम्येतदमुदाहृतमेदह्येपरम्परितमाल
रूपे अमालारूपमपितद्वह्यं तत्रस्मिन्वाचकेयथा अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः

का.
प्र.
१२७

127

स्य यते देवसदाशोषु कारत्वेन के भवान् अत्र वे शेषे न्ययपववेषावे एरिति भेदाभाजियथा निरव
थिवनिराश्रयं च यस्या स्थितमनिवर्तितकोतप्रपंचम् प्रथमश्च ह भवान्मरुममृतिर्नैयतिवत् ।
मृशालोकवलि कंदः अत्र लोकशब्दाद्विज्ञेन वलियदेनातोप्यमाणसक्रम परम्परितेवारेण्या
रोपविषयानेकतेपिनालेकारानेकतेसंभूयेवैचित्र्यप्रकर्षधीयकनाम एवेमालारशाना
योऽपि द्रष्टव्यं यद्यपिरशाना रूपकमपि रूपकं भवतियथा किसलयकरैर्लतानां करकमलैः का
मिनामनोजयति नलिनीनां कमलमुखत्सुभिर्योषितामदनः इत्यादौ तथापि न तादृगेवैवि
प्रवदितिनमृशालादिते प्रकृतं यन्निषिध्यात् साध्यते सात्तमद्भुतिः प्रकृतमुपमेयं निजस्य
रूपासत्तया व्यवस्थाप्या न्यदप्रकृतमुपमानेयत्साध्यते सत्तया व्यवस्थाप्या न्यदप्रकृतमुपमा
नेयत्साध्यते सत्तया व्यवस्थाप्यते सापद्भुतिः सावशाद्देवार्थोवेति हि या तत्राद्यायथा अवा
प्तः प्रागल्भ्यं परिणतस्त्वः शैलतनये कलको नैवाये विलसति शशांकस्त्वपि अमुष्येयं म
नेविगलदमृतस्य न्दिशि शिरोरतिश्रान्ताशोते रज्ज्तिरमुणीगाढा सुरसि अत्र कलको नैवाये रति
शाहोपन्दवः आर्यस्त्ववद्भीभिर्भीभीरौ लोच्यते तत्काञ्चकपटादिपदोपादानात् यथा वत्

१२७

सर्विकियदेतमप्येवैरस्मरस्यप्रियविरहकवेस्मिन्नागिलोकेतथादि नपवनसहकायेभादि
भृङ्गसूलेनप्रतिविण्णत्वमनेनोदेकितकालकृतम् अत्रसूत्रशब्दवलात्रसम्भूताणोसहका
राणिअपित्सकालकृतःसवारप्रतिप्रतीयते क्वाचित्परिणामस्यपिप्राप्तवस्यात् यथा अमुष्मि
ह्लावणामृतसरसि तूनेमृगादृशःस्मरःशर्वमुष्मःसुशुनचनभागानियतितः यद्गोगाराणो
प्रशमपिपुनानापिदोरावाक्षमस्येपरिणामितिरोमावलिद्वयः अत्रधर्मोशावोरोमावलि
द्वयःपरिणामतीतिपरिणामस्यार्थवचोत्रयेरोमावलिः किंतुधर्मोशावितिप्रतीयतेतद्वयं
तरोमास्य यथा इदेतेकेनोक्तमित्यातो श्रेष्ठःसर्वाक्यपकस्मिन्प्रशोनकार्यतामेवत परिहृ
तिसहानामेवशाहानोमेकसूत्रगफलद्वयेत्यायेनयत्रानकार्यप्रतिपादकतासाक्यश्रेष्ठः यथा
तद्वयमयेतदिहलिभ्यंतथाकुरुतेतरो नयतिनियनेनिद्रासुद्रोप्रवर्तवतिवक्रियाः स्वयतित
रोस्तेरावारप्रवर्तनकर्तनवतवतलःसंतनःपुनोविभातिविभाकारः अत्रविभाकरनाभा रातवि
शेषोमार्तएभूतितभयासुदेयमयतस्यादीनिवाक्यानिनवायद्वितीयाथस्यधनिरेवेतिप्राक्
नीयंसंयोगादीनामभौवनअभिधायाअनियन्त्रणात् इयोरपिवाच्यतात् परोक्तिर्भेदकैःशि

का.
प्र.
१५८
१२८

हेऽसमासोक्तिः परमप्रकृतिमभेदकानिविशेषणानिश्चिष्टानिश्चनीकार्थानितेनप्रकृतार्थ
विशेषणवाच्यमात्रशब्दस्यैवमहिम्नायत्रप्रकृतार्थकेनवाक्यनाप्रकृतार्थवत्तनेसमासासो
क्तिः संक्षेपेणार्थहेयाक्तिः मात्रग्रहणायत्रविशेष्यपदस्यापिनिश्चिष्टतन्निर्दिष्टासुःतस्यनिश्चिष्टता
तत्तदा लोचिर्द्येणतुअवाह्यसजीयकाभितहामो जयलकीतत्तदाविरहेणहृज इहेला
णसा अत्रविशेष्यवाच्यनोजयलक्ष्मीशब्दस्यपरममकृतार्थत्वेनास्तिनिश्चिष्टतवोपलक्षणम्
शेषमपराभीक्ष्ण्यमपिसम्भवात् यथा विलिखतिऊचावित्यादावितिप्रचीनाः पक्षाभ्युप
नव्यापरोक्तिरितिपरशब्देनसामान्यतः प्रकृतमप्रकृतंवाविवक्षतेतेनयत्राप्रकरणाकवि
शेषणसामर्थ्यात्प्रकरणकाश्रयते तदपिसंगदह्यते तत्रापिदेवित्राविशेषणान् अत्रानेतर
भावाश्चयथासप्रामेसकलोगेत्यादिअत्रह्यप्रकृतस्यभद्रस्यविशेषणसामर्थ्यात्प्रकृतस्यास
त्पुरुषस्यप्रतीतिरित्याहः तत्रयुक्तंअप्रकृतप्रशोभयेवतत्संग्रहात् तेनास्यभूदितेतेनिवृत्ता
हन्तोवाप्रकृतप्रशोभाप्रकरणेनत्रसमासोक्तिपदंनिश्चिष्टविशेषणमात्रपरम् निर्दिष्टानाप्रभव
न्यस्तसम्बन्धितपमापरिकल्पकः २७ यथाश्रुतेमात्रेणसम्भवस्तसम्बन्धोयत्रोपमा।

कल्पयित्वापर्यवस्यति सैकानिदर्शनादृष्टांतकरणत्मकनिदर्शनरूपत्वात् सावहित्याप्रबो
त्तरवाक्यभेदेतदभेदेव तयोराद्यायथा कौस्तुभप्रभेदोवेषाः कौवाल्पविषयामतिः तितीर्थ
पुस्तकं मोहादुभुपनास्मि सागरम् अत्राह सागरेति तीर्थुरस्मीत्यस्यासम्बन्धाद्येकतया तद्वेप
नसागरतरणवन्मदीयसत्याख्ये वेशवर्णनसमभावितामित्यपमायाः कल्पने अस्यायथा
तदयतिविततो धराशिमरज्जावदिमरुवादिमध्यामियातिवृत्तम् वहतिगिरिरथैव लम्बितवर्ण
रुयपरिवारितवारोत्पलीलाम् अत्रात्मलीलाहृदनस्यान्यनासम्भवाद्धारोत्पलीलासह
प्रीत्स्लीलामित्यपमायापर्यवसानम् एवंतद्वैजाहरणवाक्याथितपमाक्षेपकः इह त्वपदा
र्थमात्रमिति व्याख्यानमनुसृत्यम् अत्रापिलीलापदार्थमात्रस्यानाक्षेपकत्वात् पद्यामालाह
यापि हृष्टेयथा दोषातितीर्षिततरंगवतीभुजङ्गमादातमिष्टुतिकेरद्विगणकविस्त्वम् मे
सुलिले गयेष्यति भ्रवमेव देवयज्ञे गुणनादितुष्टमसादद्याति स्वसदेतन्मयस्याक्रिः कि
येयेवतयोमरा यत्र कियेयेवस्वसदेतोश्चान्ययोदेतद्देतमद्रावरूपः व्याप्यतेः मापरातिदृशा
ना यथा तत्रतेपदमवाप्येयलवुहं लयेव सपतेदिति भ्रवम् प्रीत्येवोत्तरगतोदृष्टकणश्चारु

का.
प्र.
१२६
१२७

माहृत्यप्रतः परतयः अत्रपतेत्यदप्रतिपाद्यस्यपातस्यकार्यस्यलाघवेसत्यत्रतपदप्राप्तिः रूप
स्यकारणस्यचतुष्टयसम्बन्धः पततिपदप्रतिपाद्ययापातक्रिययाप्रतिपाद्यतेतथावलाघवे
सत्यत्रतपदप्राप्तिः पातेहेतुर्थस्यादृष्टकणस्येतिदृष्टान्तपर्यवसानात् निदर्शनात्तमिति अप्र
स्तुतप्रशोसायासासैवप्रस्तुताश्रया ५८ प्रशोसावर्णनेसैवअप्रस्तुतप्रशोसैवेत्यर्थः प्रस्य-
ताश्रयाप्रकृतप्रतीतिहेतुः पतश्चालङ्कारतवोजसमासोक्तावतिप्रसक्तमिति निवारयति।
अप्राकरणकेनप्राकरणकाक्षेपोः प्रस्तुतप्रशोसा प्राकरणकेनाप्राकरणकाक्षेपः स
मासोक्तिः रिति विवेकः ताविभजते कार्यनिमित्ते सामान्यविशेषप्रस्तुते सति तदस्यस्ववच
स्तुल्यतुल्यस्येतिपंचथा ५९ सैवचवर्ततेकार्यादिपंचकेप्रस्तुतेतदस्यकारणादिपंच
चकस्याप्रस्तुतस्ववर्णनमितिपंचथास्येत्यर्थः तत्रकार्यप्रस्तुतेकारणस्ववर्णनेयथा याता
किंचमिलमिसुन्दरप्रनञ्जिता तयामत्कृतनोकार्यानितराक्षणासि कथयसेवसर्वाके
मपि लज्जासक्तरताकेणनिपयीतास्तुणावत्तथादृष्टासांदसितेनभावि सरणोत्सादस्तया
स्तुतिः १ अत्रप्रस्थानात्किंनिवृत्तोसीतिकार्येष्टुष्टकारणस्याप्रयायाभावि सरणोत्साद।

१२६

स्नयोऽस्त्वितः सवचनं किं शब्दः प्रमाद इति नकारणप्रस्तावः कारणप्रस्तावे कार्यवचने यः
या राजराजसुतानपाशयति मादव्यपिश्रुताः ऊर्जेभोजयमाऊमारसविवेनोऽपि किं
भुज्यते इर्थं त्रायमुक्तस्तत्राभिभवने पुक्तोद्योगैः पञ्चराश्रिप्रस्थानवलोक्य प्रत्यवलभावेकं कः
माभाषेत अत्र प्रस्थानोद्यते भवतं तातासहसेव नदयः पलायगताः इति शत्रुपलायने का
रणप्रस्तुते तस्याभाषणरूपं कार्यमुक्तं सामान्यप्रस्तुते विशेषवचने यथा यतस्तस्य स्वार्थे
यत्कमलिनीपत्रकेण वा शोभयन्मुक्तामणिरिममेतत्सतः शृण्वन्मदस्मादपि अंगुल्यग्रले
पुक्रियाप्रविलयन्यादीयमाने शनैः तत्रोदीयगतामममेनुदिने न भ्रान्तिनातः शुभः शुभेन शो
ताममस्थाने एव सस्मत्तसम्भावना भवतीति सामान्यप्रस्तुते पुरुषा विप्रोषस्य सममविप्रोषो
भिहितः विशेषो प्रस्यते सामान्यवचने यथा स्रह्मदृष्टवाप्यजलप्रमानेने करोति वेरप्रतिया
तेन नयः तल्य इति विशेषणविशेषवाचिनो सर्वेषामपि स्रह्मस्य श्रेयाभावेपि सादृश्य
मात्रस्यैव वा प्रकृतापेक्षेते तात आद्यो यथा पुस्त्यादपि प्रविवलोद्यदियदि दोषयायात्स
ह्यप्रेणयनेन महानपि स्यात् अभ्यहरेतदपि विममितीदृशीये केनापि दिक्कदितप्ररु

का.
१.
१२.

130

घोतमेन अत्रपुंस्त्वादित्यादिविशेषणानां प्ररुघोतमेनतिविशेष्यवस्त्रेषा सत्सरुघोप्रतिप
त्रिः नचश्लेषोपवायेयवयवशक्तेः शमुदायशक्तिवलीयसीतिन्यायात् प्राविस्त्रुपस्थितोस
त्सरुघोपवायेयवयवशक्तेः शमुदायशक्तिवलीयसीतिन्यायात् प्राविस्त्रुपस्थितोस
हितीयोयथा येनासुभ्युदितेनवेदगमितः क्रीतिरवोतत्रनेयुयेतप्रतिकर्तमेवनपुनस्तस्ये
वेपादः प्रहः लेणेनेतदनुष्ठितंयादिततः किंलज्वासेनासनागस्तवेतउधामतापिभवतोय
द्योस्त्रिविस्त्रुर्जसे अत्रविशेष्यवादिचवन्द्यपदेनस्त्रिषु तृतीयोयथा आदायपरिवारितः स
रितोसुखेभ्यः किंतावदसित मनेन उराभावेवद्वारेकतेववरुद्यादहनैहतेवपाताल
ऊर्द्धिऊदरेविनिवेशितं व अत्रश्लेषाभावेपिसादृश्यमात्रेण सत्सरुघोपवायेयवयवशक्तेः
मकोदित्येनयनेनिवारयतरोणीजोगतिशीलयद्यकायां ऊरुभाववीविदसितेप्याहस्य
मायोमय ऊग्रामप्रमदाविलाससंसिकः कोतस्तयोसादितेनायेनन्दनिनागरीजतसमा
वारेस्ममाकृष्यते इयंचत्रिधा कृत्विदाव्याथप्रतीयमानार्थानथारोपमात्रेण कृत्विस्त्रुतो
यमानार्थाधारोपेण कवित्तशभेदेनतदध्यारोपानारोपाभ्यो तत्राद्यायथा अर्थारणः स्य

१३१

मितधुवताभोगयातालकुलोःपोतोयायादिहृदि बहवोलहनेपिक्रमेतेआहोरिक्तःकथ
 मपिभवेदेष्टोवातदानीकोनामस्मादवदकुहगलोकनेप्यस्यकल्पः द्वितीयोयथा क।
 स्त्वभोःकथयामिदेवहतंकसाविहिष्णादोहंकवैराग्यादिवर्तिसाधुश्रितितंकस्मादे
 देवत्यते वामनात्रवदस्तमहगजनसर्वात्मनासेवतेनह्यायापिपरोपकारकृतयेमार्गस्थि
 तस्यापिमेअत्रवाच्यशाखोटकेसम्बन्धाधनोआरयित्वादिक्मनुष्यपन्नमितिप्रतीयमा।
 नाध्यारोपः तृतीयोयथा साहचर्यसनाविपर्ययविधिसत्कणयोआपलट्टिस्मासदवि।
 स्मृतसुपरटन्किभूयसाकनवा सर्वविस्मृतयानसिधुमरहेवद्वारोणद्यापिसावेतःअ
 न्यकरणनिषेधतश्चिवातःपुषग्रहः अत्रहस्तिनोरसनाविपर्ययसःश्रमकुरत्तवदअवाच्य
 स्पधमरस्यसेव्यत्वाभावहेतुतेनवाद्यानिनवतहेतवः मदस्तुप्रत्युतसेवनेहेतुरितितदे
 शो प्रतीयमनशुरुषायागपापेक्षाकणवापलत्तध्रमरासेवनहेतुरेवेतितदेष्यनाध्यारो।
 पयति निर्गीर्यायवसानेतप्रकृतस्यपरायम् प्रस्तुतस्ययदत्यते यद्यथाहोवकल्पने।
 १० कार्यकारणयोश्चैवपौर्वापर्यविषयः चित्तेयातिशयोक्तिस्माप्रकृतस्यापेमयससा

का०

प्र०

२३१

(3)

मेनोपमानेननिगीर्याधवसानेहृवीयसीबुद्धिः सैकातिशयोक्तिः यश्चतदेववस्तुसत्तेन।
विबिक्ताकारवस्तेनरतेनाथवसीयेत साद्वितीयायश्रेष्ठेनयदिशतेनवाययथीक्रोक्।
ल्यनमयीदसम्भविनोपससात्तृतीया यश्चकार्यकारणयोः प्रसिद्धस्यैवाप्यस्यविषय
योवैपरीतेकारणशीघ्रकारिताप्रतीतयोसावतथीतिवतमेतिशयोक्तयः तत्राययथा क
मलमनम्भसिकमलेवज्ज्वलयेतानिवकनकलतिकायाम सावस्तुक्तसारसुभगेतुत्यातपा
रम्पराकायम् यथावासमकलशेपरममद्वेतिमिरस्तेसस्यसोससहावासः विद्यतिव
शवलवलीशिबशिबज्जुमेपुसर्गसोभापे द्वितीयायथा अल्ललउद्वर्तनप्रप्रणाविश्र
काविवर्जः एकाज्ञा सामासामगुपप्रावतनोरेद्विथिग्रणहोरे स्पष्टे तृतीयायथारा।
कायासकलेकचेदस्तेनोवोभवेद्वः तस्यासखिदासामपराभवमवाश्रयान् चतु
थीयथा हृदयमधिहितसादौमौलमाज्जुमवापवाणेनवरसंरमणीयम् बलभला
चनविषयेनयाभजता प्रतिपस्थानमातसा १०१ सामान्यस्पर्दिरेकस्ययत्रवाक्यद्वये।
स्थितिः एकस्यसामान्यसाधारणधर्मस्यवाक्यद्वयेतपमानेपमेयवाक्ययोर्धर्मश्चैवस्थिति

तिः अर्थोऽस्तु भेदेन अभिन्नपदस्य उच्यते सा प्रतिवस्तुपमावस्तुनो वाक्यार्थस्योपमा।
नन्वात अत्र हि दुपे रत्नो कोपल लके माला नुरोधात् सावदिधा अमाला रूपा मालरूपा।
व तत्राद्या यथा देवी भावंगमिता परिवारपदे कथं भजनेषां नखलपरिभोगयो रपे देवतसु
शो किते रत्नम् अत्र परिवारपदपरिभोगयो रत्नयो रत्नार्थोत्तरत्वा उदाहरणत्वे मिमे के कथं
भजति नखालि स नयो रेकार्यतया तया तमिन्परे अत्रा यथा यदि दहस्य नलोत्र किमनु
तं यद्विगो रवमाद्रि प्रकिततः लवणसम्भवे देवमहोदयेः प्रकृतिरेव सताम विषादित।
अत्र किमनुतो मत्पादिभि रजुता भावस्य वाक्यवत्तस्ये पुपादाना न्मालत्वे वत्तर्थ वाक्यवो।
यमेयवाचि दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिविम्बनम् १०२ पतेषां पुपमानो यमेयसादृश्य
माणं सर्वेषां प्रतिविम्बने दृष्टान्तः दृष्टो तो निश्चयनिर्वाहकोशले कारेति युक्तैः सच।
दिधा साधर्म्येयमरूपा भावीम् तत्र साधर्म्येयथा तयि दृष्टपवत्तस्यातिवादिमनो समनो।
भवज्जलितम् आलोकहिदि मां शो विकर्मात ऊचद ऊचदत्याव अत्र साधर्म्यस्याप्रतिवि
म्बपवेति प्रतिवस्तुपमा भेदः वेधर्म्येण यथा तयादवेमाह कर्मशर्मणः करकृपाणातिक

का०

प्र०

१३२

132

मानिनीषतः भटाः परेषां विष्णु रता सगुर्दथत्वाते स्थिरतां हि मांसवः वैधर्म्यं विपर्यये सा-
धर्म्यं धर्मवसानमिति दृष्टोतालंकारत्वं सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृता प्रकृतात्मना सेवक्रिया
सुवद्दीपुकारकस्येति दीपकम् १०३ प्रकृता प्रकृतानामर्थोऽयमानोपमेयभूतानां धर्म-
णो धर्मस्य क्रियादेः सकृद्वृत्तिरेककारमेवोपादानेन यत्तदेकम् एवास्यैव सर्ववाक्यदीपकत्वं
न प्रदीपसाम्यात् कारकस्य सुवद्दीपु क्रियासु सकृद्वृत्तिरेवोद्दितीये दीपकं इति शाब्दः प्रक-
रेतेनोक्तप्रकारद्वयवद्दीपकमित्यर्थः आद्ये यथा किवर्णाण्यनेन ग्रणफले मनीके स-
रासिहाणे कुलभालिग्रणशरणशक्तोऽप्यतिश्रमुयाणं अत्र श्लिप्तेतीति सकृद्वृत्त्या
तम् कुलपालिकानां स्तनोत्पमेयाः अन्यथा सिद्धातिरूपतिवलेति विवृलतिनिमिषि
ति विलोकयति तिर्यकं अतर्नन्दति शम्बितो मच्छति नवपरिणीतावशः शयेन अत्र वश्य-
तिकारकस्य सकृद्वृत्तिः मालादीपकसाध्यवेद्ययोत्र गुणावदम् गुणावदमुपकार-
कं यथा संग्रामाद् न संगतेन भवता वपे ससागे पिते संप्राप्ते परिपक्रियोय निवहे सा प्रत्या-
मासाहितम् कोदण्डेन शराः शूरे ररि शिरस्तेनापि भ्रमण्डले तेन ते नश्यन्ते तथा सितयश

यशस्तेनापिलोकत्रयम् स्पष्टंमालोपमादीनां बहूपमानसन्ध्यानापरोविशेष इति तत्र ते ल
दिता इदं तमालादीपकेषु प्रविष्टम् तत्रोत्तरमपकार्योपकारकतया परस्परसंसर्गेण
मालाभावापन्नानासक्तनिर्देशरूपतेनाधिकविशेषानुप्रवेशादिति नियतानां सक्तद्वयं
स्मादुत्तल्लययोगिता १५ नियतानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वाथा
मश्रुतेन तत्रैव युपादीयते इति शेषः सक्तमदोषादानाद्यत्र प्रतिसंभिन्नायमप्येकमेव वास
वैशेषादानेन तत्र नातिप्रसेगाः तत्र प्राकरणिकानामेव यथापाण्डुत्वापेव कृतं सरसं हृदयं
तवालसं ववः आवेदयति नितान्ते दोषि योरोगे सखि हृदयः अत्र प्रकृतानां विशिष्टाणां व
दनानीदं नामेव धर्मतेनावेदनाख्यायमपात्रोत्तरमपमानरोमाय धर्मतया अप्राकरणिका
नामेव यथा कुसुदकमलनीलनीरजालिललितविलासजयोः हृष्टोः पुरःका अमृतम
मृतपिमरमुजन्मप्रतिदत्तमेकपदेतदाननपु अत्र कर्मिमावर्गनीयतादप्राकरणिका
कानां कुसुदादीनां सेवधर्मतया पूर्वायोकापथ्येणोपि हेतुः तत्रार्ये प्रतिदत्तत्वेनापात्रे त
यमानाद्यदस्य व्यतिरेकस्मयवसः अन्येऽप्येवमस्य व्यतिरेकाविशेषाणाधिक्यस्य व्यतिरे

का०

प्र०

१३३

१३३

कविशेषणाधिक्यसंख्यातिरेकः केचित्तु यत्रोपमेया उपमानस्य तपमाना उपमेयस्य बाध
कस्य संख्यातिरेक इति लक्षणं कथमनया दीणः दीणोऽपि प्राणी भूयो भूयोऽपि वर्धते सत्या
म् विरमप्रसीदसुन्दरियो वनमनिवर्तितान्त इत्यादि संग्रहः अत्रत्युपमानभूतस्य प्राणी
नतकर्षः दीणोऽपि पुनर्होऽपि न्याहः तत्र प्रकृतम् अस्मैर्यतस्मात्पमानता तदाधिक्यं चोपा
मेये यो वनपर्वविवाहितम् तस्मात्पमानस्य कर्षेऽतिरेक इति किं वचः पने विभजते हे
तोरुक्तावनुक्ता नोत्र ये साम्ये निर्वदेते १०५ शाब्दाद्याद्यामयादिमेऽप्येतद्विस्मृतं व्या
तिरेकस्य द्वौ हेतुतपमेयगतमुक्तर्षे निमित्तमुपमानगतमपकर्षे निमित्तं चतयोर्द्वयोरपु
पादानमित्येकः प्रकारः अनुपादाने तत्र त्रये प्रभेदाः प्रथमस्यैव द्वितीयस्यैव उभयोरपि हेतो
रनुपादानात् तदेव च तारोभेदाः तत्र प्रत्येकं तदासाधर्म्यस्य क्वचिद्विवादिना शाब्दाशक्तैः प्र
तिपादनात् कश्चित्तल्यादिशब्देनार्थशक्त्या क्वचिदुभयाभावेऽप्येतोऽपि हेतुदशाभेदाः
ते प्रत्येकमप्युपशब्दा इति वचः विप्रतिभेदः सत्यर्थः तत्रास्मिन् प्रभेदे हेतोरुक्ताशाब्दे सा
म्येयस्याप्रमदासिमात्रं सहायसिप्रभूतारिपगभवेऽन्यतस्तु जनस्य वनस्य यस्याशक्तेश्च

त्रोपमानेन तद्वत्तु यमेये महाधृति तं वापक कर्षो कर्ष देह तो व प्राह सोता अशाह सोपस्य अ
त्रैव तद्वत्तु मात्रस्य महाधृति तमात्रस्य वाह्यो रपि वाक्य मे एतत्तु पादाने हेतु न पादान भेद
त्रये पि शाहो पस्य भेद त्रये द्रष्टव्यम् हेतु ह्योपादान एवायं साम्ये यथा असि सात्र सहायो
विप्रभूतारि पराभवने वासुतद्वत्तु न वत्सु गवो ये धते निधिः अत्र तन्वाधे वति रित्यर्थो य
स्यम् अत्र ह्येव वादानुपादान भेद त्रये द्रष्टव्यम् हेतो रुक्ता वेवादि मे साम्ये यथा रय सन य
नादा सी कृता मर सप्रिया आनेने के ना कलं केन जयती नु कले किनम् अत्र कलं किता
कले किने व्यतिरेक देह स मुपाते इवादी नो तस्या दी नो वा भावान् आदि मोपस्यम् अ
त्रैव हेतु न पादाने भेद त्रये द्रष्टव्यम् न वादि स भेद माया तप माया शक नो यः जयत्यु
दि शाह स्यात्तु पक्षतया व्यतिरेकेण विषयापहारात् अर्थो अत्र भेदेषु हेतो रुक्ता शाह स्य
ये स्या यथा नितेन्द्रियतया सम्यग्विद्या ह्यद निषे विणः अति शाह गुण स्या सना जवद
रु रा गुणः अत्र अत्रो गुण शाहः तदर्थ स्याति गाह त भे गुरे त वत कर्षो प कर्ष देह स
पात्रे इत्यर्थे वति रिति शाह सोपस्य अत्रैव ह्येव दनु पदान भेद त्रये द्रष्टव्यम् तत्रैवार्थे साम्ये

का.

प्र.

१३४

१३५

यथा अखेऽमंरलः श्रीमान्प्रेषसुशिवीपतिः ननिष्ठाकस्वसातकलावैकल्पमाभातः
अत्रकलाःदिशाहाःसिद्धाःकलावैकल्पतदभावोदेहशब्दोपाहो नल्यार्थवतिरित्याद्य
मौपम्यप्रानुपादानत्रयविंसे यद्वावर्णमण्डलतकलावैकल्प तत्कर्षनिकर्षदेहृत
त्रावर्णमण्डलतकलावैकल्पयोः प्रत्येकंयुगपदानुपादानेनानुक्तित्रयंपरिभावनीय अ
यमेवमालारूपोयथा हरश्चत्रविषमदृष्टिद्वेगवन्विभोर्विशतविततद्वयः शिववत्रचा
पिङ्गःसदृकरत्नापितभूःकदाचिद्वीस सुखवत् तत्रैवास्तिमेसास्येयथा नित्योदितप्रतापे
नत्रियामासीलितप्रभः भासतानेनभूयेनभासनेषविनिर्जितः अत्रभासततिप्रतापे
तिवस्त्रिष्टम सुवीर्योपातुदेतद्वय इवोदेस्त्वल्पादिशाहानावाभावाद्यादिमेवापमा आ
त्रापिद्वैतनुपादानेभेदत्रयदृष्टम निर्मितयजयत्पादिशाहाभावापिस्त्रिष्टविशेषणो
पम्पादेषादम्पयेभेदसम्भवतीयथा सञ्ज्ञात्मतागुणसमुल्लसितेन्दुविम्बविम्बप्रभाथ
रमक्तत्रिमद्गुणान्येनामतीवपिब्रूता रजनीशुयत्र तस्माज्जहारमधुनाननमंगनाना
म् श्रियोक्रियोग्यपदस्यदृष्टगुणादनेपि एवंजातीयकाभेदास्मम्भवेतितेनयैवदिशा

१३५

दृष्ट्याः निषेधोक्तमिहस्योविशेषोभिधित्तया १५ वक्ष्यमाणोक्तविषयः सग्राहो
 योऽपिथामतः वक्तुमिहस्यप्रकरणिकतादववनानदेस्योनिषेधः सग्राहोपनिषेधो
 निषेधश्चेत्यर्थः शास्त्रगत्यानिषेधेऽप्यर्थगत्याविधौवेप्रतीतेः तस्यैवाजनमाहविशेषाभि
 धित्तयेतिवक्ष्यमाणविषयेवक्तुमिहवक्तव्यतुक्तविषयेतिप्रसिद्धतेविशेषः विधयेनव
 क्षमाणतितत्रवक्ष्यमाणोविधित्तयायथा यथाहि किंविक्वीयद्विकाय निनिवृत्तवभ
 णामिअलमदवा अविश्रान्तिप्रकाशारम्भकारिणोसरतणभाणस्मे अत्रविश्रजनेतत्र
 हंप्रान्तिशयोवक्ष्यमाणोनिषिद्धः तत्रविषयोयथा ज्ञान्तामुक्तिकदावसन्दनरसः शो
 ताशुकातद्वयः कर्तुरेकादलीमृणालवल्लवात्यम्बिजिनीपलवाः अतमानसमास्तया
 प्रभवतातस्याः सुलिङ्गेनत्तरकार्यरस्यभवेतिहेतुकिमेनेनोक्तनेनचमहि क्रियायाः
 प्रतिषेधेपिफलव्यतिविभावना १७ वैयाकरणसतेक्रियेवदेतद्विरितिक्रियेत्युक्तं वस्तु
 तस्तुकारणप्रतिषेधेपिकार्यवचनेविभावनानवविरोधरसाभाविकस्यकारणतरस्यवा
 विभावनात् तदाहरणं कसमिंतलताभिरदत्तपदत्रजमलिकूलैरभस्योपि परिवर्ततेस्म

का.
९.
१३५

१३५

नलिनीलहरीभिरलोलिताम्बुजैर्लता विप्रोक्तोक्तिभिरवष्टेषुकारणेषु फलाववः अत्रापि
सुमिलितेषु प्रसिद्धकारणेषु केषु कार्यभाववचने विशेषोक्तिः अत्रापि प्रसिद्धे कार्यभावहेतौ
पर्यवसानाद्विरोधाभावः सावविधा अनुक्तनिमित्ताः उक्तनिमित्ताः अविद्यनिमित्ताः च तत्राद्यायथा
निदानित्वमावुदितेयुरेत्तसवीजनेह्यारपदेषामे अथोक्तताशेषरसेभुजगेतवालनालिंगा
नतोगनासा अत्रानुगगातिशयोनिमित्तवत्त्वनाभावे सवविशिष्यवत्केषु कृतेपिनोक्तइति न
क्तनिमित्तेयं तक्तनिमित्तायथा कर्तृरश्वदग्योपि प्राप्तिमान्योजनेजने नमोस्तवार्यवीर्ययत्ने
मकरकेतवे अत्रकष्टेदाहमात्रेनपमाननतशक्तिमते पीतिभास्करः शक्तिमते इति परमार्थे
ष्वदग्यस्यसौरभास्यतियेष्टा प्रायात् भूत्याप्रियाया भवतामनोभूत्वायेनचापेवनसारभावः
निजायदष्टाष्टदशामपेक्ष्यसम्पत्तनेनाधिकवीर्यताजि इत्यादिनेष्वदशीनात् अत्राचार्यवी
र्यते शक्तिमते कार्यभावहेतुहेतुरुक्तेः अविद्यनिमित्तायथा सपकसीणिजयतिजगतिजस्र
मायुधः हरतापितनयस्यशस्त्रनानरुतेवले अत्रतनुहरणेवह्लाहरणस्पहेतविशिष्यव
क्तनशक्त्यतइत्यविद्यनिमित्तेयं यथासाहचर्यमेव क्रमिकाणां समिन्ययः एकस्त्रिधाव

१३५

ससिचेतसिविब्रमवदेवहिषं वविडशोवन्मृगीहृशोचतापेवसेसेदरसेवरतिवुपुत्ताचौधुषाण
वविनयेनवलोलयाव सधे सामान्यवाविशेषोवातद्वयेनसमक्यते यत्रसाथीतरन्यासः सा
धर्म्येणोतरेणवा १५ सामान्येयहिषोषेणसमक्यतेविशेषोवासामान्येनसाथीतरन्यासः इ
योरपिप्रत्येकसमर्थनेहेतुसाधर्म्येवैधर्म्येवेतिवत्प्रकारायमित्यर्थः तत्रविशेषेणसामान्य
समर्थनेसाधर्म्येणयथा निजदोषास्तत्सनसोमतिस्मृन्द्मेवभातिविपरीतम् पश्यतिपित्तो
पहतः प्राणिशुभ्रंशुभ्रमपिपीतम् सामान्येनविशेषसमर्थनेसाधर्म्येणयथास्त्वसितवम्
नालंकारायमित्यादि विशेषेणसामान्यसमर्थनेवैधर्म्येणयथागुणानामेवहोरात्र्याहु
योधोरनिपुज्यते असेजातकिणस्कन्दः स्वस्वस्वपित्तगोर्गलिः अत्रधुर्यरत्नादिसाधारण्यत
सामान्येगोर्गलिरितिविशेषः वैधर्म्येवस्कन्दे वैधर्म्येणविशेषेणसामान्येनसमर्थनेयथा
अदोहिमेवहृदपराहमायुषायरप्रियेवावामिदमुपदृशम् तपवयस्याः स्वरुदोपराभवेजगत
दृष्टेवद्वियेक्ष्यंगताः सामान्यविशेषभावतपपादनीयः विरोधोसंविरोधोपिविरुद्धतेनयद
वः वस्तुगत्याविरोधाभावेपियद्वयोविरुद्धयोरिवाभिधानेसविरोधः एनेविभजेत जातिश्च।

का.
प्र.
२१६

136

तुर्भिजात्यादैर्विरुद्धास्याहुणस्त्रिभिः ॥ क्रियाद्वाभ्यामथद्रव्येद्रव्येतेवेति तेदृशं ज्ञात्वाये
रिति जातिगुणक्रियाद्रव्यैः त्रिभिरिति गुणक्रियाद्रव्यैः ज्ञाभ्यामिति क्रियाद्रव्याभ्यामप्यपि गु
णानामपि जात्याविरोधस्मम्भवत्येव तथापि जातेर्गुणविरोधपक्षप्रविशताहुणस्त्रिभिरि
त्युक्तं एवं क्रियाद्वाभ्यामित्यपि द्रव्ये तदयमर्थः जातिनिर्दिष्टो भेदश्चतुर्वी गुणानि रूपत
त्त्वसर्वभेदभावास्त्रिधापवमग्रेयं तत्र जात्याजाते विरोधे यथा अभिनवनलिनीकिसल
यम्भणालवल्यादिदवदहनराशिः स्वभगकभेदादृशो साविधिवशात्स्वद्वियोगपविषा
ते अत्र नलिनीकिसलयतादिजातीनां दहनतत्तत्तात्याविरोधः वियोगातिशयेन गोणत्वा
त्तदभासतापवमग्रेयस्य ज्ञातेर्गुणानेयथा गिरयोप्यनत्रतिष्ठन्तो मरुदप्येवालथयोप्य
गम्भीराः विष्णुश्चरणात्तिलचुनैरनाद्यतवातिके नियतम् अत्र गिरित्वादिजातीनामनत्रत्या
दिगुणे विरोधः वर्णनीयातिशयविवक्षयात्परीहारः विष्णुश्चरेति अनजात्यादादृशं
जातेः क्रियया यथा येषां कण्टपारगुदप्रणयितो संप्राप्यथारथस्तीक्ष्णस्माप्यनुरज्यते वा
किमुपि स्नेहं परामेति च तेषां संगसंगसकृमनसो रजोत्पत्त्याभूयते पोस्तनोपदत्तैः प्रसा

१३६

धनविधिनिर्वर्तते कौतुकम् अत्र धारयत्त जातेरनुगस्ते ह्युगसि क्रियाभ्यां विरोधः लोहित
ये कृण्वर्थकता विरोधः यवमप्रेषि विरोधः इत्यः तीक्ष्णतस्मात्तु गणविरोध इति पञ्चाख्यान
म् अनुदाहरणतत्प्रसंगात् यत्ते नृयेण यथा स्तजति वज्रगदिदमवतिष्ठसदरति वहेलयेवे
योनियतम् अयसस्वशातः प्राफरो जनादैनः सोतिविग्रमिदम् अत्र शाहरत्त जतिर्न नादनेन द्र
येण विरोधः गुणस्य गुणेन यथा सतते पुसला सक्ता वदन्तरगदहकमवदनयान्दपते हि।
जपत्नीनां कटिना भवति सति कराः सते जसु ऊ मागः अत्र कटिनत्त स ऊ मागत्तयो विरोधः।
गुणस्य क्रियया यथा येवलमपि खलवचने दहति नरोमान संसतत विदाम् परुषमपि सुज
नत्वा क्यं मलयज रसवत्समो दयति अत्र येवलत्त परुषत्तयो गुणयोर्दीह प्रमोद क्रियाभ्यां वि।
रोधः यथा वामदुत्तः श्रीदृष्य सर्वतः परुतयववर्तते पात्रतो न पुनरेति वदन्त्योः ह्यङ्गतोपि
जयोर्ने भाजने कोयमालि वनमालिनः क्रमः अत्रादृशी न गमन क्रिययोर्गमनाभाव भुजभा
जनत्वाभ्यां तत्तत्र याति रिक्त सैव गुणशब्देन विवक्षणात् गिरय रत्नादितथैवोदाहृतम्।
गुणस्य द्वयेण यथा कौचाद्विरुद्धामद्वयदृष्टौ सौयन्मार्गीणानर्गलशातपाते अभ्रवामे

का.
प्र.
१३७
१३७

जलदाभिजातः स्वभागेव स्वस्य सर्वसर्वः अत्राप्सो जलदाभिजाततत्त्वस्य गुणस्य ज्ञो चादि
द्रव्याणामविरोधः क्रियायाः क्रियया यथापरिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः पुनर्जन्म
न्यास्मिन्ननुभवपदे यो न गतवान् विवेकप्रधे सोऽपचितमहो माह गहनो विकारः कोपेन
जैर्यतिवत्तापं कुरुते अश्रुजैर्यतिवत्तापं वतनुत रति क्रिययोर्विरोधः क्रियाया द्रव्येण
यथा अयं वारसिको नित्यवतिरत्नाकर इति अत्राप्सोऽपचितमहो माह गहनो विकारः कोपेन
निधिः इदं को जानीते विजकरपुटो को वगते क्षणा दोनेत्रा मिति मिसकरसाया स्यति स्तनिः
अत्रपानक्रियायाः कर्माभूतेन जलनिधित्वा विरोधः यथापि जलनिधीनां वदते न नद्रव्य
विरोधो दाहरणतमुचितं तस्यापि कलवणास्तुथि परतया समर्थनौयं द्रव्यस्य द्रव्येण
यथा समदमते गतसदजलनिधे दतरंगिणी परिग्रहात् दितिति दितलकतयितदत्त
वेषाद्वारत्वापगापिकालिन्दी अत्रागं गाय पुनर्या विरोधः स्वभावोक्तिस्तु इमादेः स्वकि
याद्रव्यवर्णने ११९ स्वतंत्रससात्राश्रितेन तसाश्रिततमात्रमात्रम् अतो न साया रणधर्मव
तिनेति व्याप्तिः रूपशब्देन वर्णः संस्थानेनोच्यते तदाहरणे यथादेवी प्रसाधप्रिकनतिवि

१३७

तत्तेदाद्ययितो गमुश्रेयससत्याधुनकण्डोमुत्तरसंसिप्तजोर्ध्वलिध्रुवोविश्वय वासग्रासाभि
लाघादनवरणचलोत्प्रेषणस्तएरास्तुरेगोमन्दंशहायमानोविलिखतिशायनादुच्यतेः।
काद्वेरेण अत्राशुमात्रगतयोः क्रियासंस्थानयोर्वर्णनम् व्याजस्ततिध्रुवितिन्दास्ततिवो
र्ध्वलिध्रुवय्या ध्रुवेनिदावगतौयस्तुतोपर्यवसानेस्तुतवो ध्रुवेवगमोनिन्दायोपर्यवसाने
तस्याजस्ततिवाच्यमित्यर्थः कथमुभयोरनेनाभिधानमितिचेत् आद्यमप्योजनस्ततिरि
ति तत्राद्यायथा हितानामुपयोग्यवर्धमानसामनेर्ध्रुवमौलिः परालदावर्तनमेतरेणानरमा
समग्रसदृशपते यस्यागतनुषतरोस्तुतवोशतरेत्याश्रितारश्रियः प्राप्यत्यागकृतावमाननम
पितयेवयस्याः स्थितिः स्पष्टं अत्रायथा हेदेलाजितवोधिस्तववसोकिंविस्तरेस्तेयथेना
स्तितत्सदृशः परः परुहिताथोनरहीतवतः तदप्यन्याकृमनायकारवृटनावेस्तुत्यलया
यशोभारेश्वरदनेकरोषिक्तपयासाहायिकयन्मरः अत्रापकारकवेषपमेपर्यवसाने
सादसोक्तिः सहाय्यस्वत्वाहेकंदिवाचकम् ११२ शतशतयापकाराभिधायकं
देयत्सहाय्यान्यवत्प्राथम्येकार्याभिधायकं ससहाक्तिः वेदमेवोसदगस्तुतरेणोसु।

का.
प्र.
१३८

138

प्राप्त्यशक्त्येवोवयाभिधानम् यथा सहस्रविप्रमणिमाहिं दीपरासासवणीसद्व्यागिवल्म
यदिवाहयागालति तदसुहृदप्रविशयतीयतथेदृशयेमद्व्यतण्डुलदायदीउथेलाजीवि
दासा अत्रदीर्घतादीनां सासादिभिरन्यः सादादेवशास्त्रः दिवसादिभिस्तुसहान्ययव
लान् विनोक्तिस्माविनायेतयत्रान्यः सत्रेनतरः सत्रशोभमानोत्रेतेतरोनाशोभनरत्यर्थः ते
नकेमविद्धिनाकस्यविदशोभनतेशोभनतेवाप्रतिपाद्यतेसाविनोक्तिः तत्राशोभनतेव
या अरुविनिर्ग्रायाविनाशप्रीशशिनासापि विनामद्व्यतनः नभयेनविनामनोभवस्फुरिते
नैववकास्तिकामिनोः शोभनतेयथा मृगलोचनयाविनाविविचित्रव्यवहारभोप्रतिभाप्र
भाप्रगल्भः अमृतयुतिसुन्दराशोयायंसुहृदातेनविनानेनन्दस्तुः अत्रमृगलोचन
याउहसुहृदिशेषेणनवविनानेनन्दस्तुनोविविचित्रव्यवहारप्रगल्भतेवन्दमन्दरावयतथे
हृपावशोभनतुप्रकं परिहृतिविनिमयोयोरीनां स्यात्समासमः ११३ परिहृतिरितिल
ह्यालंकारः निर्देशः पूर्वाचार्यातथेवोदेशदर्शनात् अतो नलक्ष्यलक्षणसेदेहः समास
मैरिति विशेषः विनिमयोदिकेनविवस्त्वनादनेनकस्यविद्वानम् तत्रकश्चित्समेनसम

१२८

एकविदसमेन समस्य अतमपि हि धाकृच्चिन्नेनोत्तमस्य कृविडनेन न्यूनस्य इति त्रिवि
धेयमिदं यः समासमतेनोपादेयनुपादेयताभ्याम् तत्राद्युपेयया लतानामेतासामदिकृत
कस्तुमानामरुदयंमतेलास्येदताशयति भृशामामहोससमम् लतास्त्वयत्यानामदददृशः।
मादायसदसाददतायि व्याधिभूमिरुदितमोदव्यतिकरम् अत्रप्रथमार्थेलास्येनोपादायतस्य
समस्यासोदस्य द्वितीयावतेपादेयतया तत्रमयादृशायाधिव्याधीनामतादृशमेतात्ययाम्
नानाविनिमयः अस्यायथा नानाविधप्रदरेणैतेपसंप्रदारेस्तीकृत्पदरुणानिनादवतः।
प्रदारात्तद्व्यतिरेकविस्मयेणवस्तुन्दरेयनिर्विप्रलम्भपरिभविधिवितीर्ण अत्रात्रमयावत्त
न्दरयान्यनानाप्रदाराणांविनिमयः प्रत्यक्षारवयज्ञावाः क्रियेतभूतभाविनः तद्भाविकेनो
तभाविनरितिहृद्योक्तकर्मधारयश्चविरोधः भूताभाविनोयत्प्रत्यक्षारवक्रियेतप्रत्यक्षतयावि
धीयेतेतद्भाविकं भावः कवेरभिप्रायोनिश्चयादिप्रतीतिविषयकप्राप्तिरित्युत्प्रेरित्यर्थः तदा
दृशेण आसीदजनमत्रेतिपश्यामितवलोचने भाविभूषणसम्भनुसात्तात्तवेतवास्तुतिम्
अत्रसर्वार्थेभूतस्याजनस्यतत्रार्थेभाविनोभूषणसम्भारसि प्रत्यक्षतयाभिधानम् काव्ये

का.
प्र.
१३९

139

गोहेनर्वाक्यपदार्थता १५ अत्र विवक्षितविवेकेन हेतुवचने काव्यालिंगमिति लक्षणं।
वाक्यपदार्थतेति विभागः वाक्यार्थरापदावेत्यर्थः तत्र वाक्यार्थतायथा वपुष्पाउर्भावा
दनुमितिमिदं जन्मनि पुरापुरोरेनैवादेकचित्पि भवेत्ते प्रणतवान् अग्रेष्वहमनतिमानि।
तवांतरवाक्येयोरर्थो जन्मनमपराये हेतुः अनेकपदार्थतायथा प्रणपिसखीसलीला
परिहासरसाधिगते ललितशिरीषपुष्पहननैरपितास्पतियत् वपुषिवथायतत्रवशात्।
मुपदिपत्तः पत्तति शिरस्पकाण्डायमदेण्डादेवैषधुजः अत्र शास्त्रापेक्षो धृजपाते हेतुः
नवाये वाक्यार्थः शास्त्रमुपदिपत्तपत्तावन्मात्रस्यावाक्यार्थतात् तत्र वपुषिवथायथा
मुपदिपत्तश्च स्यापिनवाक्यतेविशेषणत्वादिति तदर्थं स्यापि हेतुतेन वाक्यार्थस्य हेतु
त्वमिति एकपदार्थतायथा भस्मोदुल्लभद्रमस्तुभवते द्वादलमालेषु भेदासोपानिय
मस्य गंगिरिस्तुताकोतालयालंकृतिम् अथाराथनोशेषितेन विधुना पुष्पात्मपर्यास्तुत्वा
लोकोष्टेदिनिमोदनामनिमदासोहीनिधीयामदे अत्रमदामोदतेस्तुत्वालोकोष्टेदे
ते हेतुः तच्च समासादेकपदार्थपव अर्थान्तरथासो तदस्य नयोपनिबद्धस्य हेतुतेपर्यं

१३९

वसानम् इदं साक्षादेव हेतुविभक्त्यादिना हेतुतया तपनिवन्ध इति ततो भेदः पर्यायोक्तं
विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः वाच्यवाचकभावमिदं न वागमनस्यापारेणार्थाद्वाप्यस्य
वयदभिधानेन तस्य पर्यायोक्तं पर्यायेण भगवतरेणाभिधानात् धनेस्तनवाद्यप्यवाच्यविषय-
य इति ततो भेदः तदाहरणं यंप्रेक्षाशिरूढापि निवासप्रीतिरुत्क्रिता मदनरावणस्य
खेमाननस्य दयेदरेः अत्रैकपदार्थः येषावतप्राप्ता मदमानपुत्रा जाता अतिव्यजनया
मदमानाभ्यातयो रथिकरणयो निवासप्रीतिरुत्क्रिता इति अभिधाय वप्रतिपाद्यते तेन व
देवोच्यते तदेव व्यञ्जयमानेनोच्यते प्रकार्यो भेदात् एकस्यैव स्तुतिप्रकारभेदे एव कथं
स्यादिति चेद्यथा शुक्लगीव वलति निर्विकल्पकसविकल्पकयोरेकपदस्यैव स्तुतिभ्यां वि-
षयीक्रियते तदुपनयनानिर्विकल्पकविषयस्तथैव सविकल्पके तापि विषयीक्रियते भिन्न
ते संस्तुता विषयकं हि निर्विकल्पकं भिन्नं ते संस्तुतप्रकारकं तस्यैव विकल्पकमिति
तदा तं वस्तुनः सम्यत् सम्यत्सम्यदि योगेन तत्ते सैवातिशयः तदाहरणमुक्ताः केलिवि-
स्तुतद्वारगलिना संमार्जनीभिर्हृताः प्रातः प्राङ्गणसीमि मकरवलदालोद्विलाख्यारुण

का.
प्र.
१५
१५०

हराहाभिमवीजशो कितथेयः कथंति के लीशु कायदि उड्डवने पुभोजन न्यते स्मत्पागली लाये
तम् अत्र विद्वद्भवनस्पृष्टादिधनसे स्तुतिगताः महतो वीपलक्षणम् ११५ महतो यडे
पलक्षणमेगभावोर्थादणो येन तदप्यदा ज्ञमित्यर्थः तदाहरणं तदिदमरण्ययस्मिन्तु
रथ वचनात्पुर्णानवमनीनिवमन्वाह सदायश्चकार रत्नः क्षेपणम् अत्रैतादृशेण महाना
मोहात्पुकायावर्णनीवतयोगे नवाग्रमगततत्सादातिशयपवचमकारनिदाने तस्य प्रथा
न ताहि क्षिते तगराज्ञावाश्च किं विषयो यमलेकारव्यपदेश इति वाच्येन स्युर्वीरो रसः प्रथा
नम् तस्येदाहतात् तस्मिन्निहेतावेकस्मिन्प्राप्ततत्कारभवेत् ससुश्चेयासौ तस्मिन्निहे
तात्तस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्य साथके समाधावत्तत्तयो कारणयो रूपपादानमवत्तत्तत्तत्
कक्षयोः इति विशेषः तदाहरणं उर्वीराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो हरे मनो नमस्तु के गा
छं प्रेमनवेव योति कटिनाः प्राणाः ऊले निर्मलम् स्त्रीतैर्ये विरोधि मन्मथः सुहृत्ता
लक्षतातो लमीनो सत्त्वश्रुतराः कथेनुविरहः सोढव्य इथे श्रुतः अत्र स्मरमार्गणाया
वविरहा सह त्वं ऊर्वेति ततोऽधिकं प्रियतम हरि स्थिता युपातम् यथैवोक्तलक्षणम्

१५०

म अत्रकालरुदस्यवस्तुतएकस्यानेकत्रवासेप्रयोजककिंचिदपिनोक्तम नकेवलमये
वास्तविकतोकिंताशेषितेपि यथा विम्बोऽप्यवरागस्तनन्धिवमदृश्यत अथुनाहृदये
पेषमृगादितववीक्षते अत्रप्रयोजकानिर्देशः स्फुटपव रागपदार्थस्यतोऽलोहित्या-
त्मकतयाहृदयेतस्मिन्हाद्यात्मकतनभेदेयेकतसाव्यवसानात्रैकतविवक्षाविशेषः प्रो-
णवैधस्यजतितनतासेवतेमध्यभागः पञ्चांशुतास्तरलगतयस्मात्प्रतालोचनाभ्यामथा-
नेवदाः ऊचमविवतामहितीयतमास्पेतज्ञाज्ञाणोगुणविनिमयः कल्पितोयौवनेन हि।
नीयोयथा तज्ञाणसिरिसदोअरुअणहरणस्मिद्धि अश्रमेकरसेविवाहरेपिआणोणिव
सिअंक्तस्वमवाणेन अत्रक्तस्वमवाणेनेतिप्रयोजकनिर्देशः अन्यस्ततोयथा अनेकमेका-
स्मिन्कमेणयज्जवतिसोन्यः पुर्यायश्चार्थः पूर्ववद्याख्ये तत्रभवत्पर्ययथा मथुरिसरुचिरेव
चः खलानाममृतसदोप्रथममथुयनक्ति अथकथयतिमोहहेतुसतगतमेवहालदल-
विषेतदेव अत्रैकस्मिन्वलववासिक्रमेणामृतवर्जनेविषकथनेवप्रयोजकनिर्देशः क-
रोत्यर्थेयथातद्देहेनतभित्तिसन्धिरेमिदंलब्धवकाशोदिवः साधेनर्जरतीचरेतिकरिणामे

का.
प्र.
१५३

तादृशनाभावताः सख्योऽसमलभनिः कलमिदं संगीतिकं योषितामाश्रयं दिवसे हि जो।
यमियतीं भूमिं समारोपतः अत्रैकस्मिदिजेतदेतन्मदिरापैपरेने कदिवसेरिति प्रयो।
जकनिर्देशः अनुमानेन तदुक्तं यन्माध्यसाधनोवशः ११७ यदोसंवेधः सपत्तहतिनं सपत्ता
विपत्ताहतिनं वेति रूपत्रयवार्दतः साधने व्यापकताभिमतस्य वेधः योग्यत्ववच्छेदो व्याप
कसम्बन्धपर्यवसन्नः साध्यं तदुभयवचनमनुमाल्लङ्कारः यथा यत्रेताल्लहरेवलाचल
दृष्टो व्यापारयेति भ्रुवं यतरेवपतेति सततममीमन्मस्मृशोसार्गणाः तश्च क्रीकृतवाप
सन्वितपारः प्रहूरः क्रोथनोधावत्पुनतपुवशासनदरः सत्पेसदासोस्मरः अत्रमुवाधेसा
धनस्योत्तरार्थे साध्यस्य वचने प्रयोगश्चैव यत्ताप्रक्रीकृतवापसदाः प्रोधावेदं तपार
नारिविप्रिष्टमनोभवाः सततनियतमर्मभेदवाणकलहसद्वापारकस्थानकतादि
ति नन्यत्रमुवंसाधनवत्साध्यस्यापिवचनेसम्भवति यथासिधुतिहतिवावेयोपितामि
त्यादि तत्तुयं सामान्यतयव तदुक्ते नतविशेषशतिवेत साध्यस्य सर्वभागेतादृशवेवित्रा
भावादिति विशेषोपेयत्ताकृतैरुक्तिः परकस्तसः साकृतैस्माभिप्रोयेरुक्तिरथोदिशे

स्ययत्त वस्तुतद्गुणतामतिभरणे सत्तद्गुणः १३५ अन्तर्गुणोऽस्य प्रस्तुतस्य योगा
तद्गुणसम्पदपरगास्तीयेत्येतिरस्तुतत्प्रस्तुतं वस्तुयत्तदनुकारमेवासादयति सत्तद्गु
णिभरणे तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽत्रेति व्युत्पत्तौ लिते वस्तुतरेण आदितस्य तस्यैव वस्तु
नः प्रतीतिः यत्र त्वना आदितस्यैव वस्तुतरेण गुणपत्तिरिति ततो भेदः तदाहरणं वि
भिन्नवभागसु गतेन स्वरूपं स्पष्टं पतितः स्वरूपाः रत्नेः पुनर्यत्र वारुवे सामानि तस्य
वैशकरीरनीलेः अत्र तद्गुणद्वयं रवितुरगापेक्षया गरुडोऽग्रजस्य तदपेक्षया वहिरिन्मण
नोऽप्रक्तस्य गुणता तद्गुणतया प्रतीतेः एतेन यत्केन विद्याख्यातं स गुणत्यागानन्तरं पुनस्त
त्यामिरिति तद्गुणः तदनुदेयतत्र प्रस्तुतस्यान्तर्गुणास्तीति व्युत्पत्तिकथनप्रकाशविरोधा
त् तत्र गुणद्वयकेनेन वस्तुतद्गुणद्वयव्युत्पादनान्न अन्ते सीमन्तरत्ने रत्नादौ वस्तुमाने संका
शेदादरण्यतद्गुणताभावप्रसंगाच्च न हितप्रत्यक्तस्य संकीयस्यैव सावधिः तद्गुणाननुहा
रेण दस्यतस्यादतद्गुणः तदिति प्रक्तमित्यर्थः अस्याप्रस्तुतस्यान्तर्गुणयोगेपि
यदि मनगुणि प्रक्ततः प्रक्तस्य गुणाननुदरति तदा तद्गुणः तदाहरणं यवलीजदो

का.
प्र.
१५१
१५२

भिसुन्दरतद्विभित्तपमन्त्रायेनिग्रहिग्रं राश्वरिषमिहिश्रपसदग्रणिहिजोनरिक्तोसि।
अशक्तिरिक्तेमनस्यभनस्यापिरिक्तवचनान् उत्तरार्धमेवोदाहरणं तत्रप्रकृतेश्चरयसंज्ञा
यस्तप्रकृतमभस्वस्तुदस्यहोतानिवदन्संवाविर्वाहितत्वात् एवंवाप्रस्तुतेनप्रकृतमि
वाःप्रकृतमिवप्रकृतमप्युपस्थाप्यतेसामान्यमात्रप्रकृतत्वात् तथावाप्रस्तुतेनप्रस्तुत-
रूपानवहरणवत्प्रस्तुतेनाप्रस्तुतरूपानवहरणःप्रकारः यथा गोगमस्तुसितमस्तुया
मुनेकजलाभमुभयत्रसज्जतः रजफेस्यतवैसवमुध्नावीयते नवनवापवीयते अत्रान्याप
देषोपदेगजदेसस्यप्राकराणिकत्वेप्राकराणिकसत्पुरुषोयमानतयोपपादनीये वाच्य
मात्रविश्रान्तौनकदाविदनुपपीतः यद्यथासाधितेकेनाप्यपरेणतद्वत्तथा १३५ तथो-
वर्थाद्विधीयतेसखायातरतिस्मृतः यथायेनोपायेनतथातेनोपायेनेत्यर्थः तथाचकेना
पिकत्रायदस्त्वयेनोपायेनयथासाधितेतदनेनकत्राजिगीश्रुतया तदस्त्वितैवोपायेनतो
तमथावेत्साधनेसखायातरत्यर्थः प्रथमसाधितस्वाद्वोपादतिदेतत्वात् तदाहर-
णे सहशादयेमनसिजेजीवयेतिदृशेवयाः विवृणक्तस्यजयिनीस्तास्त्वमेवामलोकश्चि-

यस्य तदाहरणं महौजसौमानयनायनावितायचुम्भितः सेयतिलव्यकीर्तयः न सदृतास्त
स्वनभेदहृत्तनिः प्रियाणि वाक्कुल्यसुभिः समीहितम् अत्र महौजस्तादिविशेषणानया
रानभिभवतोयत्ताद्यभिप्रायकारेण तत्रवाच्यसप्रवृत्तस्य दोषताभिधानेदृष्टिसिद्धिपुष्टा
द्यत्नमिति दोषाभावमात्राकृत्याकृतौ लकारमध्ये पठितोयमिति एकनिष्ठतेन बहुनोविश
षणानाप्रुक्तादाहरणवदुपादानेनैव विश्रमपि स्यनुभवसिद्धे नतदोषाभावत्वमात्रमिति से
प्रत्ययः वयतालोचयामः तादृशोक्तविशेषणोपमासेपल्लकारत्वं सुचितं अप्रवृत्तविश
दस्य निविशेषतया पुपपत्ररनुभवसिद्धताभावादेविश्रमस्वानुभवसिद्धतात्त यथापुष्टे
सस्य निपलविस्वपर्वनशपादौ व्याजोक्तिस्तु सतभिन्नवस्तुत्वरूपनिर्गहनम् ११८ तद्विभ
नमस्तुतस्य प्रकाशः तथावास्तुतमपि वस्तुत्वरूपेकशक्तिविश्रममयकेनापि यदपहृत्येत
साव्याजोक्तिः नवेयमप्यनुक्तिः प्रकृताप्रकृतयोः सम्पत्तौ कारात् अत्र तत्तदभावात् नव
अथ मरुदस्यानेतरप्रकाशस्यासद्भवशतिसामग्रीभेदादेवाप्यनुक्तिभेदशतिवाच्येपवविधे
पिविषये साम्यसम्भवेपज्जतेरेवोपगमान् ननु यत्राप्यनुवाच्यं सादृश्यापेक्षः साव्याजोक्तिः

का.
५
१५३

१५३

सादृश्यापेक्षमेव तत्र यत्रापि नूतनोपदेयः सापेक्षतिरिति चेन्न तत्रोभयत्राप्यनूतनेरेवोपगमात् य
दाहः साम्यापेक्षानूतनोपदेयसाविज्ञेयानपेक्षतिः अपेक्षानूतनोपदेयसादृश्यापेक्षानूतने
रिति तदाह रोगा शैलेः प्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तापरेष्वाहसंज्ञामोवादि विसेस्युला
विलविधिव्यासेगाभेन कुलः हाशेक्येत्तदिनावलम्पकर्योरित्यविवात्सस्मिते शैलातः
पुरमात्मानमण्डलगणोदयोवताहुः शिवः अत्र पुलकवद्वयसात्त्विककश्यपतया प्रहसोप
त्यकारणतया प्रकाशनादप्यल्पितस्वरूपाविति व्याजोक्तिप्रकाशयतः वयं तु पुलकव
यशुभो प्रकाशितारुद्रावगतिस्तयोः शोचकारणकताप्रकाशेन नापेक्षतेति व्याजोक्ति
रियम् किंचित्सहस्रमहं वदकथितं यत्प्रकल्पते तादृगन्त्ययो हायपरिसेख्यात्सा
मता १५ तादृक्कल्पे व्यापाहायोव्यवहृदाय किंचित्कथितं सत्त्वतल्यस्यान्यस्य
वहृदाय कल्पते सापरिसेख्यामतेतिलक्षणं अन्यस्य कथनमन्यव्यपोहाय कथकल्प
तइति चेत् प्रमाणान्तरेणावगतं स्पष्टतः पुनः शास्त्रप्रतिपादनस्य प्रयोजनोत्तराभा
वात् सहस्रमहं चेति विभागः कथनोद्दिष्टं किंचित्प्रसर्वकं किंचिन्नातत्पूर्वकमित्यद्वैति

१५३

धमिमर्थः नेविहेअपिवियेयवञ्जेदस्पप्रतीवमाननवाच्यताभाप्रत्येकेहिविध तत्रप्रप्र
सर्वकथनेयवञ्जेदस्पप्रतीयमानतायथाकिंसासेयंयेसोसविधमनवयेयुसरेतः किमे।
कोतेयेयंवरणकोस्तुभंयुगलेकोस्तुभभूतः विसानाथंएकेमभिलषणीयवा
करुणायदासक्त्यावितोतिरवाधिविपुत्तयेप्रभवति अत्रात्यनवीसयवादिवावञ्जेयंप्रती
यमानतत्रैववाच्ययवञ्जेयंयथा किंभूषणे सुदृढमत्रयशोनेरत्नकिंकार्यमायंवरि
तसुक्ततेनदोषः किंवत्तरप्रतिदत्तेयिषणाननेत्रं जानातिकस्तदपरः सदसहिदेकम
स्पष्टं अत्रसर्वपूर्वकेकथनेयवञ्जेयं प्रतीयमानेयथा कोटिल्येकवनिचयेकरवरणा
दरदलेषुगगलेकाटिनंक्रुचयुगलेरलतेनयनयोर्वसति अत्रप्रप्रसर्वकपवकथने
यवञ्जेयंवाच्ययथा भक्तिभवेनविभवेयसनेशास्त्रेनयुवतिकासास्त्रे चिंतायशासित
वपुषिप्रायःपरिदृश्यनेमदताम अथेणप्येषांभवति वित्रेषुवर्णसेकाराः खल्लसेयो
गःशालिपुश्यादि यथात्ररेवेतुर्वस्यपूर्वस्यार्थस्यहेतुता तदाकारणमालास्यात्तय
योत्ररमतिवीसायायथाशास्त्रेतेनात्ररत्रोप्रतीत्यर्थः तदाह नितेन्द्रियतविनयस्य

का.

प्र.

१५४

१५५

कारणं गुणप्रकर्षे विनयादवाप्यते गुणप्रकर्षो नु जनो नुरज्यते जनानुगुणप्रभवादिसंयतः
नन्वयकार्यकारणभावालङ्कृतिप्रयेचनप्रसंगेन हेतुलंकारोपिलक्षणार्हः तत्तु आर्यभटो।
इदं न हेतुसत्तामदहेतुभिधानसम्भेदे हेतुरिति तत्किं न लक्षित इति चेत् आशुर्ज्ञेयमित्या।
दिश्यस्यास्पृष्टविश्राभावेनालंकारतत्त्वाभावात् नन्वेवमविलरकमलविकाशः सकला
लिसदश्चकोकिलानेदः रम्यायमेति सम्प्रतिलोकोक्त एताकः कालः इत्यत्राचोकाव्यरूप
यताभिधाने विरुध्यते लंकाराभावादिति चेत् न कोमलानुप्रासेनैव तत्सम्भवात् तत्किं हेतु।
लंकारो नास्ति वक्तव्यमाह कीदृशस्तस्य साविति चेत् पूर्वोक्तकाव्यालिंगमेवेति क्रियया तप
रम्परे १२ वस्तुनो जननेनोमे वस्तुनोः परम्परे जन्मजनकभावो संभवी तस्य तं प्रत्येव पूर्वो
पर्ययोर्ह्येयोरसम्भवादित्यतस्तत् क्रिययेति एकक्रियाजननद्वारेण तथैः अविशिष्टे वस्तु
तावदजातकल्पे तेन वा शिष्टप्रयोजकक्रियाजनकजनकतोपचारः तथा च मिथैस्तादृशो
कक्रियाजनकतमन्योन्यलंकार इति सारम् तदाहरणं हेताणामरेहिसिरीसारजयग्रहस
रणोहासहि अणोणवप्रपप्रप्यणोणवरगुरुग्रति अग्रभीसारणोनसरोदंसौर्यमथोजन

१५४

कता ननु रश्मिमात्रतः प्रश्नस्योत्रयनेयश्चक्रियतेतत्रवासति १२१ असह्यवरसम्भावात्
तरेस्यात्तुतरम् यत्रोत्ररश्मवर्णमात्रेणानुपातमपिप्रथवाक्यपरिकल्प्यतेतदकमुत्तरम्
प्रश्नमति लोकातिक्रान्तगोचरतयाः सम्भावेयदसकृत्प्रतिवचनेतत्पुनरपरम् अत्रप्रश्नोत्तरेया
सह्यउपादानेनचसकरोतीत्युसह्यदित्युक्तं असेभावितेतवमकारितमितिमान्याः अप्रसि
द्धमिति वये तत्रप्रमाणोत्तरगोचरविषयत्वात् अतएवप्रश्नपरिसेख्यातोभेदः तत्रहिलो
कसिद्धविषयस्योत्ररश्मप्रयोजनात्तुभावेनान्यथापोदेतात्पर्ये अत्रतन्निगूढविषयतया
वाच्यपवतात्पर्यविश्रामः तत्राद्येयथा वाणिग्रहद्वयिदेताकतोअम्हानेणैवगर्वाकितीति
तावल्लिखितानुशासुहीचरस्मिपरिवहज्जासुत्य हास्तिदेतव्यावृत्तकृतीनामदमर्थीमूले
नताः प्रयच्छेतिक्वचवचनमनेनात्तरवाक्येनानुमीयते स्तरेचप्रश्नपदपूर्ववाच्यपरमिति
प्रश्नाभावेपिदोषः यहाहस्तिदेतव्यावृत्तकृतयस्तवसंतीतिप्रश्नवाक्यमिहोवेयं नचवाक्यमि
देकावलिङ्गमेव उत्तरमप्रश्नहेतुताभावात् तदरूपतदनुत्पादकतात् ननुतर्हिज्ञापकत
यानुमानमेवेतिवेत्र एकधर्मिगततेनसाध्यसाधननिर्देशादितत् नचात्रतथातस्मादलंका

का.
प्र.
१५५

145

कारात्रमेवोत्तरम् हिनीयोयथा कायसमादेवगर्भं किंलब्धं जनो गुणगाही किं सुखो
सकलत्वं किं उः गोजनयलो लोको कायसमादेवगतिः किं लब्धं जनो गुणगाही किं सो
व्यसखलत्रे किं उर्ग्राह्यं लोकोः अत्र देवतामादेवेषमादिलोकाप्रसिद्धमेव प्रकाशते
किं मांसेयं पुंसो सविधमनवयं युसरित् इत्यादिप्रपरिमंख्यायामनूयवष्टेदेतात्यर्थं अ.
अत्र वाच्यमेवेति ततो भेदः ऊतोपिलक्षितस्मसोऽप्यर्थो न्यसेप्रकाशते १५५ यमेतत्कन
वियत्रतत्तत्परिवर्तते ऊतोपीति आकारादिगिताहास्तस्मस्तीक्ष्णमतिसेवेयः तत्र ह्या
देरन्यथासमाकारः ततो यथावक्रसिन्धुसंदविनुप्रवर्त्येः दृष्टाभिन्नं ऊं ऊं कामिकण्डे पुं
स्त्वतन्याव्यजयेतीवयस्यास्मिताः पाणोखरेन खालिलेख अत्र कण्ड ऊं ऊं मभेदलक्षण
नाकारेण लक्षितं पुरुषायिते सख्या सखी हस्ते खले खालक्षणे नैव दग्धादभिधेयं जितं पुं
सामेव पाणो ह्वापाणस्योपतात् चेष्टाविशेषशङ्किते तेन यथा संकेतकालमनसे विदं
ज्ञाता विरुध्यया हसनेनार्पिता कृतं लीलापद्योनिमौलितम् अत्रनेत्रोत्सादरूपेणोद्भितेना
लक्षितः कामिनः संकेतकालाभिलाषः कामिमानिषास्तु च केन पश्यसे सीलेन नलीलया प्र

१५५

काशितः उन्नोत्तरसुक्तयोर्भवेत्सारः परावधिः १२३ परावधिरिति परः पर्ययभागो गद्यस्य परः
स्ववावधिरुक्तस्य सीमा यस्य तेन पर्यंतभागो यत्र सर्वोक्तस्य अर्थः यथाविरोहतया तत्रैव विरोधो
तेः तदाहरणं राज्ञेसोरेव स्रुथावस्रुथायां परेपुरे सोऽयम् सायेतल्यतल्यवरां नानैगसंवस
मभिन्नदेशात्तयात्तेन कार्यकारणभूतयोः युगपदुर्मयोर्धर्मव्याप्तिस्मात्पादमर्गातिः १२४
अत्रानेतेमिति देशभेदेऽप्येवोपकारकम् नतद्वयगविवक्षितार्थं युगपद्यतिसद्व्यपनिवचने
तेन कार्यकारणभूतयोः धर्मयोर्धर्मभिन्नदेशात्तया प्रतिपादने सा संसृतिः हेतुफलयोर्निष्प्र
सात्कारिव प्रसिद्धायाः समानदेशात्तद्व्यायाः संगते परित्यागात् तथा प्रतिपादने च कारणान्त
रेवोवैलक्षण्यात् तदाहरणं जस्मैऽग्रव्याणात्तस्मैऽग्रभेऽग्रणभजइतेजलोऽग्रणिऽदेतत्क्रां क
वोलिवद्भवेवग्रणसबन्तीणं स्पष्टं नन्वेव विरोधपवालेकारणवदेतत्तु फलयोर्वैयर्थ्यकरणस्य
विरोधरूपत्वादिति चेन्न वैयर्थ्यकरणेऽपि संसृतिः न च विरोधः किंतु तदाधिको वैयर्थ्यकरण
नतयो विरोधप्रतिभासनात् नन्वेवमपि प्रतीयमानो विरोधपवालेकारोऽस्तु नततदाधिका
संसृत्तपलेकारोपवादेऽतिरपिसाक्षात् न च वाच्यं समानाधिकरणपवाविरोधो विरोधालेकारो

का.
प्र.
१५६

146

निर्वाहकोदेतेनतथाधिकरणोपीति स्मृतोक्तसामान्यतपविरोधस्योक्तत्वादिति सर्वं सामा-
न्येनोक्तस्यैवविशेषवपर्यवसानात् अपवादनिर्मुक्तपवदेशोत्तमार्गः प्रवर्तते विरोधालंकार-
स्यवासंगमलंकारोपवादइतिव्यधिकरणविरोधस्यापवादोक्तत्वाविरोधतद्विनिविरोधेवि-
रोधालंकारइति अतपवतयोदाहृतं समाधिः स्वकारेकार्यकारणान्तरयोगात् इत्याका-
राणादत्यन्तकारणेनोपकृतः कर्तायदुक्तेनकार्यं करोतिसमाधिः समाधिरित्युत्तरः न
दाहरणं मानसस्यानिराकर्तृपादयोदेष्यतिष्यतः तपकार्यादिष्टोदेषुदीर्घानगर्जितम्
तयोस्तुल्यकल्पताविरहात्तसमुच्चालंकारोत्तमभावः समंयोग्यतायायोगोयदिसम्भावे-
तः क्वाचित् १२५ योग्यताग्रन्थसम्भावितः सर्वसंमतः तेनेदमनयोस्ममुचितमिति यो-
ग्यतासम्बन्धस्यनियतविषयमर्थवसानेवत्रदासमेतामालंकारः योग्यताचप्रकर्षनिक-
र्षाभ्यो तत्रप्रकर्षणयथा यावत् शाल्यातिशयनिकसंस्थानमेवाहगाद्वीर्यदेवाप्ययम-
नुपमोदत्तपत्रः स्मरस्य जातेदेवात्सदृशमनयोस्मदन्तेयत्रदेतद्व्यङ्ग्यारोप्यनतमधुनाराज्यमे-
कातपत्रम् निकर्षणयथा विप्रविप्रवतवतमहश्चिमेतद्विप्रजातोदेवाइवितरचनासर्वं

धाताविधाता यन्निस्वानोपरिणतफलस्फीतिरासादनीयायश्चेतस्याः कवलनकलाको
विदः काकलोकः क्वचिद्यदिति वैषम्यानश्रेयोद्यदनामियात् कर्तुः क्रियाफलावाप्ति
र्नैवानयेत्ययद्वत् १२५ गुणक्रियाभाकार्यस्वकारणस्य गुणक्रिये क्रमेण च विरु
द्धेयत्तप्यविषमे मतः १२७ ह्योश्चेतविलक्षणतया यत्कश्चिद्योगोद्यदनां नोपेति किं
तत्र यत्पद्यमानतयेव प्रतीयते सपको विषमः यश्च क्वचिन्कार्यमारभमाणः कर्ता बल
वत्कारणोत्प्रेक्षा विष्णुभा क्रियाफलेनामोति प्रत्युत्तानिष्टे विषयमासादयोत्सादितो य
यश्च क्रियाफललाभेपि कार्यकारणयोर्गुणोक्रिये वा विरुद्धे भवतस्तौ तृतीयवत्तथो
विषमा सर्वत्र समताया विपर्ययात् तत्र प्रथमो यथा शिरीषादपि मृदुहरी के ये कमल
लोचना अये कुरुच कुरुलाग्निक कर्कशो मदना नलः द्वितीयो यथा सिद्धिका सत सेत्र
स्तप्रशशीता शुभागतः जग्रसेसा अयतत्रतमन्यः सिद्धिका सतः तृतीयो यथा सद्यः क
रस्पशमवाप्य विष्टे रोरोरये सक्तया एलेखा तमालनीला शरदि न्युपां उर्यशसिलो
क्याभरणप्रसूते चतुर्थो यथा आनन्दसमिन्दासिमज्जवल यदललोचने दैदासि त्वम

का.
प्र.
१५७

१५७

विरहस्त्वयैव जनितस्तपयति तरो श्रीरसे रसे अज्ञानन्ददानपारीरतापक्रिये विरुद्धे स्तुत्रे।
विभागतपलक्षणपरस्तेन सन्धेयिनो रात्रुदृष्याभावात्सकस्य विषमस्याप्येपि मेदाभवेति
तत्रावयवायविनोर्वैषम्येयथा विपुलेन सागरपापस्य ऊर्द्धाणां भुवनानियमपि रेणु
गच्छे मद्दविभ्रमासकलयापेपुनः सपुरस्त्रिये कतमेये कयाट्टणा एवमन्यत्राप्ये म
हतोदन्महीयो सावाश्रिताश्रययोः क्रमात् आश्रियाश्रयणोऽस्यान्ततनुतपयिके मत्त
त वर्णनीयोक्तर्षापेक्षया यन्महत्त्वाश्रिते विषये तदपेक्षया तनुरप्याश्रयो महीयान्सा
न्महीयेस्तथावर्णिते महत्त्वाश्रये विषये आश्रये एव तथावर्णिते तनुभयमधिकाल
हूयः तत्राद्येयथा अहोविशालभूपालभुवनत्रितयोदरम् मातिमात्रमप्रावेयपि
यशोराशिर्यदत्रे अत्राश्रयस्य भुवनत्रयस्य महत्त्वावर्णननेहिनीयेयथापुगात्तका
लश्रुतिसेह्यतात्मने जगन्तियस्योसविकासमासत तनोमसुस्तत्रनेकेदुभुद्धिपस्तपोथा
नाभागससम्भवासुदः अत्राद्येयभूतायासुदो महीयस्त्वेविवर्धिते प्रतिपक्षमप्राप्तेना
प्रतिकर्तृतिरस्त्रिया यातदीयस्य तत्तत्प्रत्यनीकेतनुच्यते १३ अपकारिणमपवि

१५७

पक्षे साक्षादपकर्तमक्षमेणापितदीयस्यतिरस्करां न मेवोक्तव्यं पितृ तत्र च्यते प्रत्यनीकं
प्रत्यनिधितुल्यतात् यथा नीकभिद्यो ज्ञेयं शक्ते न तदीयेनो विजोयत इत्यर्थः तदीयतवसा
त्तात्सम्यगेन परस्परसम्यगेन वेति द्विविधमेकत तत्राद्ये यथा त्वेति निर्मितमनो भव
रूपः सादृश्यं न भवत्यनुरक्त्या येन भिर्युगाय देवशोभनात्ता उच्यते न शयादिवकासः अत्र
कामिन्याः कामिनश्च साक्षादेव स्वस्वामिभावसम्यग्यः द्वितीयं यथा यस्य किंचिदपि
कर्तमक्षमः कायनिगृह्यत हीतनिग्रहः कोतव्यं स ह्यशास्त्रनिर्कृती राक्षसीरनुमधुनापि
वाप्यते अत्रोच्यते दार्थेन पुत्रिस्त्वावयवावयविभावसम्यग्यः समेन लक्षणवत्त्ववत्त्व
नार्यमिगृह्यते निजेनागतनावापितरीलितमिति स्मृतम् ५१ निजस्वाभाविकलक्ष
निगृह्यनीयसाधारणं विन्देत्तद्वारेण केन विदुस्तनावलवत्तयाय किंचिदस्त्ववत्त्वगत्वेव
तिरोधीयते तन्मीलितालंकारः तच्च द्विधा लक्षणः क्वचित् स्वाभाविकत्वात् क्वचिदागं
त्वकताश्रेयस्यः तत्र स्वाभाविकेन लक्षणमीलिते यथा अयागतरलेदृशी मधुरवक्रव
णागिराविलासभरसङ्गरागतरतीवकात् सखम इति स्फुरितमङ्गके मृगादृशो सती

का.
प्र.
१५६

148

लीलया तद्वन्नमोदादयः कृतपुद्गेपिसंलक्ष्यते अत्र हंकरं गितादिग्रहस्य साध्याविकेलि
हं. समानेचतिशयेन नमदेन तत्राप्यतुल्यत्वात् आगतकेन लक्ष्मणायथा यो कनुरा
सुनिवसंति साहादिसादेस्त्वत्तातशोकिचथियोविवशादिषस्त अण्यगमुत्तलकमुहह
तासकम्पनेषामोदावतभियोननुयोप्यभिज्ञाः अत्रकम्पपुलके अंगस्योलिगादिमादिक
दगानिवाससामाक्याधिगतशीतरूपकारणस्यागतकत्वेन तत्कार्यभूतयोरप्यागतकत्वे
भयेस्ममनता चतोद्युपितेयारूपलम्भात् स्थापनेपोहतेवापियथासर्वपरम्पर विशेष
एतयायत्रवस्तु सैकावलीद्विधा १३१ स्थापनविधिः अपोदावनिषेधः यथासर्व
मिति वीप्सायामव्ययीर्भावः तेन सर्वं सर्वं वस्तु प्रत्यक्षरस्य वस्तुनोयत्रविशेषणतथावाह
त्येनविधिः यत्रवातयानिषधः साद्विधापकावली विशेषणतयाविधिरिति विधेवि
शेषणमित्यर्थः एवंविशेषणतयानिषेधोपिकश्चित्तसर्वकालविशेषणतयास्थितेव
स्तुपरंविशेष्यकृतायत्रस्थापनेपोहतेवासेकावलीत्रस्तुशरीरत्वाद तत्सर्वं प्र
तियथात्ररस्यवस्तुनरत्मादिप्रकाशविरुद्धं तत्रविधौयथापुण्यस्यसर्वगताने

१५६

वरांगनार्थपुनिरस्कृतोपः रूपं सपुन्दीलितसद्विलासमसं विलासाः असमापुथा
स्य अत्रपुण्यसङ्गनास्नासासंगनाक्रियापुनितरूपंतस्यविलासास्तेषामसुखमिति
क्रमेणविशेषणतयाविधिः निषेधेयथा नतजलेयत्रसुचारुपंकजैरपंकजैरयदली
नषट्पदे नषट्पदोसौकल्यकृजितो नवानुकृजितेन तत्रहारयन्मनः अत्रजलेजलेपंक
जस्यनत्रषट्पदानां तत्रकृजितस्यनत्रापिमनाद्वारितायाविशेषणतयानिषेधः यथा
नुभवमर्थस्यदृष्टतत्सदृशोस्त्वितिः स्मरणं अत्रार्थस्त्वितिः स्मरणालंकारश्चतिल
क्षणंयथानुभवमितिस्त्वत्पाकारदर्शनेदृष्टे तत्सदृशश्चित्तेतत्तत्संस्कारोद्योयदत्त
निर्देशः अदृष्टादेरपुण्यलक्षणतयद्वामादृष्टास्त्वैविरुद्धाभावेनालंकारताभा
वाद्यवच्छेदकतया लक्षणतर्गतमेवेतत् नद्वयंवाक्यार्थः केनविदाकारेणनियतो
यदाकदाचित्केनचित्समाणेनानुभूतः सकालान्तरेसंस्कारोद्योयदेतौतत्समानयत्सदृश
नेसतियदनुभूतेप्रकारेणस्मर्यतेतत्स्मरणालंकारः सद्विधापतजन्मनिजन्मोत्तरेवा
नुभूतस्त्वितिः क्रमेणोदा निम्ननाभिः कुदरेषुयदम्भः स्नावितंवलदृशालदरीभिः न

का.
प्र.
१५४
१५९

इवैः ऊह रुतैः सरनायैः स्मारिताः सरितः कएह रुतानाम् करत्तु गहि अजमो आथ
ण पुह विनि वेसि आह रपुरम् सभरि प्रपुं वजस्य स्मणामह क द्वा स्मरो मेवम् स्पष्टे प्रो
तिमान न्यसं वित्तु ल्यदर्शने अत्राप्यन्यसं विदितिलक्षणं तत्तल्यदर्शने रतिदेहति।
देशः अनेति पदार्थे परास्मृता तदित्यर्थे न प्राकराण कतल्यदर्शने सति यदप्राक
राणि के त्वन ताने सभुंति मानित्यर्थः न त्वेनागीया ध्रुवसानु रूपायामतिषयो को वा
मिच्छामिः तत्र वस्तुतो भ्रमाभावेऽपि ध्रुवसानमात्रस्योकारात् इदं तर्थावगमेन संज्ञाः
प्रहतेः भ्रमोपगमस्य स्पष्टमेवोपगमात् तदाहरणं कया लेमार्जरोरस शतिकरोले
छिशाशिनस्त रुस्त्रिद्रोता न्यससतिकरी संकलयति रतां ततल्यस्थान्दरतिवनि
ताप्यशुकमिति प्रभासतश्चन्द्रो जगदिह महो विस्मवर्ति आलेपमुपमानस्य प्रतीपमु
पमेयता तस्यैव यदि वा कल्यातिस्कारतिवत्येना १३५ अस्मृप्योजमनिवीहयि
त्वयपमेयमेवात्ममिति के मर्थ केन य उपमानमाक्षिप्यते य अतस्यैवोपमानतया प्रमे
हस्योपमेयेन स्मादिशाखीव वक्ष्या अनादराद्यमुपमेयभावः कल्पते त उभय रूपे प्रती

१५४

ये तपमेयस्योपमानेप्रतिकूलवर्तित्वात् तत्राद्येयथा लावस्यैकमिसप्रतापगा-
रिमन्प्रेसेरन्पागिनोदेयत्वयिवनीभरत्तमधुजेनिष्पादितेवेधमा इतुः किंचदित-
किमिषविदितः सृष्टाकिप्रुत्पादितंवितारत्तमहोस्तथैव किममीसृष्टाः कूलत्वा-
भूतः अत्रयथासंख्यासंत्वपिआक्षेपपववमत्कारकारीत्याक्षयोदाहरणता हि
तीयेतत्कृविउपमिमनिष्पत्तिरस्कारः कृवित्तनिष्पत्तिरसिवतद्वतः क्रमेणोदा-
हरणंयपहिदावस्तुन्दरिकलेदाथेणस्तनसवप्रणिजे तज्ज्ञाप्रुदेणकिमोय-
रिचन्दोतवमिज्जरेजोणे अत्रप्रलोपमानस्यप्राशिनः सत्यगुणत्वाउपमितिनि-
ष्पत्तिः वशानित्तमितिपदेनयोत्पत्तैववर्तितरस्कारहेतुः गर्वमिसंभाव्यसिमेल-
चनपुर्गलनकिंचदसिभद्रे संतीदृशानिदिशदिशिस्वरस्तनोलनलिनानि अत्र
तलिनानोलोवनोपमेयीकरणमेवानादरहेतुः उपमेयस्यन्यूनगुणतस्थितः अ-
नयेवरीत्यातदन्तपिदृष्टव्यं यत्सामान्यगुणयोगाभावेनोपमानताननुभवेपथ्यस्य
यमानतकल्पनयाअसदृशत्वेनप्रसिद्धस्यापमानकल्पनत्वयावास्तव्योपलक्षण

का.
प्र.
१५.

150

तथा योज्यं तदाहरणम् अहमेव गुरुस्तदाहरणानामिति दाह्याहलतातमास्मदप्य
ननु सन्ति भवाहणानि भूयो भवन्ते नस्मिन्वदन्तानि उज्जनाम् अत्र दाह्याहस्यावलववववो
पमानतसम्भाष्यमेवोपनिबद्धंति रक्ताः प्रस्तुतस्य यदनेन गुणसाम्यविवक्षया य
कात्स्यवध्यते योगात्तन्मासात्म्यमिति स्मृतम् १३५ अतादृशत्वेपिविवक्षितगुणा
साम्यप्रस्तुतस्यामेनाप्रस्तुतेन योगात्तन्मासात्म्ये नत्रापचित्यक्रानि
नगुणस्यापि विशेषणत्वेविवक्षितम् अन्यथा तद्गुणालेकारेति व्याप्तिः वध्यत इत्यस्य
प्रत्यायनमात्रमर्थानतु शास्त्रं प्रतिपादने तदाहरणे अविसंभावात्तागतोऽत्यादावेका
त्म्यस्याशास्त्रत्वात् तदाहरणे मरुजलसविलिप्ततनवानवहारलताविभूषिताः
सिततरुदेतयत्र कृतवक्ररुवोरुविगमलाशुकाः प्राशभ्यतिविततयाम्निथवल
तिथरामविभाष्यतागताः प्रियवसन्ति प्रयाति सखमवेति रस्तभियोभिस्सारिकाः अत्र
भिस्सारिकावेदयोरेकात्म्यप्रतीतिः क्वचित्प्रस्तुताप्रस्तुतयोस्तत्र कालीनविवेका
दिनातउभयेन यथा वेत्तवत्तत्परुवोवधुनोकणाग्रतो गण्यतलागतानाम्

१५

अथ स्मरयोगे सदस्मरयोगे सदस्मरयोगे च पर्यवस्यतीति यत्केनचित्तेन शालदितास्तदुक्तं तथा
हि कुलममलिनं भद्राशुतिर्मतिः श्रुतिः शालिनी भुजवलमले स्फीतालक्ष्मीः प्रभुतमावति
तम प्रकृतिस्वभगाद्यन्तर्भावाग्रमीभिरयं जनो व्रजति स्वतरोदये गजेस्तपवतवोऽङ्गणाः अत्र
कुलादीनां समीचीनानां मेवयोगः उर्वराश्च कदाह्वरणात् स्मरमार्गणादीनामसमीचीनानां
शरीरादिव सक्षसलितेरागलितयोवनाकामिनीसरोविगतपंकजे स्वस्वमनविरसाह्वतः प्र
भुधनपरायणस्मृततर्जितस्मज्जनान्दयोगान्दगतः खलामनसिसप्तशाल्यानि मे अत्र सदस
तेर्योगः उर्जनस्यासत्तात् शाल्यादीनामसत्तात् पतञ्जले हर्वहरस्थित्यादिनाविशेषणेन
ह्यस्मरणादिनाप्यशस्यमिति सप्तश्रुत्यान्तरमाह सतत्योगपद्यागुणक्रियाः १७ अत्र गु
णाः क्रियाश्चितिविगुहसंख्याविशेषस्याविवक्षाणात् विशेषविवक्षाविरहेण च सजातीय
वैदित्वातीत्यस्याप्ययोगपद्यस्य लोभान् गुणावक्रियेव गुणक्रियेव गुणपद्भवेत् सप्रियः स
मुश्चयः तत्र गुणयोयोगपद्यं यथा विदालितसकलारिक्तलतववलमिदमभवदशुविम
लेच प्रखलमुत्थानिनरादपिमलिनानिवृत्तानिमातानि अत्र विसलत्वमोलनतयो गुणायाः

का.
प्र
१५१

151

क्रिययोर्यथा अयमेकपदेतयावियोगः प्रियाया चैषततोतिदुःसहोमे नवचारिथरोधयाह
होभिभविनयेवनिरातपत्ररसेः अत्रचोपातोभविनयमिति क्रिययोः गुणक्रिययोयथा
कलुषेतवाहितेष्टकस्मात्सितपंकेरुहसुन्दरेववत्तः पतितेवमदीपतेद्वेतेषावप्रविष्टा
स्फुटमापदोकटाक्षः अत्रकलुषतपतनेयौगुणक्रिययोः अत्रकश्चित्तेयैधिकरणपवस
पुष्पयस्याह तत्रयुक्तं युनोतिचासितनतेवकीर्तिमित्यादौसामानाधिकरण्येवदर्शना
न केचित्सामानाधिकरण्यपवायमित्याहः तदपितसम्पक कृपाश्रणिपाणिश्रभवान्
णादितौसमाधुवादाश्चस्त्ररास्त्रगलयेत्यादौवेयेधिकरण्येनदर्शानात् एकक्रमेणाने
कस्मित्यर्थायः एकत्वेनविवदितेवस्त्ययत्रक्रमेणानेकस्मित्यवतिक्रियतेवासपकः पर्या
यः अत्रक्रमेणानिसमुच्चयव्यावर्तनायप्रयोजकानिर्देशात्तन्निर्देशोभवतिकरोत्यर्थो नन्
साभाविकतासामाविकतेहृषलक्षणाः कएहकालरूढवाससाभाविकतेनभवतीत्य
आनुदाहरणतापतेः तत्राद्योयथा नन्याश्रयस्थितिरियंतवकालरूढकेनोत्तरोत्तरवि
शिष्टपदोपदिष्टा प्रागणवस्मरूढयेहृषलक्षणाश्चकएहयुनायससिवाविपुनः खलाना

भृंगासहेलेयदिनापतिष्पत्वेवेदयिष्पत्रववम्कानि अत्रभृंगापातानेतरेभेदप्रत्ययो
ननुयवमेवप्रतीतिः ननुभृंगापातनभेदप्रत्यवाक्यमेकात्मकतप्रतीतिरितिचेत अ
त्रेतथातेपिप्राथमिकाभेदप्रत्ययस्यानिरासात् तस्यह्येतेतात् विनाप्रसिद्धसाधारमा
येयस्ययस्यितिः एकात्मायुगपद्विरेकस्यानेकगावरा १३६ अन्यत्रकुर्वतःका
यमशक्यस्यान्यवस्तुनः तथैवकरणेवेतिविशेषः त्रिविधः स्मृतः १३७ सपषात्रि
धातत्रप्रसिद्धसाधारंविनायेयस्यविशिष्टावास्थितिर्यदेभिधीयतेसपकविशेषः तत्रप्र
सिद्धमित्यनेनेदमुक्तंयद्वत्तवमाधारतनविवादितात्किंतकविप्रसिद्धमात्रमिति
अतएवतथैवोदाहरणं दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणायेषाम ३मय
तिजगतिगिरः कथमिवकव्योनतवन्द्याः अत्रकविहंप्रसिद्धसाधारंविनागिरावि
शिष्टावास्थितिरुक्ता एकस्यवस्तुनोयुगपद्याएकात्माअनेकद्वन्निस्माद्वितीयोविशे
षः एकात्मेतिपकेनसभावेनेत्यर्थः एतद्विशेषणमेकस्त्रिधावससीत्यादियथासं
ख्यायावर्तनाय युगपद्यादिपर्यायनिवारणाय तदावरणे सावसरतेज्जुहियस

का.
प्र.
१५१

152

विश्रुतस्त्रीसुसाश्वेष्टेणसु अस्त्वारिमानसुत्तरिओंकसोणोत्थिपावाणे स्पष्टं २भसे
नामकार्यं कर्तव्यं तदर्थं दशकस्यार्थकार्यं स्पष्टं यवकरणं सुत्तरीयो विशेषः अत्र
तथैवेति तेनैव प्रकारेणोत्तर्यः एतश्च पुनोतिवासितनुतेव कीर्तिमिन्नादिसमुच्चयया
वर्तनाय तदाहरणे स्फुरदस्मृत्यपमुत्पत्तापचलनेनोत्तरे जतानवयविद्यम् विधि
नासस्ते जनेनोमनोभोभुविसन्नेसविताहृदस्पतिश्च अत्रान्यकराणं शास्त्रं कवित्वया
पेयया गृहिणीसविवः सतीमिशः प्रियशिष्याललितेकलाविद्यो करुणाविमुचि
नमस्तुना दशतात्तावदकिं न मे हृतम् अत्र किं न मे हृतमिति सविवादि सर्वे दशरात्र्या
कार्यकरणं नन्याथारेविनावास्तवसायेयस्यार्थस्थिति रनुपपन्नैव यवमन्ययोरप्य
नुपस्थितिरिति चेन्न अतिशयोक्तिमालम्ब्यतथाभिधानात् सर्वत्रैव विधिर्विषयति
शयोक्तिरेव प्राणायिता नोविनाशायशोलेकारताभावात् अतएवाहः सैषा सर्वत्रैव
क्रोक्तिरनयार्थविभाष्यते यत्तोस्योक्तविभिः कार्यः कोलकारेनयावितेति विशिष्टो
भाष्यते वमन्कारविशेषः विषयः कियतश्चार्थः सुप्तस्त्वपुणयोगादसुप्तलपुण

१५१

दिष्योयत्रोगवादि संस्वरूपरागप्रभुत्वमणिमेलकवित्योक्तानामलेकाराणो संवलन।
पववसकारुतस्मात्सायलंकारः तत्रह्युगीतिः परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थिते तदाभावात्तु
तत्रप्रथमा संस्वरुद्धिरुद्यते द्वितीयात्तु संकरः सवत्रियेति प्रकारवत्तु ह्ये लक्षयति सेषां
स्वरुद्धिरेषां भेद नयति ह्यस्थितिः १५ भेदसूरूपतो विषयतो वा परस्परमनपेक्ष्य स्थिति
व्यवस्थितिः एतेषां समनंतरमेवोक्तानामलेकाराणो भेद नयति स्थितिस्मात्संस्वरुद्धिरुद्धि सं
करभेदास्तनैव अंगानि भावे सूरूपसतः सापेक्षतया तत्र अनिश्चये व्यवस्थिते रेखाभावात्।
व्यवस्थितविषयतः परापेक्षतात् विषयभेदात्तु सूरूपेण ह्यलेकारमात्रस्याथालंकारमा
त्रस्याप्यथालंकारयोर्विनिश्चिप्रकारा तत्राद्यायथा ऊसमसौ रभलोभपरिभ्रमजुमर
सजुमसम्भूतेशायथा चलितया विदये कलमेखला कलकलालरुणा यथा अत्रानुशा
सयमकमकेयोः परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थितिः द्वितीयायथा लिम्पतीवृत्तमोगानिवर्षा
तीवाज्जननभः असत्सूरूपसेवेव ह्युनिष्फलता गाता अत्रोत्प्रेक्षापमारपरस्परमनपेक्ष्य
व्यवस्थिते संस्वरुद्धिं प्रयोजयतः अत्राप्यथा सोणार्थि पद्यगामेनोपग्रसहमहतलाग्राम

का.
प्र.
२५३

153

आरुणानद्विप्रयल्लङ्घिपरिसम्पत्तीनिवारे अत्रानुप्राससूयकेषाहार्थालंकारो ननु।
नयोः प्रहार्थरूपाश्रयभेदेन कथमेकार्थममवायलक्षणसंस्थाद्विरिति चेत् एकवाक्ये
स्मृत्यसिवासमवतत्वात् अविश्रान्तिस्तथा मात्मनो गेहि नतु शङ्करः तेषामवालकारा-
णां चारुतायै स्वरूपनिष्पन्नयेवात्मोपेक्षणदात्मन्यनासादितस्तत्र भावानोयत्परस्परम-
नुग्राह्यानुग्राहकतंसत्तसकुरः संकीर्णमाणसूयत्वात् तदाहरणं अतीसीमेतविद्धेम
रकतितिरुतेहमनादेकपत्रे लुमायां सखलायां कदितिमणिजलाकोटिप्रामदहोती
षोणविम्बोष्कोत्पातदोरिष्टगृष्टांमित्ररीणांमरेण्यराजनुजाफलानोस्वजशतिशवा-
रानैवद्वारंदूरेति अत्रविम्बोष्कोत्पातसंज्ञामितितद्गुणमपेक्ष्यगुजाफलानोस्वजशतिश्रा-
तिमानात्मानलभते तद्गुणेष्वनसत्तन्नेणवसक्तविशिष्टकरोति किंतु भ्रान्तिमदेषदा-
येति परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकभावः अत्रद्वयोरलंकारयो संकरः बहूनामपियथा-
दाभाभिर्भाभिः करक्षतकलेकादावलपोविपोगिवापत्रैरिव कलिनैवैराग्यविशदः य-
दिष्टेखलाशपरिकरकपालोकिंततलोशशीभस्मापाण्डुः पितृवनरवयोमिवरति अत्रन

२५३

लभाभिर्भाभिरिति पतिवनयो श्रीतिवोपमाकलंकादवलयेति तारापरिकरकपालेति रूपं
 पकं वियोगव्यापनेरिवेत्सुतेत्तौ वैराग्यविशेषदृशति शेषः चत्वारोप्यनेपरम्परसङ्गं मिभावेन
 प्रतीयते तत्रोत्प्रेक्षाशेषाङ्गं तदुपपादेव वैराग्यविशेषदृशति द्वितीयावसन्धानात् अथश्रवण
 कोपमयोङ्गं तदुपपादगतनिर्वहमादिभिरवज्रताया अदवलयेत्यथारणस्यवसंगतः तादृश्या
 रिकरकपालेति रूपकं पितृवनरवेत्सुपमाया सङ्गम् तदीजं द्विशादृशम् नचप्रमणानेवा
 म्नासहसादति किं किं तदुपितकपालाश्रयतेनेवेति सर्वशब्दाङ्गानां तादृशार्थसंगापेक्षा
 ववहृदनीयां सर्वेषां वैषम्यार्थेति कथारुतदेतरेणांगिभूतावसमासोक्तिः चन्द्रगतत्वेन म
 हाव्रतिल्लभोत्पत्तीति साव्यक्तैवेति प्रकाशकृतानर्कस्यवधेयम् कलकादवलयेति
 कथमेकांततो रूपकमुच्यते तपमाया अपिसम्भवेति सन्देहसङ्काशो विस्मादिति च त्र रूपक
 परिग्रहे कश्चित्तमेवसाधकं प्रमाणतः सन्देहस्याभावात् कथं साधकत्वमिति चेद्देयं
 म् कश्चित्तरूपविशेषणस्यादवलयेत्येवसार्वत्रिकी प्रसिद्धिर्नतकलेके अतः प्राधान्येनाद
 वलयप्रतीतिरेवोद्देश्या साधरूपकपरिग्रहेणैव सम्भवति तत्रतिरोहितकलङ्कारूपमदव

म

श्री.
को.
प्र.
१५५

154

लयत्तमेव प्रत्यतयावगम्यते नन्वेवमपि विशेषणमिदं मसम्भवेव वदन्त्यपदेकिरणेन कले
कास्याभावात् स्तमेवतेनतद्धारणादिति चेन्न शेषस्माययादिकुलं कास्याप्राधान्यं कर
धारणसमदेव प्रत्यासन्नतयोपवर्त्योत्पत्तेतथासत्पुपमापरिग्रहोको दोष इति चेत् कलेको
द्ववलयमिवेत्युपमायां कलं कास्यप्रधानत्वेन प्रतीतिः नचास्यकरुधत्तने प्रत्यतो स्तीति प्र
त्यतेत्युपचारपवधारणं स्यात् प्रत्यविषयापवधारयित्वा चाप्रत्योपचारपवधारयानिति न
एकमेवाश्रीयते शास्त्रालंकारयोरप्येवमेकरोहप्यते इति प्राञ्चः तदाहरेति च राजतितदी
यमभिहृतदानवरासातिपातिसाण्डवनदा अत्रयथापियमका नुलोमविलोमसचित्रभेदो
यो न स्फुटं परस्परं पद्विज्ञेत्तथापि यमकनिर्वाहप्रवृत्तस्य कवेः प्रवृत्तयत्नानि वृत्ततया
नुलोमविलोमस्याप्यत्र यमकापेक्षा यमकस्य वास्तव्यतातिशये तदपेक्षायादाश्रयणाति
वृद्धरतयातिशयेन विदग्धमनो नुरज्जकत्वादिति तेषामाशयः वस्तुतस्तु यमकनिर्वाह
पवकविप्रवृत्तिरिति निश्चायकेनास्ति प्रस्तुतत्वात् तथा तथापि यमकं न विवृद्धतः किं तत्तत्र
यत्नः तस्मै देकाश्रयानुप्रवेशेनैवाप्येकरोहत्तत्र प्रत्यानुग्राहकतयाप्येव युक्तं एकस्य च

ग्रहेत्याद्यदोषाभावादनिश्चयः ॥५१॥ न्यायः साधकप्रमाणतादोषः प्रतिकूलताग्रहोद्यवस्थि
तिः यत्र ह्येवोक्तो बालेकाराणो मेव त्रयोपेतोपि विरोधात्रैकथा व्यवस्थितिः न चेकतरपर
ग्रहस्य साधकं तदितरपरिग्रहे साधकं शो न तदेव व्यवतिष्ठते सोऽप्यनिश्चयवृत्ताद्वितीयः संकरः
स्तत्र स्यवकारेण संकरस्यैवोपक्षेपणान्न तदाहरणं न ह्येवोपक्षेपणान्न तदाहरणं न ह्येवोपक्षेपणान्न
सममलम्याडो न ह्येवोपक्षेपणान्न तदाहरणं न ह्येवोपक्षेपणान्न तदाहरणं न ह्येवोपक्षेपणान्न
स्त्रिंशद्विशेषणमहिम्ना प्रस्तुतप्ररुषविशेषप्रतीतिरियसमासोक्तिः किंवायेरप्रस्तुता
प्रस्तुतस्य प्ररुषविशेषस्य तत्समानगुणतया प्रतियेतरप्रस्तुतप्रशोसेति सन्देहः एकैक
दाप्रस्तुताप्रस्तुतोभयरूपताभावात् अनयोर्पुण्यपदसम्भवात् न्यायदोषयोरवसम्भवाच्च
अयं ह्येवोपक्षेपः बह्वनोयथा नयनानन्दवयोन्दोर्विम्बमतेत्यसीदति अथुनापि निरुद्धा
श्रमाविशीर्णमिदं तमः अत्र किं कामोदीपककोद्यवर्तत इति भंगेन तरेणाभिधानात्पराया
क्तं किंवापतदित्यस्य विम्बपरामर्शकतया वदनस्य नुविम्बेनाध्यवसानादतिशयोक्तिः के
वापतदित्यवक्त्र निर्दिष्टेन नुविम्बरूपणवशात्पक्षकम् अथ प्रसीदतीतस्योभयनान्ययविव

का.
प्र.
१५५

155

क्षयासेकतरस्यप्रकृततादीयकम् द्वयोश्चिप्रकृतत्वेवातल्पयोगतावाकिंवाप्रदोषवर्ण
नेचन्द्रविम्बस्यप्रकृतत्वेविशेषणसास्यादाननप्रतीतोसमासोक्तिः आहोतिन्नुत्तनैर्मल्प
वर्णनप्रस्तावाश्चन्द्रस्याप्रस्तुतेननाप्रस्तुतप्रशंसतिसेदेहः न्यायदोषयोरभावात् यत्र
तत्रयोरन्यत्रस्यावतरः तत्रैकतरत्रिंशयात्रसंशयः तत्रसौभाग्येवितनोतिवक्रशशिनी
न्यास्तेवहासद्योतीरित्यत्रसुख्येनप्रतीयमानाहमित्युतिर्वक्रपवात्रुक्त्यभजतेतत्रैव
त्यतस्तत्सभावात् वक्रस्यप्राधान्येनास्थितिरूपमायामवेत्युपमासाधकांनिर्वाणानि
नानुक्कलता सुख्यतस्तत्रहासद्योतेरभावात् नास्वप्रतिहृत्लागौणत्वेपुपपत्तेरितिबुद्ध
यकंप्रतिसाधिकावाधिकावा वक्रन्दोसमयेयदपरः प्रीतोपुरुषस्वितश्चपरापरतमिन्हा
वनुगुणम् सुखरूपन्दोसत्येकिमपरेणोनुप्रतीतेः नेतिप्रतीतिः तथाप्रतीतिश्चरूपके
णेतिरूपकंप्रतिसाधकतोप्रपद्यतेनप्रतवेकस्यप्रतिहृत्लम् इन्दुसमानपणेवैकैसतिके
मपरेणुद्धितरतिप्रतीत्यातत्रासेगसम्भवात् अतोनापमावाधकम् राजनारायण
लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गतिनिर्भस्म इत्यत्रालिङ्गनसुपमायावाधकम् स्वामिसदृशोप्रतिप्रयसी

१५५

प्रशुक्तस्यालिंगनस्यानौचित्यात् नतृपकेसायकम् पादाभ्युज्जेभवत्तदोविजयायमज्जेमा-
जोराशिजितमनोहरमांस्त्वकायाम् इत्यत्रमज्जोराशिजितमभ्युज्जेप्रतिकूलं तत्रासम्भ-
वान् अतोऽपकेवायकं नन्वेवंतदपमासायकमपिभवतिपादेनशूलत्वात् तत्तथै-
वपकवायकतामात्रमस्येत्यते नतृपमासायकतमितिपवममप्यपिपदेकत्रानुकूलं त-
दाहंलपनपरप्रतिकूलम् यश्चैकत्रप्रतिकूलमतततपवामत्रानुकूलंअन्यथातस्यैवा-
दितिचेत्सत्यं किंतयस्यथातस्युक्तदप्रतीयतेतत्रतस्यतथातस्यपदेष्टः अत्रतविष्णुप-
मर्दिवायकंसायकपेक्षयात्कदत्तेनप्रतीयतेइतितेनैवपदेष्टाशुक्तः तदेतदुक्तं विष्णुप-
मर्दिवायकस्यतदेष्टयात्कदत्तेनप्रनियेतरिति अमेतदस्यथाव्यावृत्ते विधेयतेने-
तिविधिः सायकतदपमर्दिनस्मादलीयः एतदुक्तंभवति मज्जोराशिजितस्यपादेसम्भ-
वमात्रेणानन्तावदपमासायकत्वेनिर्वहति यावदभ्युज्जेतद्विरहोतनिश्चीयते तथाचतदा-
यकस्यैवप्राथम्यकतातन्मुखेनैवव्यपदेशः एवमन्यत्रापिसायकवायकतंसंयोभिःपा-
रिभावनीयं स्फुटमन्यत्रविषयेष्टाहार्थालेकनिर्हयम् अवस्थितंविषयःपदेतेनैक

का
श
रपद

अथ उभौ शब्दार्थौ लेङ्गेति ह्यम् अवस्थिते च कारौ स्फुटं अवस्थितौ भवतः सोऽप्यपरः सं-
कारः तदा हराणं स्पष्टो लसर्क रणके सरस्वर्ये विस्त्वा विस्तीर्ण कर्णिक मथो दिवा सारवि-
न्दम श्रिष्टाष्टदिगल कलोपरस्त्रवावतारविधान्यकारमधुपावलि सत्रकोच अत्र पा-
दत्रये प्रत्येकं रूपकानुप्रासो प्रविष्टो शब्दार्थौ लेङ्गतीति प्रायो वेदः शाब्दालंकारयोरप्येत-
दृशानां यथा कलकलोलकलोलदृशान्यथा दावनुप्रासयमकयोः तेनासौ त्रिपः
परिकीर्तितः १५२ तस्मादनुप्रास्यानुर्गदकतया सन्देहेन एकपदप्रतिपादयतया-
वस्थितताश्चित्रकारो यं संकरः कथितः प्रकारेण न शक्यो वाक्यं कर्तुं भेदानामने-
तनादिति प्रतिपादिताः शब्दार्थगतत उभयगतत्वेन त्रिविधाश्चलंकाराः ननु त्रिविधाना-
मप्येषां काव्यशोभातिशयहेतुतत्त्वस्य तत्त्वत्वेऽपि कृतं एष प्रतिनियमः यत्कश्चिच्छब्दस्य का-
श्चिदर्थस्य कश्चिच्छब्दार्थयोरिति चेत् तत्तत्क्रमप्रयोगे वदोषा गुणालंकाराणां शब्दार्थभया-
गततत्त्ववस्थायामन्यथयातिरेकावयवप्रभवतः निमित्तोत्तरेवाभावात् ततश्च यालंकारः श-
ब्दार्थयोर्मध्ये यस्यान्वययातिरेकावनुविधेः सतदलंकार इति व्यवस्थाप्यते शाब्दान्वययति-

रेकानुविधायित्वेनैतदेवयष्ट्यपरिहृत्यसहते नन्वेवे यथापुनरुक्तवदाभासः परस्परि-
तरूपकं चोभयभावानुविधायित्वेनोभयानलंकारः तथार्थशब्दहेतुकार्योतरन्यासप्रभृतयो
पुभयानलंकाराभवयुरिति चेन्न इष्टापन्नः पवेतर्हिकथमुभयानलंकारप्रस्तावमूलं अर्थमा-
त्रानलंकारप्रस्तावेपदिता इति चेत्ततश्चार्थवैचित्र्यप्रकटतया प्रतिभासात् अथयानलंका-
रोपलक्षितः सतदीय इत्येवेकिं न विभाग इति चेत् तथा कल्पनयामन्वयव्यतिरेकावेव समा-
माश्रितव्योतयातिरेकेण विप्रोक्तस्याश्रयिभावस्याभावात् तस्मादलंकाराणामन्वयव्य-
तिरेकनिवन्धन एव परस्परं भेद इत्यवस्थाप्यः नन्वलंकाराणां दोषाः प्राचीनैरभिहितास्त-
किं न समेव आदौ सित्सम्भविनाप्युपेक्षिताः अनुभवेन येन भवविरोधः अन्ते नूनतेत्यत-
आह यथा दोषा यथा योगं सम्भवतोपिकेवन उक्तं येन भवेतीति नष्टकृशक्यतिपादिता
१५३ तथादिअनुप्रासस्य तावत्तयाः दोषाः प्रसिद्धाभावो वैफल्ये ह्यत्र विरोधश्चेत्तु यथा क-
मेप्रसिद्धि विरुद्धा प्रहास्यत प्रतिकूलवर्णनेभ्यो नातिरिच्यते तत्संभावतात् तत्र प्रसिद्धभा-
वो यथा चकीवकाभ्ये किं न रश्मि वदरीत्यर्जहिल्लर्धर्धजाग्रानदं नदत्र नाद्यो रणमपि वरु

का.
२०
१५०

152

एतः कुरुगङ्गे कवेः रंगः सेवास्तु गणो जगदपहृतये नित्ययुक्तस्य यस्य सौति प्रीतिप्रसन्नो
नन्दमहोसरुचेः सोवतात्स्यन्दनो वः अत्र वक्रप्रभृतीनां कर्त्तृणां चकारपदीनां कर्म
णां प्रतिनियमनस्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव निवृत्तानुपनगरिता सादिशुतथानिवृत्तारतिः
प्रसिद्धिभावः सोयं प्रसिद्धिविरोधपर्ववैफल्ययथा भगवत्कृतिरमणमन्दिरमानन्दस्य नि
स्पन्दस्वन्दरेन्दुमुखे यदिसहोलाह्लासिनिगच्छसितकित्वदीयेमे यथावा अनन्तराणा
न्मणिमेव लभ्यते तसि ज्ञानसन्नसजीरम् योऽस्य रुणमरुणचरणरणरणकमका
रणं कुरुते अत्र वाच्यस्यायस्य विविचमानेन किंचिच्छा रुणे तं प्रतीयत इत्युपप्राये तमेवा
नुप्रासस्यैव फलमुच्यते त्वतिविरोधो यथा अजगत्कण्टकद्वयेत्यादि अत्र भृङ्गारपरुषवर्ण
नारुम्भरोगुणविवेचनप्रस्तावोक्तवेरीमा विरुद्ध इति प्रसिद्धत्वेनैव एतेषां त्वतिविरोध इत्युच्य
ते यमकस्य तपादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वेनैव कविभिस्तथाप्रयोगात् भुजंगमस्य
वमणिमदभाः इत्येतौ वर्णयन्तापि जेतोः कर्षति वेतः प्रसभे सदम्भाः उपमायानुर्यो
ननाधिकोपमानेते दोषौ तत्रोपमानेन यमेयापेक्षया जातिगते मनते यथा च एतां लोच

२५६

पुष्पाभिः सारसेपरमं कृतम् अत्र वण्डालनं जाते नूनतया उष्कर्मकारितयक्ते रनुविता
यतम् प्रमाणगतं यथा वन्दिस्फुल्लिङ्गवभाने रथेव कास्ति जातिगतमधिकं यथा अयेप
त्यासनासीनश्चक्रवाको विराजते युगायौ भगवान्नेधा विनिर्मितस्यैव प्रजाः वृक्षानः
कल्पभेदे मन्त्रव्यतं जातिः प्रमाणगतमधिकं यथा पातालमिव तेषांभिः स्तनौ दिवि यथैव
वेणीदण्डः पुनरये कालिदीपात्तसुनिभः पञ्चवण्डालादिभिः रूपमानैरुपमेयभूता अर्थाः
अन्ते मेव कदीयानि न्दोपदासादिप्रतीतेरित्यंत वितायता धर्मगतं मनस्ते यथा सप्तुनि
लान्छितो मो न्या क्कसानि न पदं वदन् व्यराजनी लजी स्तनभगास्त्रिष्टुष्टुवा पुमान् अत्र
त्रोपमेयमौजी स्थानीयस्तो लक्षणं धर्मो न के नापि पुदेन प्रतिपादितः न चोत्तपादिना
पि स्पष्टप्रतीयते अविनाभावाद्यभावादिति नूनपदत्वमेवातत धर्मगतमधिकं यथा स
पीतवासाः प्रग्वदीतशो गोमनो जामेव पुरापकसः शतह्रदे द्वायुधवानि पायासस्त
ज्यमानः शशिनेव मयः अत्रोपमेयशब्दाद्यनिर्देशा उपमानेन तत्त्वप्राप्तिनो ग्रहणमतिर
व्यत इत्यधिकपदत्वमेवेव त भिन्नलिङ्गात्त्वभिन्नवचनत्वे अप्रुपमादौ मो नो क्कदीपातिरेके।

का.
प्र.
१५८

158

एतौ तथा हि लिंगवचनयोर्भेदो यदि पदानोपमेययोः साधारणधर्मवाचकं पदमन्यतरवृत्ति
न लिङ्गे कुर्यात् तदैकतरस्त्वन्तर्ह्यसमन्तयावगतः कथमुपा निर्वहः अथ प्रतीयमाने
साधर्म्यमाश्रितेयं स्यान्नथाप्युपमासधर्मविशिष्टस्यैवोपमानतमुपमेयत्वे वा प्रतीयेत न च
तथा प्रस्तुतप्रकृतं प्रतः प्रकृतं तत्र भावाद्गनप्रक्रमतमेव दोषः यथा वितारस्तमिव व्युत्तो
सिकरोतदिस्पृष्टभाणस्यमे अत्र व्युत्तरत्नपमेयमात्रेणालीयते प्रलिंगत्वात् वचनभेदेन
यथा सकृदोभालिता देवमुद्रा कलवभूरिव अत्र मुद्रापमेयमात्रेणालीयते लिंगभेदोत्र
विद्यमानोपि प्रधाने तपमानस्य वदते लिंगभेदे प्रभयान्वयसम्भवात् यत्र तालिगवचन
योर्भेदेपिसामान्याभिधापियदमुपात्ररूपभेदरूपनाप्ययते किंरूपोत्रेणवेदूपलोभयत्रान्वे
ति तत्र दोषतमेव नास्ति तत्र भयत्राप्यस्यानुगमयोग्यस्य भावित्वात् तत्र लिंगाभेदे यथा गु
णैः रत्नेकैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः अत्र लिङ्गभेदेपि विशेषणान्वयस्यापि विशेषादोष
त्वाभावः वचनभेदेन यथा तद्दृष्टो सदृशो माभिः स्त्रीभिर्मपु रताभ्यतः दृष्टेस्मयरोपु मा
तदीयाविभ्रमाश्रवति अत्र वचनभेदेपिमपु रताभ्यतरत्यस्योभयान्वयाविशेषात्र दोषतं प

१५८

पवेकालपुरुषविधादिभेदेपिभक्तप्रक्रमपददोषः तथाप्रतीतेस्वलितरूपतयाविश्रांस
भावान्न तत्रकालभेदेयथा अतिथिनामकाकृत्यानुग्रमापक्रमदती पश्चिमाद्यामिनी।
यामात्रसादमिववेतना अत्रवेतना प्रसादमाप्नोतीतिप्रकृतंनतनसापेतिकालभेदेप्र।
क्रमभेदपद पुरुषभेदेयथा प्रत्यग्रसत्तनविशेषविकृतमूर्तिःकोस्वम्भरागरुविरस्फुरत्
श्रुकोता विभ्राजकेसमकरकेतनमवयंतीवालप्रवालविटपप्रभवान्तेव अत्रलतावि
भ्राजतइतिप्रस्तुतेनतविभ्राजसरतिपुरुषभेदःसन्तोऽपनिष्ठस्यभ्राजमानस्यासंख्यविष
यताप्रतीतेःविधिभेदेयथा गंगेवप्रवहत्तत्रैसदो नकोर्तिरिमादावप्रवत्प्रवत्तात्मनोवि।
येर्भेदः यतो गंगाप्रवहतीतिविवक्षितं नतसावहन्ति पदविधिस्यार्थस्योपमानगतस्या
सम्भवादिधादिभेदोदृष्टः नन्ददाह्यतेषुकथेइष्टता भिन्नकालसाम्भवायमादतिरि
क्तमुपात्तेप्रतीतावाक्केचित्साधारणंयर्ममुपादायोपमापर्यवसानेपश्चाद्भिन्नकालादिसम्भ
वधर्मान्वयाम् तथादिविभ्राजसरत्प्रविविकृतमूर्तितादिनालतानाधिकयो रूपमायवे
सानेपश्चाद्विभ्राजसरत्प्रविविकृतमूर्तितादिनालतानाधिकयोरुपमायवे

का.
प्र.
१५५

150

वीहः सवधर्मभेदः कालधर्मभेदादिसम्भिन्नयेवतत्रकागतिः यथापुथिष्ठिरश्वायेसा-
मेवदतीति शुथिष्ठिरोहिसत्तसवादीत नवदतीतिवेत उद्येतेतत्रापिसत्तवादीतिप्रती-
तिधर्मलोकोपमित्यव्याचातः नवतथासतिसत्तवाययेसत्तवेदतीतिपुनरुक्तमितिवाच्यो-
रेषोषंप्रस्मातीत्याद्यनुप्रयोगवददोषनात् रेयोषमित्यर्थाव्युत्पन्नोषणसेवात्राप्याजानि
कसत्तवायनस्पप्रतीतेरिति सत्तमार्थं किंतस्थितमनुप्रयोगपुक्कवित्रयापुनरुक्ति-
मात्रसमर्थने नतसर्वथैवतत्रिवये प्रस्तुतस्परसोदःप्रतीतिसवलनात् नवतदोसहस स
हृदयसेवेयतात् किंवापात्रमनाहतप्रतीतेनोपमेतितद्धम तपात्तकियेवतद्विवत्त
णात् असाहशासम्भवावपुपमाहृषणेअनुविनाथितायोमवर्षवस्पतः यथा पुष्पाभि
काव्यप्राशिनवितताथैरप्रिममित्यत्रकाव्यस्प्राशिनान्प्रथानोवर्षप्रिमभिः साधर्म्यप्रोसह
नक्तापिप्रसिद्धमितितत्रोपमानिवन्यनमनुविनाथिमिति निपेतरास्यादिवतस्पदीशा-
प्राथनुर्मण्डलमप्रभाजः पेन्वाल्पमानाश्चवारिपारादितावभाजःपरिवेषणोक्तमप्र
प्रापित्तलरम्भुपारायाःस्तर्यमाणलानियतनससम्भवीतितत्रिवन्यनसनोचितेप्रस्माते

१५५

तत्प्रेक्षाया मपि सम्भावनेऽवेवाद्य एव शब्दावक्तुमुत्सहते न तर्क्यथा शब्दोपिकेवलस्या।
स्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं समर्थत्वात् अतस्तत्प्रेक्षायां यथा शब्दोपादानेऽवाचकत्वमेव य
था तथैवोदीर्घिकागर्भांस्तु कुलं मेव कोऽप्यलम् नारीलोचनवात्तर्क्यशब्दशब्दावितेयथा।
निर्विषयत्वमप्युत्प्रेक्षाहृषणसन्नुविनाशमेव यत्तात्त्रिकरूपाभावात्त्रिरूपाख्यप्राप्यतत्समर्थना
यद्यदर्थान्तरपत्त्या सोपादाने तद्वर्णनं तत् यथादिवाकराद्वदन्तियोऽप्युद्गास्रलोनेदिवाभीत
मिवान्यकारम् त्वद्वेपिनूने शरणेऽप्येवममत्तमुच्चैः शिरसोऽसीव अत्रतमसस्तासपवासम्
वीतमसोवेतनत्वात् तत्कथं तत्प्रयुक्तमद्रिणा तत्परिज्ञाणं तत्वेदितव्यमवतया प्रतीतस्य न।
काविदनुपपत्तिरवतरतीति अत्र पवतत्समार्थनाय यत्नः यत्समासोक्तासाधारणविशेष
णवलादेवापमानत्वं प्रतीतोऽप्येव न नाभावेन तदुपादानेऽवैयर्थ्यं नदप्रत्यर्थनेऽनरुक्ततवाशे
षः यथा स्मृशानिगमरुचौ ककुभः करैर्दयिते येव विम्वभिन्तापया अतनुमानपरिग्रहा
या स्थितं रुचिरया विरयापि दिनप्रिया अत्र स्मृशविशेषणवलेन लिङ्गविशेषपरिग्रहात्
अनिगमरश्मीनी गकतया ककुभो तनायिकात्वेन अङ्गिः तथा ग्रीष्मदिवसप्रियोपिततय

का.

प्र.

१६

160

वप्रतिनायिकात्तेन भविष्यतीति दयितये तपुष्पार्थतम अर्थतः प्रतीतस्योपदाने यदि पुनरु
क्तिस्तदार्थन पुनरुक्तिस्तदार्थपुनरुक्तिदोषः नन्वस्यापुष्टेः प्रयोपमानविषया स्यादिति
वेत् संहितस्याविषयो यत्रोपमानोपादानाविनास्ति हेतुविशेषणेषु न स्फुटाप्रतिपत्तिः य
था स्वयं च पलवाता प्रभास्वत्कर्णवनाजिनी प्रभातसन्धेवा स्वापफललुब्धे हितप्रदा अ
त्र प्रभातसन्ध्याया अनुपादानेन स्फुटाप्रतीतिः अप्रस्तुतप्रशंसायामपि तपमेयस्या पादाने
वयर्थप्रयत्ने दपुष्पार्थत्वेन दोषः तत्राप्युपमेयमनयेव गत्यावगतव्यो न पुनः शब्दप्रयोगे यद्वा
ह्यतो नेयम् यथा आहूतेषु विदुः मेषु मशको नायात्परोचार्यते मथेवाधुरिवीव स स्तुता मणि
वज्रे मणी नो रुचम् खयो तोपिनर्कल्यते पितृलिते मथेपिते न सितां धिक्सा मान्यमवतने प्रो
भुमिवाणा स्तुतत्वात्तरम् अत्रावेतसुः प्रभोरुपमेयस्या प्रस्तुतनिष्ठसासान्यहारेणान सभा
वादपुक्तमेव शब्देन कथमित्यपुष्पार्थत्वे पुनरुक्ता तावेति तदेतलं कारुदशा यथा सम्भवम्
न्येपेवं जानीयकाः प्रोक्ततात्पेत्तर्भाविता इति ह्यर्थे दाप्रतिपादनमद्वेतीति कल्याणसा
स्ताम् सम्पूर्णकायलक्षणं महे सर्वगुणैः कनीयसि वयोमात्रेण पात्रेयि या गोत्रेण स्मरग

र्वावचनपरेनिष्ठाप्रतिष्ठाश्रये श्रीहर्षेन्द्रिदिवेगतेमयिमनोदीनेवकः शोधयेदशाश्रम
 होमदत्तविधिनाभोगोमोगोपितः परिशीलयेतसोतोमनसासंतोषशीलेन इममहु
 तंप्रकाशादीपंप्रकाशमपिषः प्रकाशयति २ दीपिकादितयेकमेप्रदीपदितयेसंतो स्वम
 नोससगुप्ताद्यगोविंदः शुभंविंदति २ इति श्रीमहामहोपाध्यायगोविंदहृत्कृततेका
 यप्रदीपेअर्थांलंकारोत्तरार्णयनामदशमउल्लासः समाप्तश्चायंकाव्यप्रदीपः ॥ शुभं
 अस्तुसर्वजगतो शुभंलिखिक

१६१